

LXVII. évf. 2023 4-5. szám

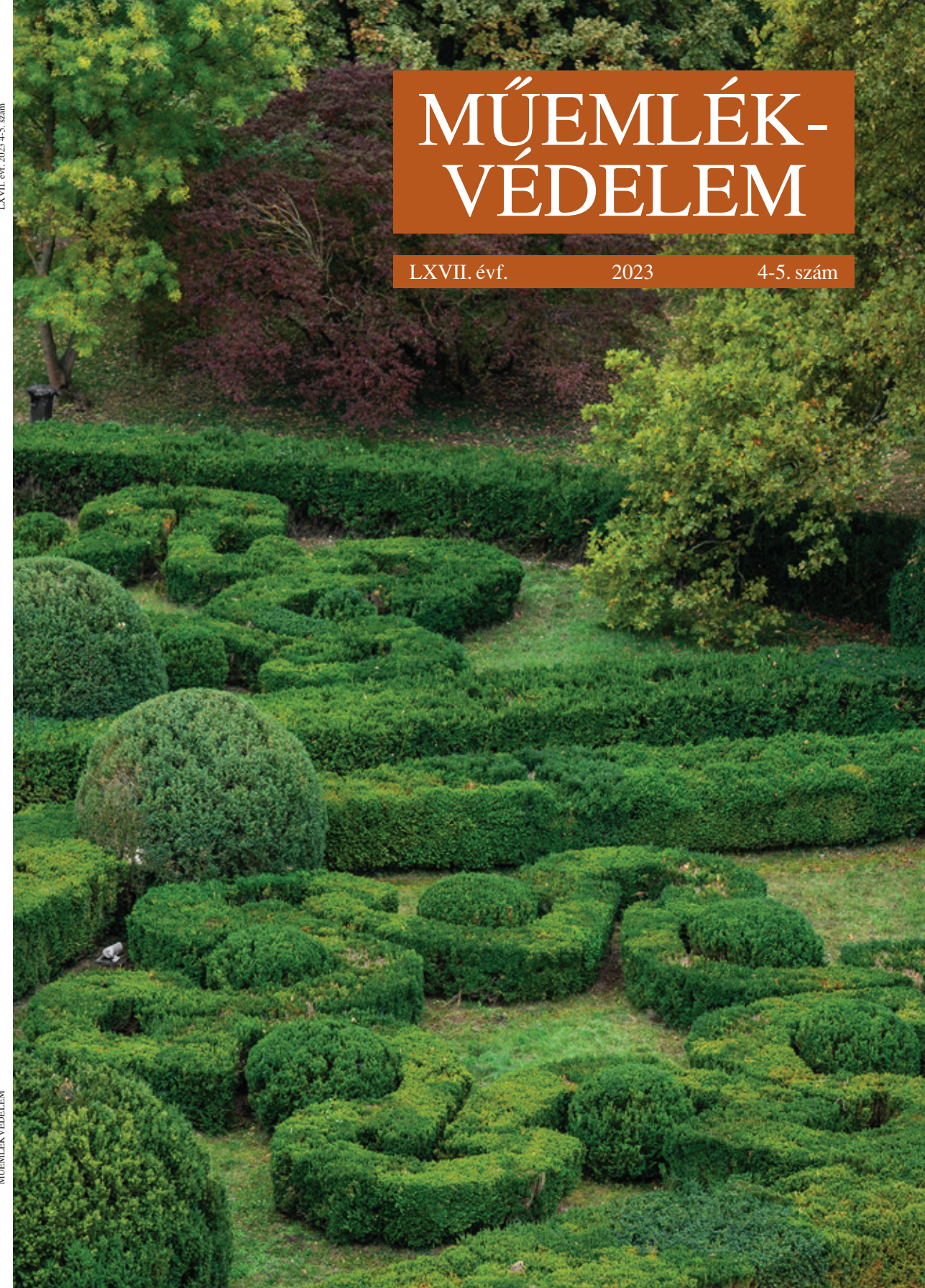
MŰEMLÉKVÉDELEM

MŰEMLÉK- VÉDELEM

LXVII. évf.

2023

4-5. szám

MŰEMLÉKVÉDELEM

A MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEM KIADVÁNYA
LXVII. évf. 2023 4-5. szám

A kiadvány megjelenéséért felel:

Építési és Közlekedési Minisztérium
Műemlékvédelemért Felelős Helyettes Államtitkárság

Alapította: Gerő László

Szerkesztőbizottság: Alföldy Gábor, Bíró László, Bognár Gábor, Deák Krisztina, Fejérdy Tamás, Feld István, Győr Attila, Heitler András, Horogszegi Tamás, Koppány András, Krähling János, Nagy Gergely Domonkos, Ritoók Pál, Szakács Béla Zsolt, Veöreös András

Főszerkesztő: Velladics Márta

A Műemlékvédelem korábban megjelent példányai az ÉTK. Kft. könyvesboltjában (1074 Budapest, Hársfa u. 21.) megvásárolhatók, illetve megrendelhetők, a 2023. évi kiadványok megrendelhetők a konyvesbolt@etkkft.hu címen.

TARTALOMJEGYZÉK / CONTENT

<i>Velladics Márta: Előszó / Preface</i>	181
TANULMÁNYOK / STUDIES	
<i>Horogszegi Tamás: Művészettörténeti kiegészítések a pesti Új Városháza építéséhez, átalakításaihoz és közgyűlési termének díszítéséhez / Art Historical Additions to the Construction and Conversions of the New Town Hall in Pest and the Decoration of its Assembly Hall</i>	184
<i>Sárossy Péter: A pesti Új Városháza reprezentatív igényű terei a források tükrében / Spaces with Representative Function in the New Town Hall in Pest in the Light of the Sources</i>	205
<i>Fülöp András: Egy építésziroda a századforduló Budapestjén. Petschacher Gusztáv tevékenysége az Árvaszéki iratok tükrében / An Architectural Office in Budapest at the Turn of the Century. The Professional Activity of Gusztáv Petschacher in the Light of the Chancery Documents</i>	234
<i>Bechtold Ágnes – Koppány András: Újabb eredmények a szabadkigyósi Wenckheim-kastély parkjának kutatásában / New results in the research of the park of the Wenckheim Castle, Szabadkigyós</i>	246
KIÁLLÍTÁSOK / EXHIBITIONS	
<i>Török András: Budapest: Az első aranykor. Sztereoképek és képeslapfotók a Fortepan és a Deutsche Fotothek gyűjteményéből (1913–1912) – Magyar Nemzeti Galéria 2023. november 14. – 2024. április 7. / The First Golden Age. Stereograms and Postcard Images from the Collections of Fortepan and Deutsche Fotothek (1913-1912) – Hungarian National Gallery, November 14, 2023 – April 7, 2024</i>	259
<i>Csáki Tamás: Lajta Béla 150 – Budapesti épületsorok – BTM Kiscelli Múzeum 2023. december 19. – 2024. április 28. / Béla Lajta 150 – Building Fates in Budapest – BTM Kiscell Museum, December 19, 2023 - April 28, 2024</i>	262
KÖNYVISMERTETÉS / BOOK REVIEW	
<i>Velladics Márta: Óbuda. Magyar Várostartörténeti Atlasz sorozat / Hungarian Urban History Atlas Óbuda series</i>	267

A kiadvány tanulmányai lektoráltak.

A címlapon Szabadkigyós, Wenckheim-kastély, a pleasure ground részlete (Fotó: Kovács Zoltán, Pazirik Kft., a hátsó borítón Lotz Károly: Közszellem. Falkép az Új Városháza közgyűlési tanácstermében, 1882. (Fotósorozat: Horogszegi Tamás; fotó 3D szerkesztés: Gaylhoffer-Kovács Gábor, 2024.).

Kiadásért felelős: Építési és Közlekedési Minisztérium
1055 Budapest, Alkotmány utca 5.
Nyomdai előkészítés, terjesztés: Építésügyi Tájékoztatási Központ Kft.
1074 Budapest, Hársfa u. 21.
Mohr László ügyvezető
Karácsony Tiborné kiadóvezető
telefon: 06-30-278-4247, e-mail: e.karacsony@etkkft.hu
Azonosági szám: 4/2024
Nyomdai munkák: AduPrint Kft.
Felelős vezető: Tóth Zoltán ügyvezető
INDEX: 25 585, ISSN 0541-243

ELŐSZÓ

„Járt-e fenn a Halászbástyán, hogyha már a nap lement?
Pesti csókját takarta-e árnyával a Parlament?
Tudja-e, hogy éjszaka egy árkád mélye mily sötét?
Mit tud Pestről, aki mindezt nem próbálta még?!
Kóboroljon vélem át egy éjszakát!
Pest megér egy estét!”¹

Kedves Olvasók!

(Buda)Pest megér egy estét. Nemcsak estét, hanem napokat, heteket, éveket, barangolást, felfedezést, tanulmányozást. Ezért is döntöttünk úgy, hogy a város egyesítésének 150. évfordulójáról dupla számmal emlékezünk meg. Összeállt a tematika és felkértük a szerzőket. Az összegyűlt anyag – nagy örömünkre – túllépte a megadott terjedelmet. Végül úgy határoztunk, hogy ha már a szerzők megtisztelték minket tanulmányaikkal, nem halogathatjuk a kiadást. Így gyakorlatilag a tervezett sokszínű dupla szám helyett készen állt egy újabb, még mindig Budapesttel foglalkozó kötet. Egyetlen kivétel *Bechtold Ágnes* és *Koppány András* a szabadkigyósi kastélypark új kutatási eredményeit bemutató összegzése, amely üdítően hat a nagyvárosi forgatagban tett kalandozás után.

Az egyesítést megelőzően mindhárom város, a hivatalnok Buda, a kereskedő Pest és a mezőváros Óbuda önálló igazgatással, így önálló városházával rendelkezett. A budai városháza legutóbbi felújításáról az előző számban olvashatták a tervező, *Szabó Levente* tanulmányát. Amint azt *Gerevich László*, majd *Végh András* is feltételezte, a középkori városháza helyén, falainak felhasználásával épült ki a jól ismert barokk városháza.

Az 1687-ben megalakult városhatóság – véletlenül vagy tudatosan – a Nagyboldogasszony templommal szemben elhelyezkedő két saroktelket választotta új hivatala helyéül. A viszonylag épen maradt épületek helyreállítását *Venerio Ceresola* (1640/41–1714) császári építőmester végezte. Nagyobb léptékű rekonstrukcióra csak a századfordulót követően került sor. A kifestett tanácsteremben 1710. június 6-án tartották az első ülést. 1714–1715-ben alakították ki az Alamizsnás Szent János tiszteletére szentelt kápolnát, melynek helyét kis tornyocska jelzi.

1723-ban a várossal együtt a városháza is leégett, az újabb rekonstrukciót követően nagyarányú átépítésre 1770–1772 között került sor. Éppen száz évvel később jelentős funkcióváltás történt. A budai előljáróság költözött az épületbe, de itt helyezték el a várbeli elemi leányiskolát és az iparrajziskolát is, sőt, a közbiztonság fokozása érdekében a 150 főből álló budai rendőrségnek is itt kívántak helyet biztosítani. Ez utóbbitól a minisztérium végül elállt. Képzeljük csak el, amint a leányiskola ártatlan növényei elvegyülnek a rajziskolát látogató fiatalemberekkel, és ehhez csatlakoznak még a rendőrőrs „vendégei”! Szerencsére 1881-től a teljes épületet az előljáróság vette birtokba, az intézményeket szétköltöztették.

Többször felmerült a városháza bontása, utoljára 1894-ben javasolta a Mérnöki Hivatal a régi épület szanálását és egy korszerű hivatali épület építését. Az utódok nagy örömeire a Fővárosi Tanács végleg elvetette a tervet.

Óbuda 1659-ben lett a Zichy család birtokaként magánföldesúri fennhatóság alatt álló mezőváros. 1766-tól a jobbágyfelszabadításig (1848) ismét kincstári birtok volt, az óbuda-i koronauradalom központja. 1849 és 1861 között Budához csatolták, mint külvárost, majd 1873-ig ismét visszanyerte önállóságát. A város irányítása is eszerint változott.

A többnemzetiségű és vallású település megőrizte középkori szerkezetét, és meglehetősen falusias képet nyújtott még a 19. század elején is. 18. századi központja a Szent Péter és Pál plébániatemplom környékén alakult ki. Itt helyezkedett el a községháza, a plébánia, az iskola, a kocsmá, a piac, nem sokkal távolabb a református gyülekezet és a zsidó közösség épületei, és a 18. század közepéig a temető. A mai Fő tér körül alakult ki az uradalmi központ.

Az először 1732-ben említett községháza a plébániától északra helyezkedett el. Többszöri költözés után az 1830-as években telepedett át a Fő tér 3. számú, a mai Városháza helyén álló, egyemeletes sarokházba. 1873 után a kerületi előjáróság használta tovább a helyiségeket.

Az 1893. évi XXXIII. tv.cikk a kerületi előjáróságokat önálló hatáskörrel ruházta fel, azonban a barokk épület alkalmatlan volt a feladatok befogadására. A különböző hivatalokat a környező épületekben szórták szét. A ma is álló és használatban lévő hivatali épület terveit *Barcza Elek* (1953–1913), a városi mérnöki hivatal mérnöke készítette, és az épületet 1906 novemberében vették használatba.

Pesten a történeti város, a mai belváros közepét a belvárosi plébániatemplom szentélye mögött elterülő Fő tér/Városház tér foglalta el. A tér déli végén állt a trapéz alakú, észak-déli tengelyű, háromemeletes városháza. Északra néző főhomlokzatának középtengelyében nyílt a bejárat, emeletén erkéllyel. A homlokzatot attika fal, és rajta 11 allegorikus szoboralak díszítette, közfunkcióját torony hangsúlyozta.

1688-ban alakult meg a városi tanács Pesten, amely a belvárosi plébániatemplom szentélye mögött elhelyezkedő, a Fő teret délről lezáró háztömb nagyobb részét elfoglaló, észak és dél felé is kijáráttal rendelkező – a török időkben két – házat választotta hivatal céljára. Az épületet nemcsak felújították, de a 18. század első felében további telekvásárlásokkal is bővítették. Az 1760-as évekre alakult ki a homlokzati középtoronyos, egyemeletes épület.

1807-ben a tanács új emelet építése mellett döntött. Az 1808-ban életre hívott Szépészeti Bizottság ugyanakkor új városháza építését javasolta. Az ügy a 19. század első felében folyamatosan napirenden volt, végül 1837-ben visszatértek eredeti elhatározásukhoz, az emeletráépítéshez. A tervet az 1838. évi árvíz hiúsította meg, az ár elöntötte a városháza földszintjét, 9 láb, azaz 2,5-3 méter magasan állt a víz a helyiségekben.

1. kép Az 1900-ban lebontott pesti városháza.

(Forrás: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára / Klösz György fényképe)

Az 1839-ben életbe lépett új szabályozás értelmében a városházát teljesen alapincézték, földszintjét megemelték, főfalait megvastagították. A kétemeletes kiépítésre *Kassalik Ferenc* (1796–1884) és *Hild József* adott be terveket. Az építkezés Hild tervei alapján, de Kassalik kivitelezésében valósult meg. 1862-ben döntött a tanács a harmadik emelettel való bővítés mellett. 1863-ban ismét Hild József tervei alapján az épület elnyerte végső formáját.

1900 nyarán az Erzsébet-híd építése miatt az egykori városházát lebontották. (1. kép)

Az 1873-ban megalakult városi vezetésnek hivatali helyiségekre volt szüksége. Ehhez nem volt elég a meglévő, sokszor átalakított városháza, hanem igénybe vették a *Steindl Imre* (1839–1902) tervei szerint törvényszéki épületnek szánt, majd 1870-ben gyakorlatilag Új Városházának áttervezett, reprezentatív épületet. A Váci utca 62-64. szám alatt álló hivatalba az egyesítés évében be is költöztek, az első közgyűlést 1875. március 24-én tartották az erre a célra létre hozott második emeleti teremben.

A rohamosan fejlődő, a 19. század végére világvárossá váló Budapest – a fejlődésről lásd *Rozsnyai József* megjelent és *Fülöp András* most megjelenő tanulmányát – irányításának ellátásához az Új Városháza is kevésnek bizonyult, ezért a főváros 1894-ben megvásárolta az egykori Invalidus-, majd Károly-, majd Gránátos-kaszárnya, a Központi Városháza épületét. Ez utóbbi átalakulásairól, arculatváltásairól, a városszerkezetben betöltött helyéről és szerepéről az előző számban *Erő Zoltán* fővárosi főépítész osztotta meg gondolatait és a jövő terveit.

Az Új Városháza épületére az 1980-as években *Sisa Józsefnek* a teljeskörű felújítást megelőző, levéltári dokumentumokra épülő tanulmányai hívták fel a figyelmet. Az akkor megismert adatok, archív tervek, ábrázolások fényében a műemléki helyreállítás – különösen a fölépcsőházban – szegényesnek mondható. Sem pénz, sem szándék nem volt a reprezentatív terek teljeskörű helyreállítására. Azóta ismét eltelt negyven év, a kevés megmaradt fény is megkopott és az épület Csipkerózsika álmát alussza. Hogy milyen lehetett fénykorában, erről ír *Horogszegi Tamás* és *Sárossy Péter* e szám lapjain. Reméljük, hogy Budapest egyik legpazarabb épülete újra magára talál.

JEGYZETEK

1. Szöveg: Brand István, zene: Hajdú Júlia

Horogszegi Tamás

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KIEGÉSZÍTÉSEK A PESTI ÚJ VÁROSHÁZA ÉPÍTÉSÉHEZ, ÁTALAKÍTÁSAIHOZ ÉS KÖZGYŰLÉSI TERMÉNEK DÍSZÍTÉSÉHEZ

Pest, Buda és Óbuda 1873. január 1-i, illetve november 17-i – mai fogalmaink szerinti – fővárossá egyesítésekor Pest város közigazgatása által már többször „kinőtt”, ezért több periódusban átépített, bővített régi városháza egyre gyarapodó adminisztrációja ellátása érdekében már évek óta tartott a mai Váci (akkor Lipót) utcában az Új Városháza építése *Steindl Imre* (1839–1902) tervei szerint. Az 1870 és 1875 között felépített jellegében olasz neoreneszánsz stílusú városi közigazgatási palota a művészettörténet látóterébe *Sisa József* kutatásainak és azok eredményeit rögzítő publikációinak köszönhetően került be.¹ Ezeknek hála, alapos feldolgozásra és értékelésre kerültek a kezdetben a pesti Német Színház, majd a Sörházaskaszárnya telkére építeni szándékozott eredetileg törvényszéki épület építészeti pályázatának története, a megvalósítandó funkció és építészeti megformálás változásai miatti termódosítások. A 2022 novembere óta gyakorlatilag kihasználatlanul álló műemlék tervezett, ám végül meg nem valósult átalakítását megelőző, *Sisa József* kutatási eredményeire támaszkodó művészettörténeti kutatásaink során számos újabb forrást sikerült feltárnunk és feldolgoznunk, amelyek színesítik és gazdagítják eddigi ismereteinket a hivatalépületről.² Ezekből és helyszíni megfigyeléseink tanulságaiból a teljesség igénye nélküli válogatást adunk közre a következő oldalakon.

FORRÁSOKRÓL

Az Új Városháza írott és rajzi forrásai nagy mennyiségben állnak rendelkezésünkre. Az építést megelőző pályáztatás, *Steindl Imre* pályaművei, tervei, részlettervei nagy számban megvannak.³ Az Új Városháza helyének kijelölésére, az építészeti pályázat bonyolítására, majd a tervezésre, végül az épület díszítésére Pest város közgyűlése és a tanácsi bizottságok döntési mechanizmusai, a programalkotás és annak változásai, az anyagi források alakulása, az épület berende-

zése jól rekonstruálhatók a Budapest Főváros Levéltárában őrzött jegyzőkönyvekből és hivatali iratokból, a 19. század végéig.⁴ A 20. század elejétől az 1970-es évek végéig tartó időszak forrásai jóval hézagosabbak, majd az akkor tervezett helyreállítás terv- és szakanyagai ismét nagy gazdagságban lelhetők fel, ugyanakkor a kivitelezésről alig ismerünk forrást. Végül, ahogyan az lenni szokott, az utolsó két-három évtized szintén rendkívül forráshiányos.⁵ A műemlék szekunder forrásai között fontos szerepet töltenek be a vele kapcsolatban megjelent sajtóhírek, amelyek kiegészítik, árnyalják a hivatalos iratokban fellelhető adatokat, ugyanakkor kellő és gondos kritikával kezelendők.

A források között különösen értékesek az épület *Steindl-féle* 1868-as két pályázati, 1869-es átdolgozott pályázati és 1870-es módosított építészeti tervsorozatának alaprajzi, hossz- és keresztmetszeti, továbbá főhomlokzati terveinek *Weinwurm Antal* (1845–1918) által az eredeti rajzokról készített fénykép-műnyomatai, amelyek két füzetbe kötve tanulmányozhatók a Budapesti Műszaki Egyetem gyűjteményeiben.⁶ Ezekben a „*Steindl-albumokban*” – melyekben a műegyetemi tanár építésztervezői portfóliója került utólag dokumentálásra – jól illusztrált az Új Városháza építészeti programjának formálódása, amit a teljes kép láttatásához – *Sisa József* nyomdokain haladva – szükséges ismét röviden összefoglalnunk e tervek és a pesti tanácsi iratok mentén.

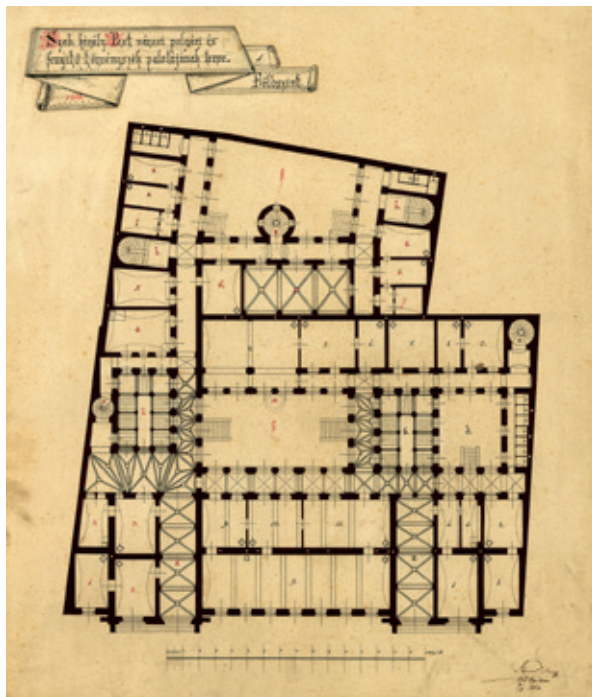
Sajnos a korábban a Fővárosi Önkormányzatnál őrzött, *Steindl* és munkatársa, *Schulek Frigyes* (1841–1919) által a díszudvarról 1873-ban készített akvarell időközben elkallódott.⁷

AZ ÉPÍTÉSZETI ELGONDOLÁS FORMÁLÓDÁSÁTÓL A MEGVALÓSULÁSIG

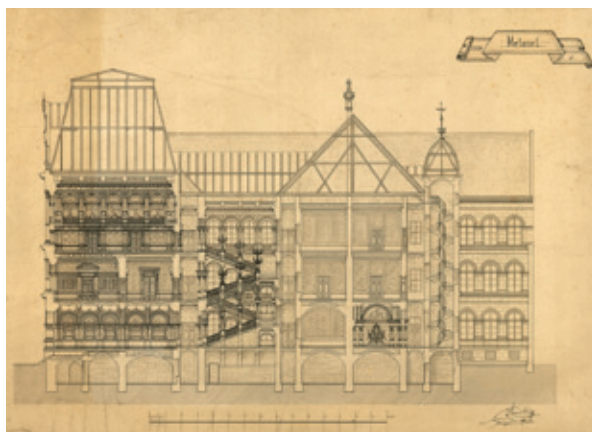
1867-ben Pest város közgyűlése megszavazta, hogy a polgári és fenyítő törvényszék számára a régi városházán kívül keressenek helyet.⁸ 1868-

ban a Mérnöki Hivatal elkészítette a Lipót (ma Váci) utcában álló sörházkaszánya helyén építendő törvényszék programját a szükséges helyiségek listájával és azok méreteivel.⁹ A helyiség-szükséglet alapján az illetékes biztosság a sörházkaszánya telkét az ott elhelyezni kívánt épület céljára elégtelennek találta, ezért a vele szomszédos, tőle délkeletre lévő 140 négyszögöles (~ 504 m²-es) telken álló Sponner-házat az arra kialakított 20.000 forintért megvételre javasolta, amit a közgyűlés elfogadott.¹⁰ Horvát Boldizsár igazságügyminiszter Agoraszó Miklós főbíróknak már 1868 év elején szóban jelezte, hogy a törvényszéki épület építésének ügyét érdemes lenne a kilátásban lévő jogreformokig elhalasztani és a hivatalnak addig inkább ideiglenes elhelyezéséről gondoskodni.¹¹ Bár a közgyűlés ezt a javaslatot először elfogadta, nem sokkal később mégis a megvalósítás mellett döntött és ennek érdekében a felfüggesztett építészeti pályázatát lefolytatták.¹² A március 23-án tartott közgyűlésen határozat született arra vonatkozóan, hogy mivel a tervezett törvényszéki palota építése az igazságügyi reformok életbe lépését követően sem volna célszerűtlen, ezért az épület felépítendő, aminek érdekében a pályázat megismétlését kérték.¹³ A közgyűlést a pályázat eredményéről 1868. szeptember 16-án tájékoztatta a bizottság. Eszerint a beérkezett három pályaművet – amelyek közül kettőt (egy neogótikus és egy neoreneszánsz változatot) Steindl Imre (1-2. kép), egyet Szkalniczky Antal (1836–1878) készített – Szumrák Pál (1826–1905) városi főmérnök, Diéscher József (1811–1874) és Ybl Miklós (1814–1891) bírálta. Az első, hatszáz forintos díjat Szkalniczkyknak, a második, háromszáz forintot Steindlnek javasolták kiadni, azzal a megjegyzéssel, hogy a tervek szerinti épület építését nem ajánlják, mivel a telek szűk annak befogadására, így érdemes lenne csak az egyik törvényszéki (polgári vagy fenyítő) osztály felépítésében gondolkodni. A szakértők a fenyítő törvényszék elhelyezésére szolgáló épületet javasolták a telken felépíteni, mert véleményük szerint emellett a rendőri hivatalok is elhelyezhetők lettek volna. A közgyűlés ezeket a felvetéseket elfogadva felszólította a bizottságot, hogy a két építész kérjék fel új tervek és költségvetés készítésére a megváltozott feltételekkel, továbbá azzal, hogy a nyertes tervet készítő építész lesz megbízva az építkezés vezetésével.¹⁴

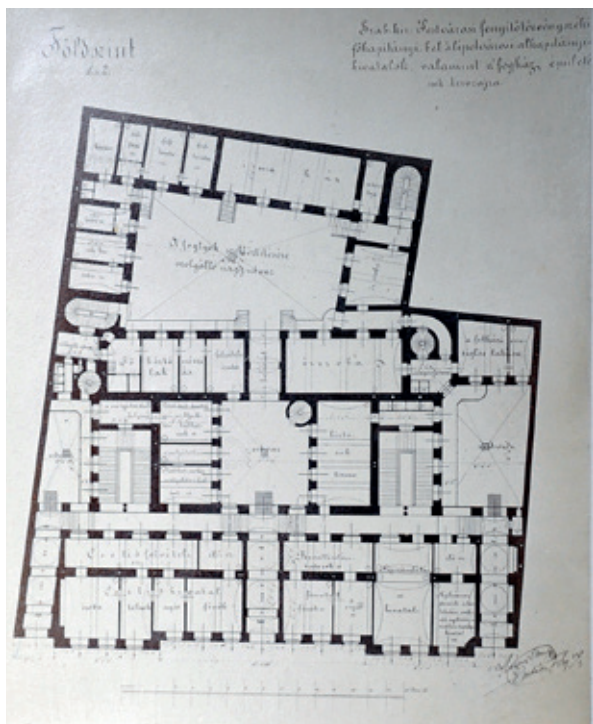
A város a belvárosi és lipótvárosi bíróságok hivatali helyiségigényét ingatlanbérlettel tudta ideiglenesen kielégíteni, ám más hivatali irodák

1. kép Steindl Imre pályázati (I.) tervsorozatának földszinti alaprajzi terve, 1868. március 9. (Szlovák Műszaki Múzeum PM43/6; másolat: BFL XV.17.i.1.)

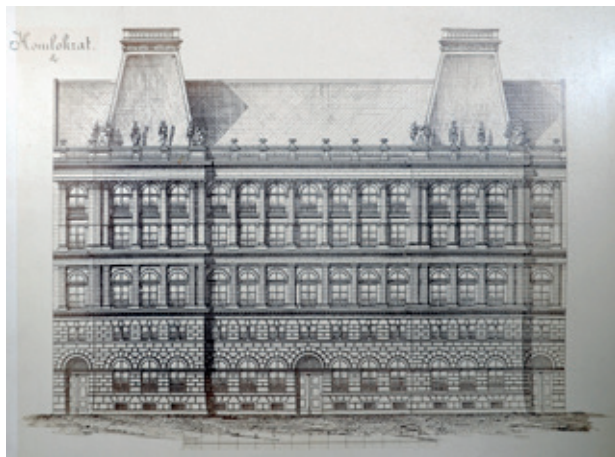
2. kép Steindl Imre pályázati (I.) tervsorozatának hosszszelvényi terve (neoreneszánsz tervváltozat), 1868. április 29. (Szlovák Műszaki Múzeum PM43/1; másolat: BFL XV.17.i.1.)

3. kép Steindl Imre „változtatott” pályázati (II.) tervsorozatának földszinti alaprajzi terve, 1869. március 28. Weinwurm Antal fénykép-műnyomata. (BME OMIKK ltsz. 22556. [Steindl-album] p. 73.)

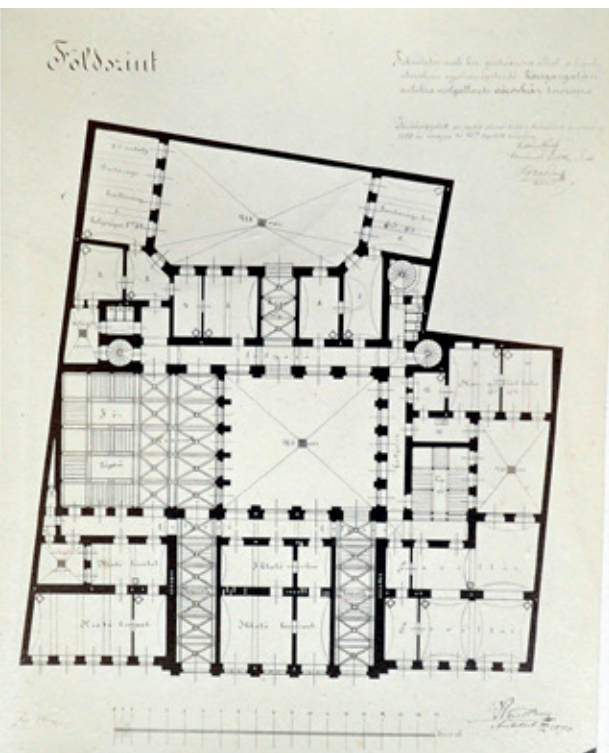
számára is házakat és lakásokat volt kénytelen bérelni.¹⁵ A közgyűlés Steindl módosított tervét 1869. június 9-én elfogadta (Szkalnitzky elfogalaltságaira hivatkozva nem nyújtott be újabb terveket) – ekkorra készült el tehát Steindl második tervsorozata.¹⁶ Ennek tíz tervlapja két neoreneszánsz változatát adja a tervezett törvényszéki palotának – a két változat alagsori, földszinti (3. kép) és harmadik emeleti alaprajza azonos, a második változathoz két homlokzati tervalternatíva is készült (4. kép).¹⁷

A városi tanács a kiküldött bizottság jelentése alapján elfogadta, hogy a régi német színház telke nem lenne elegendő az új városháza felépítésére és a Redout épülettel egybekapcsolva, azon csak nagy költségekkel lenne lehetséges a szükséges helyiségek kialakítása, amely azonban a célra nem is volna megfelelő. Megállapították továbbá, hogy a városi törvényhatóság kérdése – az igazságügyi reformok miatt – is napirenden

4. kép Steindl Imre „változtatott” pályázati (II.) tervsorozatának főhomlokzati tervvariánsa, 1869. Weinwurm Antal fénykép-műnyomata. (BME OMIKK ltsz. 22556 [Steindl-album] p. 80.)

van, ez ügyben azonban döntés egyelőre nem született, ezért a Lipót utcába tervezett törvényhatósági épület megfelelő lehet új közigazgatási épület, vagyis városháza céljára.¹⁸ 1869 őszén Steindl elfogadott terveire hivatkozva a közgyűlés megszavazta az építést és felszólította a tanácsot, hogy november 30-i véghatáridővel hirdessen meg árlejtést.¹⁹ Ez az árlejtési pályázat azonban részben kedvezőtlen eredménnyel zárult, így a gazdasági bizottság bizonyos munkanemek (így például a kőműves és szobrász munkák) újabb pályáztatását javasolta.²⁰ A közgyűlés az igazságügyi reform várható kimeneteléről – miszerint a törvényszéket és a főkapitányi hivaltalt a város hatásköréből kivonni szándékozott a kormány – ugyan értesülést szerzett, ám a tervbe vett építkezés foganatosítását rendelte el ismét 1870. január 12-én, a korábban is felhozott indokokkal, miszerint az épület elkészülte esetén is kisebb átalakításokkal alkalmassá tehető más hivatalok elhelyezésére (vagy akár bérháznak), és ennek végrehajtására egy tizenöttagú építési bizottságot jelölt ki.²¹ Még ebben a hónapban szerződést állítottak elő Steindl Imréval az építkezéshez szükséges tervek elkészítéséhez, a tervezett épület építésének felügyeletéhez és vezetéséhez, műszaki felelősségvállalásához, ezek biztosítására építési iroda felállításához. Ebben a törvényszéki funkció már nem szerepel, az építendő palotát következetesen városi középületnek, „Lipót

5. kép Steindl Imrének az építési bizottság által 1870. május 15-én jóváhagyott (III.) tervsorozata földszinti alaprajzi terve, 1870. április 20.
(BME OMIKK ltsz. 22556 [Steindl-album] p. 97.)

utcai városház"-ként határozták meg.²² Gerlőczy Károly, az építési bizottság elnöke, az építés kőműves és földmunkáira Buzzi Bódoggal (1829–1875) kötött szerződést 1870. május 5-én mutatta be a tanácsnak.²³

Szeptember 21-én a közgyűlésen újabb fordulat adódott. Nem szavazták meg a Steindl által 1870-ben készített újabb „módosított monumentális stylbeni terv” (harmadik, neogótikus tervváltozat – (5-6. kép) kivitelezéséhez szükséges kőfaragó munkák többletköltségét. Utasították a bizottságot, hogy egyszerűbb, „a városban szokásos stylú” épület tervét és költségvetését terjessze be, a sörházkaszánya tavaszi lebontását követő alapozási munkákat pedig csak addig engedje folytatni, amíg azok biztosan nem lesznek az ismételt módosításra kerülő tervek megvalósításának útjában.²⁴ Steindlnek tehát „az eredeti költség-előirányzat szem előtt tartásával, és a

6. kép Steindl Imre harmadik tervsorozatának díszudvaron és fölépcsőházon keresztül felvett metszeti terve, 1870. április 20. Weinwurm Antal fénykép-műnyomata.
(BME ÉMTK ltsz. 2383 [Steindl-album] p. 105.)

góth styl mellőzésével” kellett újabb tervekét készítenie.²⁵ Steindl tervei között egy kidolgozott neoreneszánsz főhomlokzati terv (7. kép), valamint a pinceszint (Souterrain) és második emelet 1870. december 4-én keltezett alaprajzi tervei azonosíthatók egyértelműen ezzel a harmadszor módosított, immár negyedik tervfázissal.²⁶

7. kép Steindl Imre ismét módosított (negyedik változatú) neoreneszánsz főhomlokzati terve, 1870. szeptember 21-e után. (BTM Kiscelli Múzeum Építészeti Gyűjtemény ltsz. 62.426.1.)

Ugyanakkor az alapok munkaárkainak kiásásakor észrevették, hogy az altalaj olyannyira sűpedékes, hogy három láb (közel egy méter) vastag cement, mész és zúzott kő rétegen javasolták a tervezett alapok megépítését elvégezni.²⁷

Az építkezés belendülését megelőzően Steindl tehát négy időszakban készített terveket. 1868-ban az első tervsorozata kétkapus, kétemeletes épületet mutatott, és két (neogótikus és neoreneszánsz) változatban készült. A második, 1869-es tervsorozat háromkapus, mezzaninja fölért háromemeletes épületére két neoreneszánsz változatot tervezett, három főhomlokzat-kialakítási opcióval. E terven egy további hátsó, egytraktusos, emeletein börtöncellákat magába foglaló épületszárny is megjelenik az északkeleti telekhatár mellett, amely a hátsó, körfolyosós udvart zárja le. 1870-ben készült harmadik – már változatok nélküli – tervsorozata, amelyben a kétkapus épületre tért vissza, a korábbiakénál nagyobb alapterületű belső udvarral, jellegében neogótikus. A harmadik, 1870-es tervváltozat alaprajzai már a később megvalósult épület elrendezését tükrözik, a kivitelezés e terv alapján a sörházkaszárnya 1870 tavaszán történő lebontásával és az alapok kiásával megkezdődött. A közgyűlés ezt követően kért újabb tervmódosítást: a költségelőirányzat tartása mellett neogótikus helyett neoreneszánsz stílusú épületet kívántak.²⁸ Ezt az újabb – immár negyedik és egyben utolsó tervváltozathoz vezető – módosítást az alaprajz jelentősebb átalakítása nélkül sikerült végrehajtania az építésznek.²⁹

Az építkezés a kezdeti nehézségeket követően – bizonyára az alapos előkészítésnek és Steindl vezetésének hála – zökkenőmentesen zajlott. Olyannyira, hogy 1873 májusára és augusztusára a Pórszász-féle házban bérelt irodahelyiségekből Pest város mérnöki hivatala átköltöztethetővé vált az Új Városháza udvari helyiségeibe.³⁰ Az irodák használatbavétele ettől kezdve 1875 tavaszáig végbement. Az építkezés befejezését az első, 1875. március 24-én itt tartott tanácsülés jelzi, ezt tekinthetjük az építkezés záró dátumának, annak ellenére, hogy kisebb, főként berendezési és díszítési munkák ezt követően is folytak az épületen.³¹

KÉSŐBBI BEAVATKOZÁSOK

A 20. század során több korszerűsítési és kisebb-nagyobb átalakítási, javítási munkát végeztek az épületen, amelyek egyenként ugyan nem jelentettek szembeötlő változásokat, ám összesé-

gükben mégis alkalmassá váltak arra, hogy az épület építéskori jellegén módosítsanak – leszámítva néhány, ezek ellenére is intaktnak tekinthető homlokzatot (például a főhomlokzatot, hátsó udvari homlokzatokat), helyiséget (például a közgyűlési tanácsstermet, Váci utca 64. sz. alatti kapualjat) és szerkezetet (például falainak átfestése ellenére a lépcsőházakat). Ezekből a munkákból itt csupán néhány fontosabbat említhetünk.

1902-ben az alpolgármesteri helyiségek átalakítása, társalgó és ruhatár berendezése volt terítéken.³² 1912-ben személyfelvonót létesítettek.³³ 1914-1918 között az épület villanyvilágítási rendszerének felújítását és bővítését végezték.³⁴ A két világháború közötti időszakban számos jelentősebb beavatkozás történt. 1925-ből a kapualjak, folyosók és lépcsőházak festéséről van adatunk.³⁵ A Váci utca 66. sz. lakóház (Szerb-ház) második emeletének az Új Városháza felé eső, azzal szomszédos északnyugati részét 1927-ben a Főváros megvásárolta. Itt alakították ki a közgyűlési teremhez délkeletről kapcsolódó kiszolgáló helyiségek és büfé bővítését.³⁶ Ekkor *Vaits Sándor* építőmester készítette a két épület közötti átnyitásra, a szomszédos házban belső válaszfalak bontására és építésére.³⁷ Ezek az átalakítások 1928 márciusáig valósultak meg,³⁸ bizonyára ekkor készült el a közgyűlési terem közrefogó ruhatárak ma is meglévő impozáns berendezése is. 1928 április-májusában Budapest székesfőváros tanácsának II. (középitési) ügyosztálya készített terveket a központi gőzfűtés épületen belüli kialakítására.³⁹ Egy évvel később bocsátottak ki ennek kiépítésére versenytárgyalási hirdetményt.⁴⁰ A munkát *Janisch János és fia* cége nyerte. Ők is készítették a tervek és a kazánház kialakítására, a vezetékek nyomvonalára és a csontszíniúre festett radiátorok elhelyezésére.⁴¹ 1933 őszén a főhomlokzatot kellett tatarozási munkát végezni a kerámiadíszek leválása miatt.⁴²

Az 1930-as évek második felében az északkeleti épületszárny pinceszintjén, *Kégl László* építőmester tervezett légvédelmi óvóhelyet, aminek kialakítását 1938-ban hagyta jóvá *Karafiáth Jenő* polgármester.⁴³ Ugyanez év nyarán (talán) a főlépcső mennyezetéről hullt le egy négyzetméternyi vakolatdarab. Ezt az épület díszmennyezeiteinek műszaki felülvizsgálata követte, amelynek során megállapították, hogy a fagerendák és díszítmények mindenütt meglazultak, a legveszélyesebb állapotba a közgyűlési terem mennyezeetének súlyos, hat centiméter vastagságú vakolata

került, amely elkezdett leválni. Ezek okát többek között a Váci utca megnövekedett gépjárműforgalmában vélték felfedezni.⁴⁴ A helyreállítást azonnal elrendelték. Az épület hivatali helyiségeinek egy részében új mennyezeti vakolat készült. A közgyűlési terem mennyezeti díszvakolatát felfüggesztették, a teremben a díszítőfestést az eredeti alapján újrakészítették, a Lotz-féle falképeket tisztították, a csillárokat restaurálták és megerősítették.⁴⁵ A két évvel korábban elhunyt *Zala György* (1858–1937) szobrászművész *Horthy Miklósról* készített, az Új Városháza közegétől valószínűleg már akkor is idegen, és 1945-ben talán megsemmisült ércszobrát 1939 mikulásakor, a kormányzó névnapján ünnepélyes külsőségek keretében leplezték le.⁴⁶

A második világháború pusztítása az ekkor a főpolgármesteri és a belvárosi előjáróság hivatalát magába foglaló Új Városháza fölött sem volt el nyomtalanul. Bár a háborús károokra vonatkozó források meglehetősen szűkszavúak, annyi megismerhető, hogy a lift és a nyílászárók üvegezése megsemmisült, a fölépcsőház fele és a tető súlyos károkat szenvedett.⁴⁷ 1947. év végére ezek nagy részét elhárították (november 17-ére a fölépcsőház helyreállítása is befejeződött, új felvonó létesült, a tetőszerkezeteket javították).⁴⁸ A Váci utca 64. sz. alatti kapualj díszítőfestését 1965-ben a Budapesti Műemléki Felügyelőség az Építésügyi Minisztérium Szakipari Vállalat festőivel állította helyre.⁴⁹

Sisa József 1978-ban megkezdett kutatásainak apropója az épület 1970–80-as évek fordulóján tervezett és 1987-re megvalósult helyreállításának – műemlékek, történeti épületek esetében nélkülözhetetlen – tudományos előkészítése volt. Már 1969 óta több alkalommal, különböző kiterjedtségben és mélységben vizsgálták a földemek állapotát.⁵⁰ 1979-től a Fővárosi Ingatlankezelő Műszaki Vállalat részéről *Havady Lászlóné* kezdett foglalkozni az Új Városháza teljeskörű építészeti helyreállításának és bizonyos részeinek (homlokzatok, díszlépcsőházak, közgyűlési terem, első emeleti tanácssterem) műemléki megőrzésének tervezésével.⁵¹ A felmérési terv és a helyreállítási tanulmányterv 1979 júniusára készült el.⁵² Erre 1979. október 9-én nyertek elvi építési engedélyt.⁵³ A tervezési program azonban ezt követően módosult: az épületben dolgozókat kiszolgáló éttermet kezdetben a tetőtérben kívánták kialakítani, ám ezt anyagi megfontolásból elvetették, majd a Váci utca 66. sz. épületbe átnyúló második emeleti helyiség sor földemében észleltek intenzív házigomba fertőzést, így a me-

8. kép A díszudvar északkeleti homlokzata a felvonóval (nyugat felől), 1978.

(Fotó: Szilágyi Edit. In: Sisa 1978 114. kép)

legítőkonyha-étterem funkciót végül az udvari szárny első emeletére terveztették.⁵⁴ Időközben a Fővárosi Illetményhivatalnak az épületen belüli elhelyezési szándéka is megkérdőjeleződött, majd elvetésre került.⁵⁵ Az újragondolt program 1980 októberére készült el,⁵⁶ azonban a változások miatt ez is meghaladtá vált – majdhogynem újrarájátszódott a 110 évvel korábbi huzavona. A végül tisztázódott feltételek szerint az akkor meglévő funkció megtartásához jelentősebb elrendezésbeli változás nem társult, de megoldandó feladat maradt a díszudvar északi sarka közelében lévő felvonó áthelyezése (8. kép), a melegítőkonyha és étkező kialakítása, az épületszerkezetek, a homlokzatok, valamint a közös belső területek (folyosók, kapualjak, lépcsőházak, vizesblokkok, udvarok), a központi fűtés és légfűtés helyreállítása, továbbá a közművek korszerűsítése. Az 1981 novemberére elkészült terv ezek és több más mellett a következőket tartalmazták: a közgyűlési terem feletti földem lecserélését a díszített alsó földem megmaradásának biztosításával, a homlokzatok helyreállítását Pécsert már legyártott pirogránit elemekkel, az irodák helyreállítása a meglévő elrendezés meg-

tartásával, a Váci utca 64. sz. kapualj helyreállítását, a padlás valamennyi fafödémének szilárd födémre cserélését, a közgyűlési teremben és protokoll helyiségben légfűtés és szellőzés biztosítását.⁵⁷ A restaurátori munkák elvégzését a Képzőművészeti Kivitelező Vállalat vállalta.⁵⁸ A Váci utca 64. sz. kapualj falfestésének és a közgyűlési terem Lotz-falképeinek restaurálására a Képző- és Iparművészeti Lektorátus Németh Gábor, Harb József és Hamvas Gábor festőművészeket jelölte ki.⁵⁹ Amennyire jól dokumentált a helyreállítás előkészítésének folyamata, annyira kevés információval rendelkezünk annak kivitelezéséről, amelyet a Fővárosi 2. sz. Építőipari Vállalat végzett 1984–1987 között.⁶⁰ Az épület jellegét ma is ez a helyreállítás határozza meg, azóta nagyobb beavatkozásra nem került sor.⁶¹

Megjegyzést érdemel a nyugati légudvar teljes magasságú, és a keleti részleges, földszinti beépítése. Az előbbi – az utcai szárny belső traktusának északnyugati végén az eredeti tervek szerint kialakított – lichthof földszintje egy, a Fővárosi Épülettervező Iroda által készített 1950-es alaprajzi felmérési tervsorozaton már beépítve, konyha funkcióban jelenik meg, fölfelé, az emeleteknél itt még nyitott.⁶² Kérdéses, hogy ez nem téves ábrázolás-e, mivel az 1979-es felméréseken az eredeti légudvar földszintjének csupán a fele mutatkozik előszobaként beépítettnek.⁶³ A földszint a jelenlegi alaprajzi rendszerben először az 1981-ben készült tervekben jelenik meg, ahol viszont már az épület teljes magasságában minden emeleten födémbehúzással és helyiségek kialakításával megszüntették ezt a világítóudvart.⁶⁴ A keleti – délkeleti hátranyúló épületszárnyban lévő – lichthof jelenleginek megfelelő földszinti, vizesblokknak történt beépítése hiányzik ezekről a tervekről, így erre vélhetően csak a 2000-es években került sor.

KIEGÉSZÍTÉSEK A KÖZGYŰLÉSI TEREM TÖRTÉNETÉHEZ

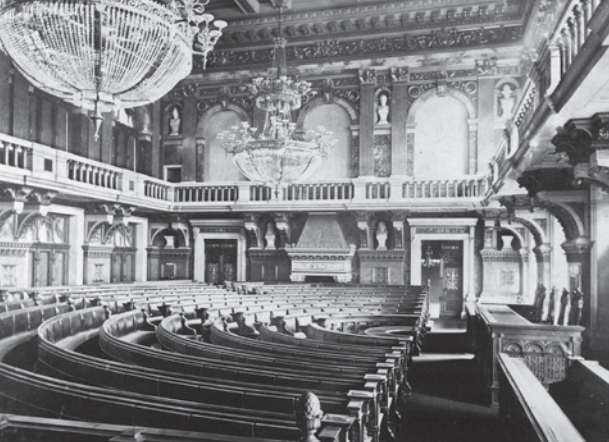
*„Az új városház terme, melyet szombaton fényes kivilágítás mellett mutattak be a meghívottaknak, pompával készült terem, s a közgyűlések számára van berendezve. Nem valami nagy terem, de annál pazarabban van ellátva márványzásokkal, aranyozásokkal, s falfestmények számára is van hely hagyva.”*⁶⁵

Steindl Imre már első, kétemeletes pályázati terveinek változatain két reprezentatív tanácstermet ábrázolt az épület második emeletén (bizonyára a

két törvényszéki funkció tárgyalótermeit), a főhomlokzati síkból enyhén kilépő rizalitok mögött, amelyek jelentősen kiemelkedtek az épület tömegéből, és amelyeket belül kétszintes belmagasságúnak képzelt az építész, körbefutó karzattal (2. kép). Az 1869-es módosított, főlemellel kiegészített háromemeletes épületet ábrázoló pályázati tervsorozatról hasonló reprezentatív terem elmaradt, csupán kisebb, egyszintes belmagasságú tárgyalótermek jelennek meg rajta. A közgyűlési terem, alaprajzi szempontból nagyjából a megvalósult szerinti elképzelése az 1870-es átdolgozott, immár harmadik (neogótikus) tervsorozaton jelent meg; a későbbiekben az alkalmazott stílus és az architektúra részleteiben történtek változások.

1875. február 27-én az épület, így egyebek mellett a közgyűlési terem próbavilágítását sajtónyilvános eseménynek szervezték meg: a két díszcsillár száznegyvenegy légszeszalángja világította be a termet a jelenlévők csodálatára.⁶⁶ Nem sokkal később azonban éles kritikával illették ezeket: *„De legimpraktikusabb a világítási készülék. A tetőzetről közepén egyforma távolságban egymástól függ le a két nagy csillár, melyen vagy nyolczvan lángot kell külön külön egy hosszú gyújtó rúddal meggyújtani, s miután minden láng alatt egy jókora üvegtányér van, ez nagyon is sok ügyvel bajjal eszközölhető csak, s a képviselők minden pillanatban el lehetnek készülve arra, hogy a gyújtórúddal leverte üvegtányér fejükre zuhan. E csillárokat a karzatról gyújtják meg, mely az egész négyzet alakú termet körülöfuttja.”*⁶⁷ 1878. április 1-én Steindl tervet készített a közgyűlési terem mennyezetének és csillárjainak tisztításához,⁶⁸ amely bizonyára speciális műszaki igényként jelentkezett és köze lehetett ahhoz, hogy 1878 januárjában gyors hűtővadás következtében az ereszcső szétszakadt és a közgyűlési terem mennyezete beázott.⁶⁹ Bár ennek azonnali kijavításáról gondoskodtak, a díszes mennyezet felülvizsgálata során a gipszből készült rozetták leszedéséről és könnyű „pléhrózsákkal” történő helyettesítéséről döntött a neves építészekből álló bizottság.⁷⁰ A csillárok villamosítása feltételezően megtörtént az 1910-es években. Sajtóértéslések szerint 1984-ben eredeti buráik még részben megvoltak,⁷¹ ám 1987-ben már teljesen „újonnan készültnek” és géppel mozgathatónak írták le a csillárokat.⁷²

Klősz György (1844–1913) fényképsorozatan dokumentálta az elkészült épületet.⁷³ Hat fényképfelvételéből kettő készült a közgyűlési tanácsteremben, ráadásul nem csak két különböző nézőpontból, hanem két különböző alkalom-

9. kép Klósz György: A közgyűlési terem nyugat felől, 1881 novembere előtt.

(Forrás: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára / Klósz György fényképei; jelzet: BFL XV.19.d.1. 5/39)

10. kép Klósz György: A közgyűlési terem észak felől, 1890 márciusa után.

(Forrás: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára / Klósz György fényképei; jelzet: BFL XV.19.d.1. 7/189)

mal (9-10. kép). A két fotó összehasonlításakor az először szembeötlő különbség, hogy a korábban a galéria félköríves falfülkéi még üresek, míg a későbbin már *Lotz Károly* (1833–1904) falképeivel jelennek meg.

Steindl harmadik tervsorozatától a metszeti tervekben látható, hogy a díszlépcsőházakban és a közgyűlési teremben figurális kifestés lehetőségét falfülkéekkel biztosította. A Lotz Károly által a közgyűlési terembe készített allegorikus falképek ikonográfiai elemzését és elhelyezését, értékelését a korszak középületeinek festészetében *Király Erzsébet* végezte el.⁷⁴ Ehhez – tudott, ám nem kifejtett – adalék, hogy korábban történeti tárgyú falképek általi díszítésről gondolkodtak.⁷⁵

Az 1875-ben meghatározott program szerint a főváros történetére vonatkozó képekkel tervezték ellátni a fülkéket: a délkeleti falra (1.) *Tak-*

sony fejedelem átveszi Budavár kulcsait, (2.) *IV. Béla visszatér Buda várába* és (3.) *Mátyás bevonulása Buda várába*; az északnyugatira (4.) *Buda várának visszafoglalása a törököktől*, (5.) *pesti nagy árvíz*, valamint (6.) a főváros egyesítésének allegóriája szerepelt az elképzelésben.⁷⁶ A megvalósítás anyagi fedezete azonban években keresztül hiányzott, csak 1880-ban került ismét napirendre. Ez év nyarán Lotz Károlytól két „történelmi vagy allegóriai” kép tervét kérte a Képzőművészeti Bizottmány.⁷⁷ A művész *Mátyás bevonulása Budára* és *Justitia* témában dolgozott ki két vázlatot, annak megítéléséhez, hogy történeti vagy allegorikus program szerint folyjon-e a további festészeti koncepcióalkotás.⁷⁸ 1880 októberére a bizottság az allegorikus képek készítése mellett döntött és a következő évre a főváros művészeti alkotásokkal történő díszítésére

11. kép A közgyűlési terem nyugat felől, 2024. (Fotó: Horogszegi Tamás)

12. kép A közgyűlési terem észak felől, 2024. (Fotó: Horogszegi Tamás)

13. kép Lotz Károly: *Közzsellem*. Falkép kartonja:
papír, szén, 1881.
(MNG Grafikai Osztály ltsz. 1880/B)

rendelkezésre álló nyolcezer forintból hatezret szánt erre a célra.⁷⁹ A fővárosi tanács 1880 novemberében Lotz Károlyt bízta meg azzal, hogy 1881 februárjáig készítse el mind a hat kép vázlatát. A határozat szerint a festmények tárgya „az allegória köréből veendő”, a tanácskozással és hatósági feladatokkal kapcsolatban. A Képzőművészeti Bizottmányt felszólították arra, hogy a konkrét témajavaslatokat a művész meghallgatásával fogalmazzza meg.⁸⁰ Bár Lotz már 1881 januárjában bemutatta a vázlatokat,⁸¹ az egyeztetések nyár elejéig folyhattak, amelyek során kialakított képi programot („Justitia, közjólét, művészet, tudomány, ipar és kereskedelem allegóriái”) és az egyes képek vázlatait „nem lényeges észrevételek lehető figyelembe vétele mellett” a bizottság június 13-án közvetítette a közgyűléshez azzal, hogy elfogadta és felkérte a művészt azok kidol-

gozására.⁸² A bizottság ezt követően azt illetően folyamodott *Trefort Agoston* vallás- és közoktatásiügyi miniszterhez, hogy a kormány által Lotz Károly a Zeneakadémián számára átengedett műtermében maradjon, amíg a közgyűlési terem ciklusán dolgozik – amihez a miniszter hozzájárulását adta 1882 augusztusáig.⁸³ Sajtóhírekből értesülünk, hogy 1881 augusztus végére Lotz három falkép „vázlatát” (valószínűleg kartonját) befejezte, a másik három készítése folyamatban volt (13. kép).⁸⁴ Az ütemezés szerint három falképet 1881 utolsó, a másik hármat 1882 első negyedévében kívánta megfesteni.⁸⁵ A novemberben megkezdett festésről szóló híradások szerint decemberben az *Ipar*, *Kereskedelem* és *Igazság* allegóriáival (azaz az északnyugati oldal fülkéinek képeivel) már csaknem végzett.⁸⁶ A Képzőművészeti Bizottmány 1882. február 26-án igazolta elkészültnek az *à la tempera* festett falképeket, ekképpen azonosítva témáikat: „Északi [északnyugati] oldal: 1. középkép: *Igazságosság* [14. kép]; 2. balra: *ipar*; 3. jobbra: *kereskedelem*; Déli [délkeleti] oldalon: 1. középkép: *Magyar Közzsellem* [hátsó borítókép]; 2. balra: *tudomány*; 3. jobbra: *művészet*”.⁸⁷ Külön érdekesség, hogy az *Ipar* és *Művészet* allegorikus képein a művész nevelt gyermekének, Ilonának rejtett portréi köszönnek vissza a lány-mellékalakok arcaként.⁸⁸ Lotz falképeinek stílusa nem mutatkozik teljesen egységesnek. Az egyes allegóriák reprezentatív, többnyire szoborszerű kompozíciós beállítása és stílusfoka a színpadias klasszicizáló akadémizmustól (*Tudomány*, *Közzsellem*, *Művészet*, *Igazság*) egyfajta „pátoszos realizmuson” át (*Ipar*) az oldottabb, mozgalmasabb olaszos neoreneszánsz historizmusig (*Kereskedelem*) terjed.

Az 1880-ban készült *Mátyás bevonulása*- és *Justitia*-kartonokat öt évvel később az Országos Általános Kiállításon, a fővárosi pavilonjának középtermében mutatták be bekeretelve.⁸⁹ A kisebb vázlatok és tanulmányok közül tizenötöt vagy tizenhatot a művész születésének századik évfordulójára, 1933 novemberében rendezett, rajzait bemutató tárlaton állított ki a Szépművészeti Múzeum.⁹⁰

A falképek sérüléseinek elkerülése érdekében 1884-ben a Fővárosi Mérnöki Hivatal a közgyűlési terem karzatának falfülkéibe, a faburkolatos lábazat magasságába díszes kovácsoltvas korlátokat tervezett – amelyek nem valósultak meg.⁹¹ A falképek későbbi történetéről alig van információnk. A második világháborús károk helyreállítása során a közgyűlési terem falképeit 1951-ben

Medveczky Jenő (1902–1969) festőművész restaurálta.⁹² Erről a beavatkozásról nem sokat tudunk, viszont egy későbbi megjegyzésből az derül ki, hogy a *Köszszellem* esetében restaurálásnál több is történt: „A »Köszszellem«-et eltakaró olajkép valószínűleg ekkor [1951-ben] került ide. Az akkori

politika azt kívánta, hogy a freskón ábrázolt nő-lak koronáját, kardját [sic!] és címeres pajzsát el-tüntessék. Emiatt került az eredeti helyére a kom-pozíciójában azonos, de a politikai rendszer számára elfogadhatatlan elemeket nem tartalma-zó kép.”⁹³ A Lotz-falképet a szovjetizálás pártállá-

14. kép Lotz Károly: *Justitia*. 1881.

(Fotósorozat: Horogszegi Tamás, fotó 3D szerkesztés: Gaylhoffer-Kovács Gábor, 2024.)

15. kép Medveczky Jenő: *Közszellem*
(Lotz-parafrázis). Olaj, vászon, 1951.
(Fotó: Szilágyi Edit, 1978. In: Sisa 1978 98. kép)

mi évtizedeiben takaró, itt említett olajképet (15. kép) 1991-ben távolították el.⁹⁴ Az eltüntetett nemzeti jelképek – a *Közszellem* alakjának fején lévő magyar Szent Korona elrejtése, a pajzsán megjelenő (Kossuth-)címer jelentést nem hordozó reneszánsz ornamensekre, valamint a koronázási jogat irattekercsre cserélése – egyfajta, a korban szokásos antifasiszta hiperkorrekció jegyében történt utólagos cenzúraként értelmezhető. Ugyanakkor szerencsés, hogy nem az eredeti falkép átfestése (vagy akár annak megsemmisítése) történt, hanem csupán eltakarása.⁹⁵ Medveczky festménye a megismert fotóreprodukció alapján egyébként kiváló festői kvalitású parafrázisa a Lotz-műnek.

* * *

Klősz György két fényképén az ülésteremnek még egy szembetűnő gazdagodása figyelhető meg, nevezetesen a festett üveglablakok megjelenése a későbbi fotón. Amikor 1882-ben a Képzőművészeti Bizottmány elhatározta, hogy az üvegfestészet támogatására is kiterjeszti figyelmét, akkor a közgyűlési terem három ablakának (alighanem az elnöki pulpitus mögötti és azt közrefogó ablakokról volt szó) díszítését vetették fel, amelyeket *Kratzmann Ede* (1847–1922) üvegfestővel kívántak elkészíttetni.⁹⁶ Ugyanakkor Kratzmann már ez év júniusában költségelőirányzatot készített mind a húsz ablak festésére, amelynek együttes megrendelése esetén 7400 forintban határozta meg ajánlatát.⁹⁷ 1883 februárjában műhelyében sok egyéb műve mellett a közgyűlési terembe szánt hat üveglablak kartonját (?) állította ki.⁹⁸ Nem sokkal később garamszentbenedeki és szegedi munkáira hivatkozva a fővárosi tanácshoz fordult azzal a kéréssel, hogy haladékat biztosítsanak számára 1884 márciusáig.⁹⁹ Addigra azonban csupán az egyik főlő ablak mintadarabja készült el, amelyet a józsefvárosi Fűvészkertben lévő műhelyében állított ki, és amelyet Steindl Imre vizsgált fölül – a híradás szerint hat festett ablak készítése volt tervben (bizonyára a pulpitus mögötti három és a fölöttük, a karzatszínterben lévő további három).¹⁰⁰ Rövidesen a hat ablak elkészültét jelentette, azzal, hogy két hét szükséges számára azok beépítésére. Jelezte továbbá, hogy további hat ablak (bizonyára a belső udvar felőli oldal három középső alsó és főlő ablaka) 1884 év végén, a maradék nyolc ablak (alighanem a két oldal szélső tengelyeinek alsó és főlő ablakai) 1885-ben az országos kiállítás (azaz május) előtt szállíthatók.¹⁰¹ A fővárosi tanács elfogadta, hogy az addig munkába nem vett ablakok cseréje is megtörténjen festett üvegezésekre. Együttal aggodalmukat fejezték ki azt illetően, hogy ha ugyanaz a rajz szolgál valamennyi ablak alapjául, akkor nemkívánatos módon egyhangú dekorációként fog hatni. Ennek elkerülése érdekében felhívták Kratzmann Edét, hogy Steindl-lel egyeztetve, az alapszínek megtartásával készítsen tervváltozatot módosított, az eddigiekhez illeszkedő, de azoktól nem zavaróan eltérő ablakokhoz.¹⁰² E terv és költségvetése 1884 novemberében elkészült.¹⁰³ Ennek alapján a tanács 1884 decemberében 1885. év folyamán történő szállítással és beépítéssel megrendelt hét pár (alsó és felső) ablakot Kratzmann-tól. Az ablakok közül két pár a már elkészültek alapján, öt a Steindl-lel egyeztetett, Képzőművészeti Bizottság

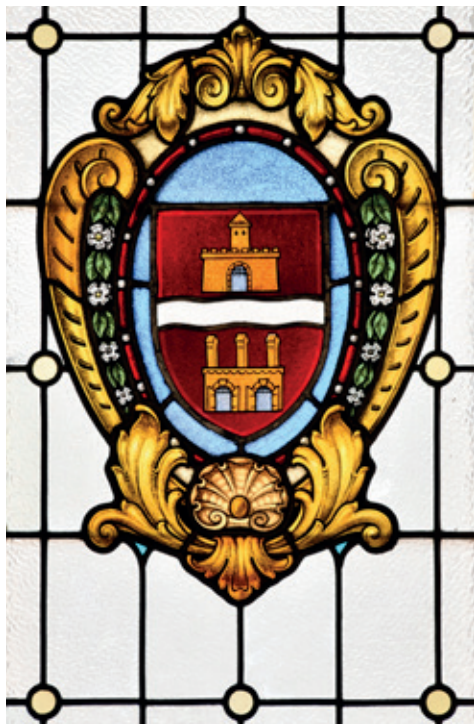
által elfogadott újabb terv alapján készül.¹⁰⁴ Az üvegfestő 1885-ben a munka nagy részének elkészültét jelentette és érdeklődött, hogy a készülő öt felső ablakba a már elkészült öthöz hasonlóan a városi címet helyezze-e ismét, esetleg, hagyja-e üresen a középrészeket.¹⁰⁵ A tanács válaszában a főváros címerét kérte alkalmazni ezekhez az ablakokhoz is.¹⁰⁶ Az 1885-ös teljesítést nem sikerült tartania az üvegfestőnek: 1886 novemberéig a tizennégy ablakból kilencet szállított le.¹⁰⁷ A maradék 1887 márciusában készült el.¹⁰⁸

Sajnos ezek a színes, festett üveglablakok bizonyultak a leginkább pusztulásnak kitett dekorációknak az Új Városházában – 1945-ben úgy tűnik maradéktalanul megsemmisültek. A vázlatok, tervek, kartonok hiánya nem teszi lehetővé, hogy részletes pontossággal rekonstruálhassuk megjelenésüket, csupán Klösz későbbi fényképe segít valamelyest ebben. A mai neobarokk festésű ablakok *Palka József* (1860–1952) művei 1945-ből (16. kép). Egyedül az elnöki emelvény mögötti ablak ornamensei feleltethetők meg Kratzmann eredeti műveinek, ám ezek megjelenésük és kivitelük alapján biztosan későbbi rekonstrukciók.¹⁰⁹

* * *

A közgyűlési terem mostani állapotát (11–12. kép) összevetve Klösz György fényképeivel egy szembeötlő hiányra lehetünk figyelmesek: ma már hiányoznak a 19. századi fotókon még látható büsztök a karzattartó konzolok és a galériaszintű falképeket elválasztó pilaszterek közötti, félköríves záródású kisméretű szoborfülkékből. A délkeleti falat mutató archív képeken a karzat alatt két, a karzatszínt négy mellszobor vehető ki a fülkékben. A korábbi fényképen a terem déli sarkában magas, márványozott homlokfalú piedesztálon szakállas férfi mellszobra is látható. A későbbi fotó a karzatalji sarkok meglehetősen ügyetlenül átforduló, egymásra merőleges konzoljai között egy-egy büsztalapzatot is mutat.

Steindl 1870-es neogótikus, hosszsmetszeti tervén, hasonló helyzetben már ábrázolt szoborfülkéket és bennük alul mell-, fölül egész alakos szobrokat. A későbbi, neoreneszánsz metszeti terveken a később megvalósult állapot szerint ábrázolta a falakat. A neogótikus tervváltozatban még a hosszanti, ablakos falak karzatszintjén is, az ablakok közötti vékony falpillérek által közrefogott falfelületbe mélyednek a keskeny, háromkaréjos-csúcsíves szoborfülkék, a neoreneszánsz változatban azonban az ablakközök szélesebb ikerpilaszterei erre nem biztosítanak elegendő felületet, így a rövidebb, falfülkés oldalfalak egy-

16. kép Palka József közgyűlési teremben lévő üveglablakának részlete, 1945.
(Fotó: Horogszegi Tamás, 2024.)

mástól távolabb húzott pilasztereinek közei tesz lehetővé ezek elhelyezését.

Már 1880-ban, *Királyi Pál* (1818–1892) indítványával felvetődött, hogy a közgyűlési terem falképekkel történő díszítése után a képzőművészeti bizottmány kezelésében maradó kétezer forintot fordítsa a tanács két „elhunyt érdemeseket” ábrázoló mellszobor megrendelésére, szintén a terem számára.¹¹⁰ A képzőművészeti bizottmány előterjesztésére a közgyűlés 1882 márciusában elhatározta, hogy Pest, Buda és Óbuda egyesítésének szervezésében érdemeket szerzett *Szentkirályi Mórról* (1807–1882), Pest 1867–1868 közötti polgármesteréről a közgyűlési terem számára fehémárvány mellszobrot állíttat. A megbízást az akkor Rómában tartózkodó *Kiss György* (1852–1919) szobrászra bízták. Októberre a művész elkészült az agyavázlattal, amit a bizottsági felterjesztésre a tanács elfogadott, majd 1883 júniusára a kész márványbüsztöt is szállította és azt az első alpolgármester (*Gerlóczy*

17. kép Senyei Károly: Röck Szilárd portrébüsztyje. Márvány, 1889. (MNG Szobor Osztály ltsz. 56.566-N)

Károly, aki a képzőművészeti bizottmány elnöke is volt) szobájában helyezte el ideiglenesen.¹¹¹ A mellszobor valószínűleg még a következő évben is ott lehetett, mivel annak talpzata (a Klösz-fényképen a terem sarkában látható piederstál) csak 1884-ben készült el. Erre Steindl nyújtott be tervrajzot 1884 májusában, kivitelezésére pedig *Vietorisz József* asztalos és „márványmű készítő” háromszázhusz forintos ajánlatot júliusban, amit a tanács elfogadott és a munkát megrendelte októberi határidővel.¹¹²

Négy évvel később, 1888 decemberében a közgyűlés határozatot fogadott el *Röck Szilárd* (1799–1888) szintén fehér márvány mellszobrának elkészíttetéséről és a közgyűlési teremben történő felállításáról. A Szentkirályi-büszthöz hasonló, életnagyságú mellszobor megrendelését azonos feltételekkel, szintén ezer forintos díjazás ellenében *Senyei Károly* (1854–1919) szobrász kapta. Senyei a vázlatot 1889 márciusában készítette el, amit a bizottmány áprilisi ülésén elfogadhatónak tartott, azzal, hogy a Szentkirályi-szoborhoz jobban hasonlítani és az agyagvázlatot bemutatni kérte. Ezzel a szobrász szeptemberre lett készen, a bizottság október 1-én tekintette meg. Bizonyára kisebb módosításokat még kérhettek, mert Senyei 20-án jelentette, hogy a vál-

toztatások után az agyagminta ismét megtekinthető. Ezt a bizottság elfogadta és november 5-én a „márványba való elkészítését” megrendelte (17. kép). Decemberben a Szentkirályi-büsztyjével azonos piederstál elkészíttetéséről is gondoskodtak. A mellszobor és az azt tartó piederstál 1890 márciusában került felállításra a közgyűlési teremben.¹¹³ Klösz György későbbi fényképén, a terem déli sarkában éppen ez az alkotás látható.¹¹⁴

1892-ben Kiss György – értesülve egy újabb szoborbüsztt elkészítésének szándékáról – felajánlkozott Királyi Pál (1818–1892) egykori pesti főjegyző, majd a főváros akkori IV. (mai V.) kerületének országgyűlési képviselője, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa elnöke portréjának elkészítésére. A képzőművészeti bizottság ez év szeptemberében javasolta, hogy az addig elkészült két büszthöz hasonló alkotás vázlatának elkészítésére Kiss Györgyön kívül *Strobl Alajost* (1856–1926), Zala Györgyöt és *Senyei Károlyt* kérjék fel, azzal, hogy a legjobb pályaművet készítő szobrász ezer forint tiszteletdíjért elkészítheti a márványszobrot. Az eddig készült kettővel azonos szobortalapzathoz árajánlat adásra *Vietorisz Józsefen* kívül *Jablonszky Vincét* kérték fel 1893 januárjában – a megbízást ezúttal is *Vietorisz* nyerte el. A későbbiekből kiderül, hogy a büsztt szobrázmunkáját Kiss Györgyre bízták; agyag- és gipszmintáját („főszmintáját”) 1893 áprilisában elfogadta a bizottság és felkérte a márványszobor elkészítésére, amit szeptemberben sikeresen teljesített is: a szobrot leszállította, amit a piederstál elkészítéséig az alpolgármesteri szobában helyeztek el.¹¹⁵

Sajtóhírből tudjuk, hogy 1935-ben a közgyűlési teremben *Ráth Károly* és *Márkus József* főpolgármesterek, báró *Lipthay Béla* a képzőművészeti társulat bizottsági tagjának bronzból, *Szentkirályi Mór* polgármester, Gerlóczy Károly alpolgármester (18. kép), Királyi Pál, Röck Szilárd, *Heinrich István* bizottsági tagok márványból készült mellszobrai voltak elhelyezve.¹¹⁶ Azaz ekkor összesen nyolc Budapest szempontjából jelentős személy mellszobra díszítette a termet.

Adódik a kérdés, hogy Klösz korábban készült fényképeken kiknek a büsztyjei jelennek meg a délkeleti fal szoborfülkéiben? Közlebebről megnézve a korábbi felvételt ezek a – Steindl egyik falnézeti tervéről ismert – talapzatukat illetően egységes mellszobrok többségükben szakállas férfiakat ábrázolnak ugyan, ám mindegyik fején látható valamilyen fejfedő: az alsó kettőn stilizált

korona, a felsőkön különféle sisakok. A Rökk Szilárd-portrét is ábrázoló későbbi fénykép alapján ezek kissé nagyobbak lehetnek az életnagyságnál. Bár az írott forrásokban nem leltünk nyomukra egy 1875-ös híradás mégis említi ezeket: „*A falak formaliter el vannak lepve aranyozott díszítményekkel; egyes üregeket antik és mythologiai alakokat ábrázoló apró mellszobrok foglalnak*”.¹¹⁷ Feltételezzük, hogy talán nem is nemes kőanyagból, hanem csupán gipszből készülhettek. Készítőjük talán *Marchenke Vilmos* (1842–1915) lehetett. Hogy ezekkel a büsztökkel a későbbiekben mi történhetett nem tudjuk – valószínűleg a második világháborúban elpusztulhattak. Egy háború előttről megismert, a Klösz fotográfiákat messze alulmúló minőségű fényképfelvételről annyi szűrhető le, hogy az 1930-as években még a fülkeszobrok megvoltak, a terem sarkaiban magas talapzaton egy-egy márványbüszt helyezkedett el (az északiban Királyi Pálé), és a kandallókat is pidesztálon álló mellszobrok foghatták közre.¹¹⁸ A háború utáni fotókon a fülkeszobrok nem látszanak; az északi sarokba az életnagyságot messze meghaladó Sztálin-büszt került, feltehetően gipszből.¹¹⁹

* * *

Kell-e kutatni egy már – akár többek által – megkutatott műemléket? A kérdést a műemlékek kutatásával foglalkozók már sokszor feltették, és mindig igenlő választ fogalmaztak meg feleletül. Az Új Városháza esetében – amely a főváros vagy a magyarországi historizmus története szempontjából éppoly fontos, mint Steindl Imre, Lotz Károly vagy a rajta, benne közreműködő számos művész és mester életműve szempontjából – ez szintén így van. Sisa József 1978-ban vele kapcsolatban megkezdett kutatásai sem lezártak. Ő is valahányszor vissza-visszatért a későbbi években, évtizedekben a műemlékhez, új felismerésekkel, értelmezésekkel, szempontokkal, összefüggésekkel gazdagította róla kialakult tudásunkat. Hogy valós, szilárd alapokon álló műemléki értékelést tudjunk megfogalmazni egy-egy műemlékkel kapcsolatban, nem hanyagolhatjuk el a források alapos feltérképezését, feldolgozását, akkor sem, ha ezt korábban már megtették előttünk, hiszen ezek köre időről időre bővíthet (vagy rosszabb esetben apadhat), szempontjaink, lehetőségeink változhatnak meg. Továbbá az időben a műemlék is változik, így újabb és újabb megismerését teszi szükségessé, értékei kerülnek elő, vagy kerülnek elfedésre, rosszabb esetben pusztulásra. Saját munkánkkal e megfon-

18. kép Istók János: *Gerlóczy Károly portrébüsztyje*. Márvány, 1906. (MNG Szobor Osztály ltsz. 56.325-N)

tolások mentén a meglévő állapot dokumentálására alapozva, a hozzáférhető források elemzésével ismereteink bővítését és ezek alapján megalapozott műemléki értékeléséhez kívántunk hozzájárulni.¹²⁰

HIVATKOZÁSOK RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE

BFL
Budapest Főváros Levéltára
BME ÉMTK
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem,
Építészettörténeti és Műemléki Tanszék
Könyvtára
BME OMIKK
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem,
Országos Műszaki Információs Központ és
Könyvtár
BMF
Budapesti Műemléki Felügyelőség
BTM
Budapesti Történeti Múzeum
FIMÚV
Fővárosi Ingatlankezelő Műszaki Vállalat

FSZK

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár

Képzőművészeti Bizottmány

Képzőművészeti Bizottmány (1874–1902) iratai: BFL IV.1403.m Képzőművészeti Bizottmány iratai. 1-50 (1874–1896).

Király 2016

Király Erzsébet: Lotz Károly és az „újabb éra”. Modernizációs kérdések a késő historizmusban. *Ars Hungarica* 42 (2016) 1:43–53.

Kratzmann

Kratzmann Ede megbízatása az új városháza közgyűlési terme ablakainak elkészítésére: BFL IV.1403.m.16

MNG

Magyar Nemzeti Galéria

PVTB

Pest Város Törvényhatósági Bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei (1867–1873): 13. BFL IV.1302

Sisa 1978

Sisa József: *Budapest V., Váci utca 62-64. Tudományos dokumentáció*. Kézirat. FIMÜV Műemléki Osztály–Tudományos Csoport, Budapest, 1978. szeptember 18. BFL XV.17.e.306. Budapesti Műemléki Felügyelőség tervei és iratai (1950–1990) 1923/1 tétel 892. doboz

Sisa 1983

Sisa József: A pesti új városháza. *Ars Hungarica* 11 (1983) 2:252–268.

Sisa 1987

Sisa József: Steindl Imre néhány korai munkája. *Ars Hungarica* 15 (1987) 2:153–164.

Sisa 1999

Sisa József: *Budapest, Új Városháza*. Tájak–Korok–Múzeumok Kiskönyvtára 630. Budapest, 1999.

Sisa 2005

Sisa József: *Steindl Imre*. Budapest, 2005.

Vigh 1999

Vigh Annamária: Új Városháza a Váci utcában. In: *Az egyesített főváros*. Szerk.: Gyáni Gábor. Budapest, 1999. 278–298.

Ybl 1938

Ybl Ervin: *Lotz Károly élete és művészete*. Budapest, 1938.

Zombori 1970

Zombori Miklós: Ostromélet és felszabadulás az Újvárosházán. *Budapest* 8 (1970) 8:34.

JEGYZETEK

1. Sisa 1978; Sisa 1983; Sisa József: A romantikus és historizáló építészet néhány problémája. *Ars Hungarica* 15 (1987) 1:43–47.; Sisa 1987; Sisa 1999; Sisa 2005 44–57. Köszönettel tartozunk Sisa Józsefnek, hogy kutatásunkat önzetlenül segítette és rendelkezésünkre állt kérdéseink megválaszolásához.
További értékes publikációk: Vigh 1999; Rövid összefoglalása: Fabó Beáta: Építkezés a reprezen-

táció szolgálatában: középületek és terek. In: *Az egyesített főváros*. Szerk.: Gyáni Gábor. Budapest, 1999. 173–175.; Brunner Attila: *Magyarországi városházák*. Budapest, 2023. 176–180.

2. A Váci utca 62–64. szám alatti új városháza jelenleg nagyrészt funkciótlan, mivel 2022 novemberében Budapest Főváros Kormányhivatalát kiköltöztették belőle. A földszinten néhány irodát a Johannita Rend Magyar Tagozata használ, továbbá a közgyűlési terme ad lehetőséget időnként rendezvények tartására. 2023 tavaszán az az elképzelés született, hogy az Építési és Közlekedési Minisztérium Műemlékvédelemért Felelős Helyettes Államtitkársága székházaként kerül kialakításra. Ennek műemléki szemléletű építészeti tervezése Hild-Csorba Bernadett vezetésével történt. A jelenlegi jogszabályi előírásoknak megfelelő tartalmú, részletes építéstörténeti tudományos dokumentáció készítését Velladics Márta, a jelen lapszámban a következő tanulmányt közlő Sárossy Péter és e tanulmány szerzője kapták feladatul. A tervezett kialakítás és a helyettes államtitkárság költözése végül elmaradt, a teljeskörű építéstörténeti tudományos dokumentáció végül nem készült el, mivel a fentiek miatt okafogyottá vált, ugyanakkor a források közlését és feldolgozást tartalmazó – műemléki értékleltár nélküli – dokumentációt, adattárat változatlanul szándékunkban áll befejezni. A műemlék azóta is sorsa jobbra fordulását várja.
3. Budapest Főváros Levéltárában több mint száz 1868 és 1878 között keletkezett tervlap található, zömében Steindl Imrétől. A Kiscelli Múzeum Építészeti Gyűjteménye tíz tervet őriz, ezek jelentős része azonban Weinwurm Antalnak Steindl terveiről készült, sokszorosított, így másutt is megtalálható fénykép-műnyomata.
4. Általunk újabban megismert rendkívül értékes írott forrás Budapest főváros törvényhatósági bizottsága 1875. március 24-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve, amely az Új Városháza közgyűlési termének avatásán mondott főpolgármesteri üdvözlő beszédet és – ami ennél is fontosabb – az épület építésének történetét a közgyűlés nézőpontjából megfogalmazó, különösen alaposan adatolt emlékiratot tartalmazza. Az „Emlékirat” 1866-tól 1874-ig tekint át a programalkotás és -változás, tervezés és építés történetét, és rögzíti ennek költségeit.
5. Reméljük, ennek csupán az az oka, hogy még nem kerültek be a központi gyűjteményekbe az ebben az időszakban készült anyagok, de ez idővel megtörténik, így az ebben az időszakban az épületen történt változások nem csupán a helyszínen érzékelhetők, hanem ezek alapján majd adatolhatóak is lesznek.
6. *Steindl tanár tervei. Műemlékek Albuma XXIV*. BME ÉMTK ltsz. 2383. (G-2924) 16–33. tábla; Steindl Imre építész terveinek fényképezett másolatai. BME OMIKK ltsz. 22556. 43–51., 73–82.,

- 97–108. tábla. Az utóbbi példányra már Sisa József felhívta a figyelmet: Sisa 1987 161. 2. jegyzet. Megjegyzésre érdemes, hogy az 1868-as pályázati tervanyag Steindl által szignált hat tervlapja a Kassai Szlovák Műszaki Múzeumban (Slovenské Technické Múzeum) is fellelhető (ezek digitális másolatai: BFL XV.17.i.1.). A Steindl-albumokba lefűzött műnyomatok eredeti tervlapjainak csak kis része található meg a fővárosi levéltárban, ahonnan viszont a műnyomatok többsége hiányzik.
7. A Főpolgármesteri Hivatal Hivatalüzemeltetési és Intézményfejlesztési Főosztályának nincs információja az 1980-as évek elején a Fővárosi Tanács gazdasági hivatalában volt, bekeretezett, üvegezett akvarell hollétéről. Fotóprodukciója közölve: Sisa 1999 3.; Sisa 2005 51.
 8. BFL IV.1302 PVTB 1. kötet Közgyűlési jegyzőkönyv (1867). 19400/1867. p. 207–209. A törvényszéki hatóság számára szükséges és közgyűlés tartására alkalmas helyiségeket ekkor még a Redout mögötti, 1847-ben leégett Német Színház felhasználásával képzelték el, ahol ekkor Rómer Flóris igazgatása alatt a királyi katolikus gimnázium működött.
 9. BFL IV.1326.a Mérnöki Hivatal iratai (1858–1873) 42. nagydoboz [1]. X. 1244/1868. p. 1–4. Különös, hogy ez a helyiséglista nem tartalmaz kápolnát, ám ez Steindl korai tervein mégis megjelenik a díszudvar hátsó épületszárnyának földszintjén.
 10. BFL IV.1302 PVTB 2. kötet Közgyűlési jegyzőkönyv (1868) 3557/1868. p. 84–87.
 11. BFL IV.1302 PVTB 2. kötet Közgyűlési jegyzőkönyv (1868) 6870/1868. p. 136–139.
 12. BFL IV.1302 PVTB 2. kötet Közgyűlési jegyzőkönyv (1868) 7729/1868. p. 237.
 13. BFL IV.1302 PVTB 2. kötet Közgyűlési jegyzőkönyv (1868) 10380/1868. p. 210–212.
 14. BFL IV.1302 PVTB 4. kötet Közgyűlési jegyzőkönyv (1870). 31144/1868. p. 725–727. A jegyzőkönyvi kivonat másolatban: BFL IV. 1326.a Mérnöki Hivatal iratai (1858–1873) 42. nagydoboz [1] X. 1244/1868.
 15. Bérleti szerződés Pest városa és Kauser Lipótné (özv. Pórszász Jozefa) bérbeadó között a Plébánia utca 113., 114. és 115. sz. alatti ház (a mai Március 15. tér déli részén, részben az Erzsébet híd alatti területen egykor létezett utca, illetve ház) bolt-helyiségeire, 1870. május 1. és 1872. július 31. közötti időszakra. BFL IV.1303.f Tanácsíratok (1850–1873) 2080. XI. 25/1869. p. 386–387. Bizottságot is felállítottak a helyzet kezelésére, lásd hozzá: BFL IV.1302 PVTB 3. kötet Közgyűlési jegyzőkönyv (1869). 10589/1869. p. 252–257.
 16. Sisa 1983 253. A terveket előzetesen Szumrák Pál városi főmérnök, Reitter Ferenc (1813–1874) osztálytanácsos és Diescher József véleményezték. BFL IV.1302 PVTB 4. kötet Közgyűlési jegyzőkönyv (1870) 36768/1868. p. 806.
 17. Lásd a 6. jegyzetben hivatkozott Steindl-albumokat. Első emeleti alaprajzának második változatát lásd Sárosy Péter tanulmányában.
 18. BFL IV.1302 PVTB 3. kötet Közgyűlési jegyzőkönyv (1869) 28526/1869. p. 824–826.
 19. BFL IV.1302 PVTB 3. kötet Közgyűlési jegyzőkönyv (1869) 29279/1869. 843–844.
 20. BFL IV.1302 PVTB 4. kötet Közgyűlési jegyzőkönyv (1870) 1631/1870. p. 31.
 21. BFL IV.1302 PVTB 4. kötet Közgyűlési jegyzőkönyv (1870) 1631/1870. p. 32–35.
 22. BFL IV.1325.a Pest Város Számvevőségének iratai/Szerződések 8. nagydoboz (1603–1759) No. 1632.
 23. BFL IV.1325.a Pest Város Számvevőségének iratai/Szerződések 8. nagydoboz (1603–1759) No. 1680. Buzzi Bódog (többnyire Franz Felix Buzzi, illetve Julius Buzzi néven) számos 1870-ben és 1876-ban készült tervlapot szignált, illetve ellenjegyzett (lásd hozzá: 27. jegyzet). Buzzi Bódog építómesterről: Komárik Dénes: Építészképzés és mesterfelvétel a XIX. században. Pesti mesterek és mesterjelöltek. *Építés-Építészettudomány* 3 (1971) 4:393. Még tíz olyan épületről van tudomásunk a mai V. kerület területén, amelynek építésén vagy átalakításán Buzzi Bódog – többnyire kivitelezőként – közreműködött az 1869 és 1873 közötti négy évben (Bazsó Gábor által koordinált Belváros, Lipótváros műemléki inventarizációja, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal).
 24. BFL IV.1302 PVTB 4. kötet Közgyűlési jegyzőkönyv (1870) 30453/1870. p. 675–677. Továbbá: *Budapesti Közlöny* 4 (1870) 216:4674.
 25. *Pesti Napló (melléklet)* 21 (1870) 238. sz.
 26. BTM Kiscelli Múzeum Építészeti Gyűjtemény ltsz. 62.426.1.; BFL XV.17.d.328 (Közületi tervtár) K32/5 – 1/16–17. A többi szint nagyszámú, tanulmányozható alaprajzai között nincsenek a tervrajzi és egyéb jegyeik (feliratok, szignó, keltezés, színezés stb.) alapján olyanok, amelyek egyértelműen az ekkor készült tervek sorába lennének illeszthetők.
 27. Sisa 1983 254.; *Ellenőr* 2 (1870) 19. sz. Az 1876-ban készült elszámolási tervek („Verrechnungsplan”) metszeti rajzain valóban érzékelhető ez az említett alapozóréteg (BFL XV.17.d.328. [Közületi tervtár] K32/4 és 5. Steindl és az addigra elhunyt Buzzi Bódog helyett N. Nilcz által szignált néhány tervlap). Pest Város Számvevőségének iratai között található 1871-ből származó kimutatásban (BFL IV.1325 8. nagydoboz. No. 1680.) szerepelnek olyan engedélyezett többletmunka-költségek, amelyek az alapozóréteg megvalósulására utalnak. A BFL Közületi Tervtára számos olyan alapozási alaprajzot őriz, amelyen az egykori sörházkasznnya alaprajza is feltüntetésre került. A nem várt talajviszonyok miatti műszaki megoldásokra 1873-ban 37.537 forintnyi többlet-költséget mutattak ki (BFL IV.1302 PVTB 7. kötet Közgyűlési jegyzőkönyv [1873] 15419/1873.).

- A talajmunkák során középkori épületmaradvány és sírok is előkerültek – Rómer Flóris: *Régi Pest. Történeti tanulmány*. Budapest, 1873. 70–71.
28. Az *Archaeológiai Értesítő*ben megjelent rövid beszámoló (3 (1870) 9:195.) alapján a gótikus formanyelv egyfelől a szűk utcában megjelenő nagyszabású épület ellentmondása miatt került elvetésre, másfelől „honi mérnök-építészeink legnagyobb része, mint egy régi klasszikusnak nevezett ízlés követői, a góthikának nem barátja”. E beszámoló háttéréről lásd: Sisa 1987 163. 46. jegyzet; Sisa 2005 47–48.
 29. Megjegyzendő, hogy ezen a neoreneszánsz terven és az elkészült főhomlokzaton is – alig észrevehetően – megjelennek lapított csücsíves (csaknem félköríves) záródású ablaknyílások a harmadik emeleten. A belső diszudvari homlokzatokon is alkalmazott hasonló megoldást Steindl. Így e homlokzatok neoreneszánsz összképe mellett a gótikus formák is szerepet kaptak az épületen, nem is beszélve a neogótikus díszlépcsőházakról, „öröklődtek”. Ezért a termódosításért 1878-ban Steindl 5500 forint kártérítésért folyamodott. *A Hon* 16 (1878) 302. sz. A kártérítés összegének kifizetését a közgyűlés később megszavazta. *Pesti Napló* 29 (1878) 315. sz.
 30. BFL IV.1326.a Mérnöki Hivatal iratai (1858–1873) 76. nagydoboz. X.274/1873. Ekkor a közgyűlési tanácssterem elkészültét – az építkezés befejezéseként – 1874 tavaszára prognosztizálták: *A Hon* 11 (1873) 27. sz. 1874 tavaszán megjelent ajánlati hirdetményben még számos berendezési tárgy beszerzését irányozták elő a teremhez: *A Buda-pesti Közlöny Hivatalos Értesítője* 8 (1874) 110:2156.
 31. *Budapesti Közlöny* 9 (1875) 70:1970–1971.; *A Hon* 13 (1875) 69. sz.; *Ellenőr* 7 (1875) 84. sz. Ezt követően a közgyűlésen többször felvetődött zárókö-letételi ünnepély megrendezésének gondolata, amire – úgy látszik – végül sohasem került sor. 1878 decemberében ezt arra hivatkozással napolták el, hogy „az épület minden alkatrészében nincs teljesen befejezve. A közgyűlési nagy terem faláról ugyanis hat falfestmény hiányzik, ezek elkészítésére jelenleg nincs költségünk.” *A Hon* 16 (1878) 316. sz. (Budapest főváros törvényhatósága rendes közgyűlése)
 32. *Fővárosi Közlöny* 13 (1902) 52:927.
 33. *Fővárosi Közlöny* 23 (1912) 11:448.
 34. BFL XV.17.d.328 (Közületi tervtár) K32/5; *Fővárosi Közlöny* 26 (1915) 28:1007.; *Fővárosi Közlöny* 29 (1918) 28:1057.
 35. *Fővárosi Közlöny* 36 (1925) 9:297.
 36. Haris Andrea: *Budapest V. kerület, Váci utca 66. Társasházi lakóépület (Szerb-ház). Építéstörténeti tudományos dokumentáció és részleges értékleltár*. Kézirat, 2023. 11. Köszönjük Haris Andreának, hogy dokumentációját és kutatási eredményeit megosztotta velünk.
 37. BFL XV.17.d.329. (Építési ügyosztályok tervtára)
 38. *8 Órai Újság* 14 (1928) 67:7.
 39. BFL XV.17.d.328 (Közületi tervtár) 62. nagydoboz
 40. Székesfőváros Tanácsa 73854/1929-II. BFL XV.17.d.328. 3401 (Új városháza, 1928. ügyirat)
 41. BFL XV.17.d.328 (Közületi tervtár) 62. doboz; másodpéldány: BFL XV.17.d.329. (Építési ügyosztályok tervtára). Szerződést 1929. július 26-án kötöttek a munkákra. A vállalkozók október végén és decemberben nyújtották be kereseti kimutatásukat.
 42. *Fővárosi Közlöny* 44 (1933) 61:1726–1727. 1943-ban is történt homlokzattatarozás (*Vállalkozók Lapja* 64 (1943) 35:6.), ezt Popják Pál végezte (*Vállalkozók Lapja* 64 (1943) 41:6.).
 43. BFL XV.17.d.328 (Közületi tervtár) K32/5; másodpéldány: BFL XV.17.d.329. (Építési ügyosztályok tervtára). 1943-ban négy légtoltalmi pincéről tájékoztatnak a híradások: *Nemzeti Újság* 25 (1943) 270:8.; *Pesti Hírlap* 65 (1943) 272:6.
 44. *Budapesti Hírlap* 58 (1938) 107:5.; *Magyarság* 19 (1938) 170:11.
 45. *Magyar Nemzet* 1 (1938) 10:21.; *Uj Nemzedék* 20 (1938) 204:5.
 46. *Fővárosi Közlöny* 50 (1939) 19:1511–1512.; *Pesti Hírlap* 61 (1939) 278. sz. Tudomásunk van egy Ferenc Józsefet és Erzsébet királynét ábrázoló szoborról is, amely a főlépcsőházban, bizonyára szintén annak előterében állhatott. Zombori 1970.
 47. Zombori 1970.; *Fővárosi Közlöny* 57 (1946) 56:19–20.
 48. Többek között: *Fővárosi Közlöny* 58 (1947) 27:Melléklet 16.; *Fővárosi Közlöny* 58 (1947) 36:Melléklet 28.; *Fővárosi Közlöny* 58 (1947) 53:Melléklet 21.
 49. A. Czéthy Piroska: Budapesti hírek. *Műemlékvédelem* 9 (1965) 3:176.; A. Czéthy Piroska: A belváros műemlékvédelmének tizenöt esztendeje, 1957–1972. *Műemlékvédelem* 17 (1973) 1:21.
 50. Rausch Róbert: *Statikai vélemény a Budapest, V., Váci utca 62–64.sz. alatti épület („Újvárosháza”) padlásfödém részleges szerkezeti vizsgálatáról*. BVTV Statikus Osztály, 1969. december; Halácsy József: *Részleges statikai szakvélemény a Budapest, V., Váci utca 62–64.sz. alatti épület 31. és 32. sz. irodák feletti földem állapotáról*. BVTV Statikus Osztály, 1975. március; Pálkás Vilmos: *Statikai szakvélemény a Budapest, V., Váci utca 62–64.sz. épület teherhordó szerkezeteiről*. BVTV Statikus Osztály, 1978. május. BFL XV.17.f.358 (FIMÚV) 432. doboz
 51. BFL XV.17.e.306.a.1923/3 (BMF) 891. doboz
 52. *Felmérési dokumentáció és tanulmányterv a Budapest, V., Váci utca 62–64.sz. alatti műemlék épület helyreállítási munkáihoz*. FIMÚV, 1979. június. BFL XV.17.f.358 (FIMÚV) 433. doboz
 53. Az V. kerületi Tanács Végrehajtó Bizottságának Építési és Közlekedési Osztálya 13549/2/1979. sz. határozata. 1979. október 9. BFL XV.17.f.358 (FIMÚV) 435. doboz

54. Emlékeztető Bp. V., Váci u. 66. sz. épületben lévő konyhaizem korszerűsítése tárgyában 1980. április 1-én tartott tanácskozásról. Készítette: Lipták Irén. 1980. április 2.; Emlékeztető Bp. V., Váci u. 66. sz. épületben lévő melegítő-konyha áthelyezése és korszerűsítése. Készítette: Havady Lászlóné. 1980. április 14. – BFL XV.17.f.358 (FIMÜV) 435. doboz
55. Jegyzőkönyv a Budapest V., Váci utca 62-64.sz. műemlék épület (Újvárosháza) helyreállítása, tanulmánytervének egyeztetése tárgyában. 1979. szeptember 10. BFL XV.17.f.358 (FIMÜV) 435. doboz; A Fővárosi Tanács VB. Gazdasági Hivatal Fenntartási Osztályának tájékoztatása a FIMÜV részére. 13127/81. sz. irat, 1981. február 11. BFL XV.17.f.358 (FIMÜV) 431. doboz
56. Felújítási program a Bp. V., Váci u. 62-64. sz. műemlék épület /Újvárosháza/ teljes felújítási és korszerűsítési munkáihoz. Összeállította: Hontvári László. FIMÜV Műemléki Osztály, 1980. október. BFL XV.17.f.358 (FIMÜV) 431. doboz
57. Havady Lászlóné: Engedélyezési tervdokumentáció a Budapest V., Váci u. 62-64. sz. műemlék épület helyreállításához és a 66. sz. műemlék jellegű épületben lévő melegítő-konyha korszerűsítéséhez. FIMÜV Műemléki Osztály, Budapest, 1981. november 15. BFL XV.17.f.358 (FIMÜV) 432. doboz
58. Kristóf András – Beőkönyi Tiborné: V., Váci út 62-64. sz. épület (Újvárosháza) felújítása. Képzőművészeti Kivitelező Vállalat, 1981. szeptember 10. BFL XV.17.f.358 (FIMÜV) 431. doboz
59. A Képző- és Iparművészeti Lektorátus határozata MEB/265/1981. Képző- és Iparművészeti Lektorátus, Budapest, 1981. november 25. BFL XV.17.f.358 (FIMÜV) 431. doboz
60. Kiss Attila: Lenin körül – Sortarozás után. *Építők Lapja* 39 (1986) 14:6.; Horváth K. József: Megújult az újvárosháza. *Esti Hírlap* 32 (1987) 138:3.
61. Az elmúlt néhány évtizedben történt átalakításokról (gipszkarton válaszfalak behúszása, a díszudvart közrefogó épületszárnyakon – leszámítva a közgyűlési termet – a homlokzati nyílászárók cseréje, elektromos hálózat korszerűsítés, konyha átalakítás stb.) egyelőre nem rendelkezünk forrásokkal. A főlépcsőház oldalfalainak és földszinti előterének gazdag díszítőfestését már 1978 előtt lefestették. 2014-ben Sere András (MentArtis Kft.) engedélyt kért Budapest Főváros Kormányhivatalának örökségvédelmi hatóságától a két kapualj közötti földszinti folyosó, a lépcsőházi előtér és a főlépcsőház földszint és első emelet közötti szakasza falainak karbantartó jellegű vakolat- és festésjavítására, a meglévő rétegek alatti korábbi díszítőfestések feltárása nélkül (Seres András: Budapest V. ker. Váci utca 62-64. szám alatti Fővárosi Kormányhivatal épületében levő folyosó és lépcsőház restaurátori, festő és kőműves munkái. 2014. február 26.) A jelenlegi állapot alapján ezek a munkák elkészültek ugyan, ám az engedélykérelemben említett restaurátori dokumentáció elkészültéről nincs tudomásunk. A főlépcsőház földszinti előterében festőrestaurátori feltárások kiterjedt kutatófelületei emlékeztetnek a javarészt takartan itt is meglévő impozáns 19. századi díszítőfestésre.
62. BFL XV.17.d.328 (Közületi tervtár) K32/5; másolata: BFL XV.17.d.329. (Építési ügyosztályok tervtára)
63. BFL XV.17.e.306.a (BMF) 1923/3, 891. doboz; BFL XV.17.f.358 (FIMÜV) 434. doboz
64. BFL XV.17.f.358 (FIMÜV) 434. doboz; BFL XV.17.f.358 (FIMÜV) III/12. fiók
65. *Ellenőr* 7 (1875) 77. sz.
66. *Budapesti Közlöny* 9 (1875) 4:1338.; *Ellenőr* a 7(1875) 77. sz. A csillárok Sisa József kutatása szerint az augsburgi Rüdiger-gyárból származtak (Sisa 1978 18.). Az épület bronzcsillárai az Általános Osztárk Légszecsztársulat Pest-budai gyáránál kerültek megrendelésre (Vigh 1999 291.).
67. *A Hon* 13 (1875) 69. sz.
68. BFL XV.17.d.328 (Közületi tervtár) K32/4. Ez év májusában a Fővárosi Mérnöki Hivatal munkatársai (többek között Máltás Hugó) is állványozási terveket készítettek ide: uo.
69. *Építési Ipar* 2 (1878) 55:24.
70. *A Hon* 16 (878) 199. sz.; *Fővárosi Lapok* 15 (1878) 188:915.
71. *Esti Hírlap* 29 (1984) 201.
72. Horváth K. József: Megújult az újvárosháza. *Esti Hírlap* 32 (1987) 138:3. A csillárok testközéből történő tanulmányozására nem volt módunk, ugyanakkor az sem kizárt, hogy ez a sajtóértesítés téves és a csillárok fémszerkezetei és díszei még zömében eredetiek. A csillárok valóban leengedhetők.
73. Teljes sorozat fotópozitívjai: BFL XV.19.d.1 (Klősz György) 05/37-40; 07/188-189; a képek a BFL jóvoltából a Forteapanon is elérhetők (82092-82095, 82512-82513). Fellelhető üvegnegatívok: BTM Kiscelli Múzeum Fényképgyűjteménye F.59.36.146, 372-374 (ugyanitt pozitívok is). Pozitívok, reprodukciók további fellelési helye: FSZK, Budapest Képtárház Nr. 36-37., 189.
74. Király 2016; Király Erzsébet: Historia és allegória – monumentális díszítő programok. In: *A magyar művészet a 19. században. Képzőművészet*. (A magyarországi művészet története 5/2) Főszerk.: Sisa József. Szerk.: Papp Júlia – Király Erzsébet. Budapest, 2008. 505–506.
75. Sisa 1983 256.; Vigh 1998 294.; Sisa 1999 12.
76. *Magyarország és a Nagyvilág* 11 (1875) 10:119.
77. *Fővárosi Lapok* 17 (1880) 157:789.; *Vasárnapi Ujság* 27 (1880) 29:473.
78. *Pesti Hírlap* 2 (1880) 239:3.; *Fővárosi Lapok* 17 (1880) 199:987.; *Képzőművészeti Szemle* 2 (1880) 9:134. – ez utóbbi a *Justitia* („Themis”) viszonylag alapos ismertetését adja („Szép, hatalmas alak, vállán királyi paláttal, kezében mérleg, a

másikban pallóssal. Előtte a trón számolyánál a szegénység, nyomor, inség, a bűn és a gyilkosság alakjai: az előbbieket hozzá esdve, az utóbbiakat tőle futva ábrázolja a kép”), a Mátyás jelenetnél azonban elvetti a témameghatározást („Hunyadi Mátyás hazatérése Vajda-Hunyad várába”).

79. *Fővárosi Lapok* 17 (1880) 239:1182. („igazság, bölcsesség, jólét, ipar, kereskedelem jelképi alakjai”); *Pesti Hírlap* 2 (1880) 287:2.; különösen értékes ismertetés: *A Hon* 18 (1880) 284. sz. – az allegorikus témaválasztást ez a cikk okolja meg leginkább: „a magasra és keskenyre szabott hely nagyobb csoportokat és több előtérbe lépő alakot igénylő történeti kép hatásos kidolgozására térszűke miatt alkalmatlan, a terem díszítése túltömött és nyugtalan lévén, egy szintén több szint igénylő történeti kép hatását megsemmisíthetné, a karzat mellvédje a kép jelentékeny részét eltakar-ná; ellenben a tér egy-két alakkal bíró allegorikus tárgy hatásos előállítására elég, s mint a vázlat mutatja, a terem díszítési modora is az allegorikus képnek hátrányára nincs.”
80. BFL IV.1403.m (Képzőművészeti Bizottmány) 2/1881.
81. A vázlatok valószínűleg már 1880 decemberében elkészültek: *Függetlenség* 3 (1881) 1. sz.; *A Hon* 19 (1881) 3. sz.; *Képzőművészeti Szemle* 3 (1881) 2:30. („a Tudomány, a Művészet, az Igazságszolgáltatás, a Hazaszeretet, az Ipar és a Kereskedelem”)
82. BFL IV.1403.m (Képzőművészeti Bizottmány) 2/1881.
83. BFL IV.1403.m (Képzőművészeti Bizottmány) 2/1881. *Fővárosi Lapok* 18 (1881) 171:1001-1002.; *Függetlenség* 2 (1881) 207. sz.; *A Hon* 19(1881) 238 sz.
84. *Fővárosi Lapok* 18 (1881) 186:1096. A katonákat az MNG Grafikai Gyűjteménye őrzi (1880. a-c, 1881.a-c).
85. *Fővárosi Lapok* 18 (1881) 235:1392.
86. *Függetlenség* 2 (1881) 338. sz.
87. BFL IV.1403.m (Képzőművészeti Bizottmány) 4/1882.
Megjegyzendő, hogy Lotz Károly gazdag életművében számos pesti épületben készített falképet (*al secco*) temperával, egyebek mellett például: Egyetemi Könyvtár, 1875; Dessewffy-palota (Bródy Sándor utca 4.), 1876; Ohrenstein-villa (Andrássy út 112.), 1882; Operaház, 1882–1884; Terézvárosi Kaszinó (Párizsi Áruház), 1883; Keleti pályaudvar, 1884; Magyar Tudományos Akadémia palotája, 1887–1892; Károlyi–Csekonics-palota (megsemmisült, a jelenlegi mennyezetkép rekonstrukció), 1887; Stern-ház (Rákóczi út 7.), 1892; belvárosi ferences templom, 1894–1895. Lotz szekkkóban készült temperaképeinek festéstechnológiai és anyagvizsgálata fontos restaurátori kutatási kérdést is jelent.
88. Vö.: Ybl 1938 190–193. Azzal, hogy Ybl Ervin (1890–1965) szerint a *Kereskedelem* (Mercatura) képén a Mercurius (Hermész) által tartott (talán

Helénéként azonosítható) érett fiatal nőalak arcvonásaihoz is Lotz Ilona portréját használta volna, a magam részéről vitatkoznék – annak ellenére is, hogy Ybl Ervin információit első kézből szerezhettem –: a leány ekkor még csak tizenéves évek volt, az ábrázolt női arc modellje a húszas éveiben lehetett. A művész, születésüktől ismert, 1885-től nevelt, majd 1891-ben (anyjával való házasságkötésétől) nevére vett lánya – a felesége, Ónody Anna első házasságából Jakobey Károlytól származó –, Ilona (1867–1955) és Kornélia (1875–1948) első számú modelljei voltak (Ónody Anna, Jakobey és Lotz különös kapcsolatról és házasságaikról lásd: Lőrincz Róbert: Jakobey Károly és Lotz Károly Megyeren. *Újpesti Helytörténeti Értéslő* 21 (2014) 3:8–9.). Ilona arcvonásait a festő egyéb alkotásaival összevetve sokkal inkább az Ipar és talán a Művészet allegóriájának mellékalkjainál tartom azonosíthatónak. Az 1890-es évektől legfontosabb, legtöbbet festett modelljévé, festészte műzsjává Kornélia vált. (Lásd hozzá: Lotz Kornélia [Gyenes Rózsa]: Édesapám. *Új Idők* 39(1933) 13:393–394. Lotz és nevelt lánya, Kornélia – bizonyára valóban rendhagyó – kapcsolatról számos szenzációéhes bulvárcikk, sőt újabb könyvfejezet is beszámol; bennünket azonban az életútnak ez az aspektusa nem foglalkoztat, csupán a művészeti örökség.) A közgyűlési terem falképein megjelenő fiú-mellékalkok esetében számításba jöhet Lotz harmadik nevelt gyermeke, Viktor (1874–1936) arcának rejtett portréként történő, ismétlődő felhasználása is (*Iustitia, Tudomány, Közszellem, Művészet*).

89. *Nemzet* 4 (1885) 951. sz.
90. Lotz Károly rajzai (Születésének századik évfordulóján). A Grafikai Osztály LXVI. kiállítása. Leíró katalógus. Szerk.: Hoffmann Edit. Országos Szépművészeti Múzeum, Budapest, 1933. 26., 27., 29., 30, 32., 34-36., 38., 258., 269–273. tétel. A katalógusban következetesen, tévesen 1875-ös évszám szerepel készítési dátumként a vázlatok és tanulmányrajzok mellett, holott ezek bizonyára 1880–1881 fordulóján táján készültek. Ybl Ervin megjegyezte, hogy a tárlaton az egyik tanulmány tévesen a „Régi Börze” (vagyis minden bizonnyal az 1949-ben lebontott, Hild József tervezte klaszszicista Lloyd-palotában működő tőzsde) képeihez készült (Ybl 1938 188. 3. jegyzet), ugyanakkor Hoffmann Editől téves katalógusszámra (68.) hivatkozik a katalógusban 44. számon szerepel Régi Börzéhez készült tanulmányokként Lotz mű, amelyek témájukat illetően esetleg azonosíthatóak lennének az Új Városházához készített tanulmányokkal. Lásd még 94. jegyzet.
Az Új Városháza falképeihez köthető huszonnégy ceruza-, kréta-, tus- és olajvázlat és a hat nagyméretű, szénrel rajzolt karton az MNG Grafikai Gyűjteményében található. Hessky Orsolyának tartozom hálával, hogy a vonatkozó Lotz grafikaikat megismerhettem.

- A *Justitia* falképről újabb, szubjektív negatív kritika: Takács Péter: *Justitia-ábrázolások magyarországi köztereken, középületeken és közgyűjteményekben*. Budapest, é. n. [2020.] 37–38. (Az Új Városháza főlépcsőházi *Justitia* szobráról nem tesz említést.)
91. BFL XV.17.d.328 (Közületi tervtár) K32/5; kapcsolódó irat a megvalósítás elvetéséről: BFL IV.1403.m (Képzőművészeti Bizottmány) 18/1886.
 92. Gábor István: Az Újvárosháza. *Magyar Nemzet* 29 (1973) 28-5.; Sisa 1978 22.; Sisa 1983 256. A falképek jól sikerülteként értékelhető restaurálás nyomai közelről vizsgálva láthatók. Azonban, hogy ezek Medveczkynek vagy az 1980-as években itt működő restaurátoroknak köszönhetőek-e, további alapos vizsgálatokat igényelne.
 93. *Letakart Közszelem*. Magyar Nemzet 56 (1993) 268:10.
 94. A nagyméretű festmény a BTM Kiscelli Múzeum Fővárosi Képtár Festészeti Gyűjteményében található – sajnos megfelelő minőségű fotóreprodukción jelen tanulmány kéziratának leadásáig nem sikerült készíteni, illetve szerezni róla. A helyzete miatt most is nehezen fényképezhető, falfülkében lévő festményt takaró Medveczky-kép általunk eddig megismert egyedüli fotóreprodukción Sisa József tudományos dokumentációja közli (Sisa 1978 98. kép, Szilágyi Edit fényképe).
- Mindkét oldal középső képeinek helyes, ortogonális nézőpontra komponált feltárulkozását az őriási csillárok ellehetetlenítik, csupán skurból, enyhe oldalnézetből láthatók (e nehézségekről: Király 2016 44.), így viszont a festett félköríves alaprajzú architektúrális, kazettás félkupolával fedett fülkét imitáló téri illuzionizmusuk torzul, sérül. A szélső képek esetében ilyen probléma nem jelentkezik, mert ezek egyfelől szemből láthatók, másfelől mind a négy kép alacsony horizontú táj-vagy éghatárteret kapott (a színvázlatok egy részén még többnyire conchában helyezkednek el, lásd: Ybl 1938. VI. tábla; Ybl Ervin: *Lotz Károly élete és művészete*. Budapest, 1981. 43. katalógustétel [4 db színvázlat fotóreprodukción – ezeket nem találtuk meg a gyűjteményekben]; e reprodukcióról megismerhető négy színvázlat közül három esetében még az épített háttérrel jelenítette meg Lotz).
- A középső falképek – északnyugaton, a *Justitia* (14. kép), délkeleten a *Közszelem* (hátsó borító) – eddig sohasem látható ortogonális fényképeit barátomnak, Gaylhofer-Kovács Gábornak köszönhetően tudjuk közreadni, aki fotó 3D eljárással szerkesztette az ezekről készült fényképsorozatot.
95. Egy másik ehhez hasonló emblemikus eset szintén egy Lotz-műhöz köthető. Ő tervezte a budavári alagút keleti bejárata melletti íves déli téglatámfalat díszítő, angyalok által tartott középcímert és koronát ábrázoló, alul írásszalagon „Bizalmam az ősi erényben” feliratos, 1880-ban készült monumentális mozaikképet (Ybl 1938 192–193.). Ez a Rákosi-korszakban „csípte” a hatalom gyakorlóinak szemét, ezért a mai Clark Ádám tér és a Lánchíd budai hídfőjének háború utáni helyreállítása keretében végzett munkák során megsemmisítését határozták el. És bár a Szent Koronát – talán már korábban – leverték az ábrázolásról, az 1949 nyarán itt dolgozó munkások a műalkotás tervezett lebontása helyett bontott téglából inkább elfalazták azt, ezzel mentve meg a művet. Helyreállításának ügyét Ráday Mihály karolta fel az 1980-as években, restaurálása 1991–1992-ben történt. Lásd: n. n.: Címeravató – „Bizalmam az ősi erényben”. *Köztársaság* 1 (1992) 11:82.; Fekete Zoltán: Angyal szállt a Sikló mellé. *Pesti Hírlap* 1 (1992) 116:4. A korszak – vallási és politikai – képrombolása és ideológiai háttérének feldolgozása önálló tanulmányt érdemlne.
 96. *Fővárosi Lapok* 19 (1882) 295:1845.
 97. Kratzmann Ede költségelőirányzata. Budapest, 1882. június 14. BFL IV.1403.m.16 (Kratzmann) p. 18.
 98. *Ország-Világ* 4 (1883) 9:141.
 99. Kratzmann Ede levele a Fővárosi Tanácsnak. Budapest, 1883. július 19.; iktatva: 35506/883. BFL IV.1403.m.16 (Kratzmann) p. 14–15.
 100. *Az Építési Ipar* 8 (1884) 377:121. A fűvészkerti műhelyről: Szikra Éva: *A budapesti Fűvészkert története*. Budapest, 2017. 87.
 101. Kratzmann Ede levele a Fővárosi Tanácsnak. Budapest, 1884. április 5.; iktatva: 19321/884. BFL IV.1403.m.16 (Kratzmann) p. 16–17. 1884 májusából már hat ablak behelyezésének megtörténtéről tájékoztatott a sajtó: *Fővárosi Lapok* 21 (1884) 111:728.
 102. Budapest Főváros Tanácsa 19321/1884-III. BFL IV.1403.m.16 (Kratzmann) p. 12–13.
 103. Kratzmann Ede költségvetése. Budapest, 1884. november 13. BFL IV.1403.m.16 (Kratzmann) p. 20.
 104. Budapest Főváros Tanácsa 60834/1884-II. BFL IV.1403.m.16 (Kratzmann) p. 3–6.
 105. Kratzmann Ede levele a Fővárosi Tanácsnak. Budapest, 1885. augusztus 8.; iktatva: 35920/885. BFL IV.1403.m.16 (Kratzmann) p. 22–24.
 106. Budapest Főváros Tanácsa 42585/1883-III. BFL IV.1403.m.16 (Kratzmann) p. 9.
 107. Budapest Főváros Tanácsa 35917/1886-VII. BFL IV.1403.m.16 (Kratzmann) p. 1–2.
 108. Seenger Ervin: Kratzmann Ede az első budapesti üvegfestő és működése. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 6 (1938) 193.
 109. A megismert 20. századi forrásokban kevés szó esik a közgyűlési terem festett ablakairól. Az 1945-ös pusztulás mértékéről sem tudunk pontos képet alkotni – ugyan az 1979-es helyreállítási terv arról ír, hogy a háborúban az egyik karzat leszakadt, ennek a helyszínen nem látható nyoma,

- így téves információként értékeljük –, de az ablakok valószínűleg megsemmisültek. 1946–47-ben a helyreállítás prioritásai között említették az üvegezési munkákat. Az 1970–80-as évek fordulóján tervezett helyreállítás műleírásai sem visznek közelebb a kérdés megoldásához: csupán az üvegezés védelmének biztosításáról és a szükségessé vált pótlásokkal történő restaurálásukat irányozták elő, ami az Országos Szakipari Vállalat (ORSZAK) szakembereinek feladata. Az elnöki emelvény mögötti egyetlen, a Klósz fotó alapján Kratzmann-féle ablakra emlékeztető ablak utángyártásnak bizonyul, az 1980–90-es években vagy talán később készülhetett. Palka József-re az eddig feldolgozott forrásokban nincs utalás. Szigója a belső udvar felőli északi ablakon maradt meg (PALKA JÓZSEF-/aranykoszorús üvegfestő m./-1945-). Palka az Új Városházával összefüggésben – téves adatokkal – említve: *A megfestett fény. Disztinguált munkák a történelmi Magyarország építészetében 1945-ig.* Szerk.: Szűcs Endre. Budapest, 2005. 137. 232. tétel.
110. *Fővárosi Lapok* 17 (1880) 239:1182. Mint más sajtóértesülésből kiderül, hogy az albizottság eredeti terve az lett volna, hogy a közgyűlési terembe három év alatt tizenkét – azaz évente négy – mellszobor készüljön fehérmárványból, ám ezt a képzőművészeti bizottság nem támogatta. *Pesti Hírlap* 2 (1880) 287:2. A képzőművészeti bizottságnak 1880–1881-re nyolcezer forint támogatás kifizetésére volt lehetősége. Ebből hatezret Lotz Károly művére szántak (képenként ezer forintot). Az albizottság által felvetett tizenkét büszt darabszáma azonos a közgyűlési terem rövidebb oldal-falaiban lévő szoborfülkék számával.
 111. BFL IV.1403.m (Képzőművészeti Bizottmány) 5/1882. A szobor az MNG Szobor Gyűjteményében található (Itsz. 74.59-N); gipszmintáját a BTM Kiscelli Múzeum – Fővárosi Képtár őrzi (Itsz. 14849). Cserna Károly által készített rajza publikálva: Zichy Antal: *Gróf Széchenyi István életrajza 1791–1860.* II. kötet. Budapest, 1897. 47. 129. kép – itt tévesen a vármegyeházát jelölték meg a büszt őrzési helyeként (lásd 372. old.).
 112. uo., ill. 24/1884: Vitorisz leírása a megkívánt piederasztól: „talapzat II rendű Kararai márványból 1.44 m. magas 0.50 m □ mind a négy oldalon rajz szerint készítve, vörös (rosso di Verona) és fekete (Nero di Tunis) betéttel [sic!], finoman csiszolva, Képfaragó munkával, betű bevésés, és egyes részek igazi aranyal [sic!] aranyozva, 1. drb. köből az egész”.
 113. BFL IV.1403.m (Képzőművészeti Bizottmány) 24/1884. Ugyanebben a határozatban döntöttek a józsefvárosi Bodzafa utca átkereszteléséről a nagylelkű mecénás, filantróp nevére, valamint a fővárosi arcképcsarnok számára egy Rökk Szilárd-portré megrendeléséről (ezt Stetka Gyula festette meg és a közgyűlési terem előterében került felállításra). A büsztöt az MNG Szobor Osztálya őrzi (Itsz. 56.566-N). A BTM Kiscelli Múzeum – Fővárosi Képtár is őrzi egy nagyon hasonló, 1889-ben készült, Rökk Szilárdot ábrázoló fehérmárvány mellszobrot Senyeitől, amely a (minden bizonnyal II. számú) Női Klinikából került a gyűjteménybe (Itsz. KM. 68.98.). Ennek ruházata szinte egyezik a közgyűlési terembe készülttel, arckifejezése azonban apró részletekben eltér attól.
 114. A Klósz-fotó *terminus post quem*-jét éppen ez a – valószínűleg legkésőbbi – részlet határozza meg. A fényképen látható további tárgyak korábbiak: az elnöki emelvény Jungfer Gyula (1841–1908) műlakatos által készített gyertyatartó-kandeláber és a díszkandalló órája, amelyek 1886-ban készültek (Vö. Sisa 1983 256.; Perekházy Károly: Jungfer Gyula és iparművészeti fémárujáról. *Építés-Építészettudomány* 9 (1979) 1-2:328., 331.), a Kratzmann-féle üveglablakok pedig 1887-ben lettek készen.
 115. BFL IV.1403.m (Képzőművészeti Bizottmány) 50/1892-94. Kiss György a szokásos ezer forintos, Vitorisz négyszáz forintos díjazásban részesült. Bár Vitorisztól 1893 november 30-ára történő szállítást kértek, a piederasztól számlát csak 1884 májusának végén állított ki. A büsztöt az MNG Szobor Gyűjteménye őrzi (Itsz. 56.369-N).
 116. Wildner Ödön: Budapest polgári szobrúja. *Városi Szemle* 21 (1935) 1:36–37. – a cikkben az egyéb helyiségekben és a Központi Városházán elhelyezett képmások (festmények, szobrok, plakettek) is felsorolásra kerültek. A nyolc felsorolt mellszoborból eddig hetet ismerünk. Az eddig említett Szentkirályi Mór-, Rökk Szilárd- és Királyi Pál-büsztökön kívül az MNG Szobor Osztályának következő büsztei származnak az Új Városháza közgyűlési terméből: Stróbl Alajos: Liptay Béla, 1901 (Itsz.: 56.592-N); Kallós Ede: Ráth Károly, 1904 (Itsz. 56.346-N); Istók János: Gerlóczy Károly, 1906 (Itsz. 56.325-N); Telcs Ede: Heinrich István (Itsz. 64.61-N). Köszönöm Szeifert Judit segítségét, hogy a szobrokat megismerhettem.
 117. *Budapesti Közlöny* 9 (1875) 4:1338.
 118. 1934: Fortepan 231846 (adományozó: Bor Dezső) – az északi sarokban Királyi Pál, a kandalló mellett Ráth Károly szobra.
 119. 1955: Fortepan 108329, 108337 (adományozó: Hámosi Gyula). Egy 1949-es fényképen a keleti sarokban még látszik egy, az eredeti koncepcióba illeszkedő, piederasztalon lévő büszt talán Heinrich István szoborportréja: Fortepan 128505 (adományozó: Bauer Sándor). Az Írószövetség 1962-ben itt megrendezett és fotókkal gazdagon dokumentált közgyűléséről készült fényképek egyiken sem sikerült szobrászati alkotást azonosítani.
 120. További fontos eredményekről lásd Sárosy Péter e lapszám hasábjain közzétett írását is.

A PESTI ÚJ VÁROSHÁZA REPRESENTATÍV IGÉNYŰ TEREI A FORRÁSOK TÜKRÉBEN

Néhány héttel azután, hogy Steindl Imre 1875 februárjában, a „*gázlángok ragyogó világa mellett*” bemutatta a meghívott társaságnak és a korabeli sajtónak a pesti Új Városháza elkészült épületét,¹ a közgyűlés megtartotta első ülését a közgyűlési teremben.² Ekkorra Steindl összművészeti alkotásként tervezett és kivitelezett új épületében a műiparos – épületszobrászati, kőfaragó, asztalos, kovácsolt- és öntöttvas stb. – munkák és a díszítőfestés is elkészült már, néhány képzőművészeti részlet azonban még hiányzott, azok tervezése és kivitelezése csak az 1870-es évek közepétől az 1890-es évekig valósult meg.

A pozitív sajtóviSSzhangok alapján a közönség által elvárt esztétikai és a városháza méltóságának megfelelő reprezentációs igények jól érvényesültek a bemutatott épületben. A megnyitó eseményhez kapcsolódó nyilvános bejárásról a *Budapesti Közlöny* tudósított.³ A híradás három, a művészi kialakítás szempontjából összefüggő, a harmonikus összképet meghatározó teret emel ki: a „*főbejárat tornáczá*” az épület kapualját jelenti, a „*széles főlépcső*” az északnyugati díszlépcsőházat, a „*nagy díszterem*” pedig a közgyűlési termet. A fenti felsorolásban nem szerepel a ma „Deák-teremnek” nevezett nagyobb helyiség az első emeleten, mert ennek díszes kialakítása 1875-ben, a cikk megjelenésekor még folyamatban volt. Az alábbiakban e felsorolás alapján mutatjuk be néhány újabbban előkerült forrásadat fényében⁴ az épület fenti helyiségeinek művészi részleteit, kitérve az azokban alkotó mesterekre is. Annál is inkább helyénvalónak érezzük e terek közös bemutatását, mivel az építkezést megörökítő „*emlékirat*”, amelyet az első közgyűlés foglalt jegyzőkönyvbe, szintén egymással összefüggésben tárgyalja őket: „*A közgyűlési terem összetettebb mennyezetet, szerkezetet, díszesebb belső kiállítást igényel; ez pedig nagyobb-szerű lépcsőt és csarnokot, emez ismét díszesebb bejáratot és folyókat föltételez; mindez oly szoros összefüggésben van egymással, hogy egyik a másika nélkül nem képzelhető, s e tekintetben fukarkodni csakis a jó ízlés és a technikai [sic!] szabályainak rovására lehetett volna.*”⁵

A KAPUALJAK

A Váci utca 62. és 64. szám alatti – északnyugati és délkeleti – kapualjak építészeti tagolása alapvetően megegyezik. Öt-öt keresztboltozatos szakaszból álló, elegáns közlekedőterek pihenővel tagolt egyenes lépcsőökkel. A kapualjak oldalfalait az élkeresztboltozatok hevedereit hordó három-három korinthizáló háromnegyed oszlop és három-három szélesebb, lépcsőzetes alaprajzú falpillér tagolja. A támaszok között öt-öt szobortalapzat jelenik meg, amelyeken azonban szobrok sosem álltak. (1. kép)

A kannelúrázott márványoszlopok magas lábazatait aranyozott girlandok, a szobortalapzatokat párkányuk frízén akantszlevelek, homlokoldalaikon pedig szalagokkal átfont koszorúk

1. kép Az északnyugati kapualj összképe a lépcsőházi előcsarnok felől, 2024. (Fotó: Horogszegi Tamás)

2. kép A délkeleti kapualj groteszk díszei a boltozaton, 2024. (Fotó: Horogszegi Tamás)

diszítik. E stukkódíszek szép összhangban állnak a helyiségek pillér- és oszlopfeljezeteivel. A két kapualj leginkább szembetűnő díszé azonban a groteszk kifestés. A groteszk 15-16. századi felfedezése után a romantika irodalma a 19. században ismét közkedvelté tette írói eszközként az érzelmi szélsőségek – a „csodálatos”, „álomszerű”, „látomásos” stb. érzelmek – ábrázolására a reális és fantasztikus elemek groteszk vegyítését.⁶ A század második felében, a neoreneszánsz stílus divatja idején az építészethez kapcsolódóan e gondolatnak már leginkább csak visszhangját jelentették a dekoratív céllal történő, népszerű groteszk kifestések, ahogy azt Budapesten is számos köz- és magánépület példázza.⁷

A pesti Új Városháza kapualjaiban, a keresztboltozatok boltsüvegein és a hevederek felületein jelennek meg groteszk motívumok, változatos összeállításban. Egy jó tollú műkritikus, *Irmei Ferenc* (1846–1907) szavaival: „A két kapu alja, nemkülönb az emeleti folyosók pompejusi stílusban vannak kifestve”.⁸ (2. kép)

A két helyiség díszítésében ugyanakkor különbségek is megfigyelhetők. Szembetűnő, hogy az északnyugati kapualj megjelenése gazdagabb a délkeletinél. Ennek oka nyilván abban keresendő, hogy előbbi fontosabb közlekedőtér volt: e kapualjon, a tágas lépcsőházi előcsarnokon és a dízlépcsőházon keresztül lehetett megközelíteni a funkcióját és berendezését tekintve is legfontosabb helyiséget, a közgyűlési termet, így a közönségforgalmi tér első elemeként művészi kialakításában mintegy előlegeznie kellett azt a pazar megjelenést, amely a fővárosi közgyűlésnek helyet adó teremben teljesedett ki.

A díszítőfestést illető különbség, hogy amíg a boltsüvegek dekorációja egységesen világos alakra festett mindkét kapualjban, addig a délkeleti kapualj hevederein a figurák hasonlóan világos, az északnyugati helyiség hevederein viszont fém-színezett alapra készültek. Az északnyugati előcsarnok pillérein nyugvó nyitott kisebb-nagyobb kutatóablakokban világos színekkel festett motívumok jelennek meg sötét háttérrel. Az északnyugati kapualj boltozatainak hevederein és az innen nyíló délnyugati folyosó kétszárnyú ajtaja fölötti hevederen ugyanakkor restaurált felületek láthatóak, amelyeken a fémszínű háttér az előbbieknél világosabb, a motívumok pedig sötétebbek, plasztikus megformálással. A felületek kiértékelése teljes festőrestaurátori feltárás után lehetséges. (3. kép)

Látványos további különbség a két kapualj között, hogy az északnyugati helyiségben a boltozat díszítőfestése alatt minden felületre: az oldalfalakra és a szobortalapzatokra is több színű (vöröses és sárgás) márványfestés készült. A szoborhelyek mögött a füle-jelleget erősítő festett kagylómotívumok is láthatóak, bennük realisztikusan megfestett virágokkal. A gipsz plasztikákon, tehát a szobortalapzatok frízének akantuszlevelein és a koszorúkon aranyozás (valójában mixtion olaj kötőanyagú metállap fém-színezés) figyelhető meg, amely szintén a kiemelt közlekedőtér eleganciáját hangsúlyozza. A márványfestések és az aranyozások sérült helyeken való helyszíni szemrevételezésekor 4-6 réteget figyeltünk meg a festő-restaurátorral, tehát a ma látható díszítés nem az első kifestést mutatja. A mai márványozott felületek esetében ugyanakkor a legelső réteg is hasonló jellegű márványfestés lehetett. A délkeleti kapualj megjelenése egyszerűbb: oldalfalain és szobortalapzatain jelenleg egyszínű festés látható. Itt is kiterjesztett festőrestaurátori kutatás dönthetné el, vajon eredetileg volt-e márványfestés e térben.

3. kép Fém színű alapra festett groteszk díszítés az északnyugati kapualj egyik hevedrén, 2024.
(Fotó: Horogszegi Tamás)

A kapualjak gazdag díszítőfestése visszaköszönt az épület más kiemelt tereiben is. A nagyobb, közgyűlési teremhez vezető díszlépcsőház mai egyszínű drapp, illetve a szintenként tizenegy csúcsíves fülke keretein világosabb színű kifestése nem árul el sokat e tér egykori megjelenéséről. A lépcsőház falait alapvetően a kék és a vörös alapszínek jellemezték: „A nagy lépcsőház csúcsíves vasszerkezet, mely felnyúl a harmadik emeletbe s imponáló hatású. Kár hogy a falakat itt is nem pompejusi modorban díszíték. A kék és sötét-piros színek azonban itt is ízléssel vannak összehangoztatva.”⁹ A lépcsőház kék és vörös alapszínei, illetve a vasszerkezet oszlopain és íveinek élein megjelenő aranyozás jól összevethető a fővárosi közgyűlés által 1873. május 29-én elfogadott fővárosi címer- és lobogó-terv kék-sárga-vörös színeivel, amelyeket az uralkodó 1873. szeptember 21-én erősített meg. Ugyanez a színharmónia jelenik meg a közgyűlési terem egyes részleteiben is. Mindez alapján feltételezhető, hogy Steindl – a fővárosnak, mint közintézménynek helyet adó épülethez igazodva – tudatosan választotta épp ezeket az összképet meghatározó színeket. Meg kell em-

líteni még a „széles fölépcső csinos zöld vasoszlopait” is, amely szín szintén szerepet játszott az összképben.¹⁰

Az archív fotók alapján ugyanakkor érzékelhető, milyen finoman hangolta össze Steindl az egyes részleteket is a legelegánsabb terekben, amelyek „festői” összhangját már a megnyitón is méltatta a sajtó.¹¹ Klósz György hat, a pesti Új Városházáról készített felvétele közül kettő az északnyugati lépcsőházat mutatja 1878 körül. Mindkettőn jól látszanak a lépcsőházi díszítőfestések is.¹² Weinwurm Antal 1891-ben nyomtatásban is megjelent fényképén még tisztábban kivehetők e részletek.¹³ A fölépcsőház nagyobb, csúcsíves vakfülkéiben a kapualjak groteszk díszíseihez hasonló motívumok kaptak helyet: a középtengelyben, szalagokkal díszített rozetta (?) alatt kör alakú, keretezett mező, kacsokban végződő növényi indákkal körülvéve. Ornamentális díszítőfestés volt tehát e vakfülkékben is, hasonló a kapualj és a lépcsőházi előtér festéséhez, és talán ennek ismeretében lehet értelmezni a belső udvar harmadik emeletének homlokzatain látható enyhén csúcsíves, növényi ornamentikával dí-

4. kép Weinwurm Antal: Az Új Városháza fölépcsőháza, 1891?
(Fotópozitív: BTM Kiscelli Múzeum Fényképgyűjteménye, lt. sz.: 1658.)

szített kerámialapok összképben játszott szerepét is. Weinwurm fotóján további díszítőfestés-részek figyelhetők meg a lépcsőház második és harmadik emelet közötti pihenőjének falain: az alsó sávban kváderfestés, fölötté keretelt vakfűlkék márványozott betétmezővel, a párkány fölött palmettasorral, a kazettás mennyezet alatti frízen pedig festett girlandok puttókkal. (4. kép)

A fővárosi számvevőség 1874 novemberi kimutatása, amely a városháza építésével kapcsolatban addig felmerült költségeket összesíti, a „festői” munkáknál az 1873. évben 4982 forint 51 krajcárt, az 1874. évben pedig 14281 forint 49 krajcárt szerepeltet.¹⁴ Ez alapján tehát tudható, hogy e két évben zajlott le az épület kifestése. Az 1875. március 24-i fővárosi közgyűlési jegyzőkönyv „*emlékirata*”, amelyről fentebb már szó esett, szintén felsorolja a megszavazott költségeket, itt „*1873 évben díszítés s befejezésére*” 35.000 forint szerepel.¹⁵ Az emlékirat egyébként

nem rejti véka alá az épületet kritizálók véleményét sem. Itt a díszítőfestés költségességével kapcsolatos kritikával szembeni érvelést érdemes idézni: „*Ha mégis van munka, mely egyszerűbben is készíthetett volna, az egyedül a bejáratok, csarnokok és lépcsők festése: de az itt elvonható összeg legmagasabb számításával sem tehető 10.000 forintra, ami ily nagy építkezésnél alig jöhet tekintetbe.*”¹⁶

A *Budapester Bau-Zeitung und Wohnungs-Anzeiger*, amely a többi lapnál bővebb tájékoztatást ad olvasóinak az új épületről, a közgyűlési terem kapcsán megemlíti, hogy minden munkát „Steindl professzor rajzai alapján” végeztek el. Felmerülhet tehát, hogy „ügyes festők” esetleg Steindl Imre dekorációs terveit kivitelezte.¹⁷ A tervanyagban nem maradtak fenn a díszítőfestésre vonatkozó rajzok, ez a szereposztás ugyanakkor jól megfelelne más, a városháza díszítő munkáival kapcsolatos gyakorlatnak. Több szig-

nalatlan, de feltehetően Steindlnek tulajdonítható részletterv, belsőépítészeti, asztalos stb. terv áll rendelkezésre, amely alapján az látszik, hogy az építész részletesen kidolgozta a kivitelezendő munkákat. A díszítőfestéssel kapcsolatban mindazonáltal felmerül az a lehetőség is, hogy az építész valamelyik mintakönyvből jelölte ki a kapualjakban és az északnyugati lépcsőházban készítenő motívumokat. E kérdés további kutatást igényel.

Az épület díszítőfestői munkái *Teuchert* [több helyen: *Teichert*, illetve *Teicher*] *Károly* nevéhez köthetőek,¹⁸ ő végezte el továbbá a közgyűlési terem aranyozási munkáit is.¹⁹ *Teuchert* Károlyról életrajzi adatok jelenleg nem ismertek.²⁰ Több költségvetése aláírásánál a „*Maler*” megnevezést használja.²¹ A Hungária Nagyszálló elkészültekor, 1871-ben pesti művésznek nevezik,²² a Magyar Nemzeti Múzeum lépcsőházával kapcsolatban *Detoma Antal* mellett „*bécsi márványozó mesterként*” hivatkoznak rá.²³

Az aranyozás és ornamentális festés színvonalas vállalkozójaként²⁴ a pesti Új Városházán kívül az 1860-as és 1870-es években több nagyobb munkát jegyzett. Díszítőfestőként dolgozott a Magyar Tudományos Akadémia épületében, az *Ybl Miklós* és *Szkalnitzky Antal* által 1867. október 30-i, költségekről szóló összeállítás alapján 22041 forint értékben végzett festést az épületben.²⁵ E munkával kapcsolatban „szobafestőként” is hivatkoznak rá, mint aki az ülésterem négy Ligeti Antal-festményt befoglaló „domborművű ékítmények” aranyozását és a feliratozást készítette el.²⁶

A *Szkalnitzky Antal* tervei szerint épült Egyetemi Könyvtár (1873–1876) épületének homlokzatain a tudományokat ábrázoló sgraffito díszek sorát a *Than Mór* (1828–1899) által tervezett kartonok után szintén *Teuchert Károly* készítette,²⁷ a nagy olvasóterem aranyozása is az ő munkája.²⁸ Az Egyetemi Könyvtár mestereinek jegyzékében *Teuchert* díszítőfestések készítőjeként jelenik meg *Lotz Károly* és *Than Mór* mellett, akik a figurális festmények alkotói voltak.²⁹

Teuchert jelentős műve volt a szintén *Szkalnitzky Antal* által tervezett Hungária-szálló ünnepi termének díszítése is.³⁰ A *Vasárnapi Ujság* a szálloda megnyitásakor, 1871-ben hosszabb leírást közölt az épületről, amelyben *Teuchert Károly* munkáját is említi, sőt, metszeten is bemutatja az „*ünnepi termet*”, amelyben munkái helyet kaptak. A „*renaissance-izlésben épült*” szálloda dísztermének falaira általa alkotott, „*aranyalapra festett alakok*” sajnos e metszeten nem látsza-

nak, technikailag ugyanakkor összevethetők az Új Városháza kapualjának és lépcsőházi előcsarnokának arany alapra készített dekorációival.³¹

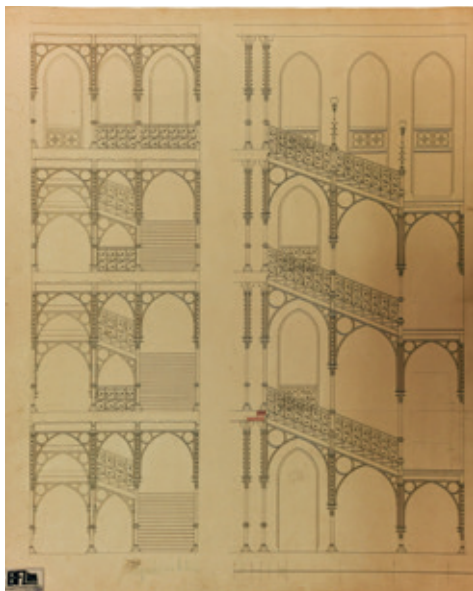
A Bakáts téri Assisi Szent Ferenc-plébánia-templom épületét *Ybl Miklós* tervei alapján építették 1867-től. A templomhajók falképei és az oltárok szintén *Than Mór* és *Lotz Károly* munkái az 1880-as évekből, az 1870-es években megépített altemplomban viszont *Teuchert Károly* készítette a kifestést.³²

Teuchert műve volt még az 1960-ban lebontott Erzsébet-téri kioszk (1871–1873) ornamentális kifestése,³³ illetve az *Ybl Miklós* által tervezett, 1956 után szintén lebontott margitszigeti Margit-fürdő (1869) díszítőfestése is.³⁴ A *Fővárosi Lapok* a Redout (azaz a mai Vigadó) lépcsőházi „műdisztésének” befejezésével kapcsolatban 1869. június 15-én tudósít arról, hogy „*Than Mór hatszáz fiért vállalkozott, hogy két alakot [...] s két génuszt fest a falra. A többi festészeti munkát, mór stílusban a falak freskóképeiig Teuchert Károly 2681 fion végezn.*”³⁵ *Teuchert* a Vigadó nagytermének kifestésére már előtte is szerződött Pest várossal, azonban 1864-ben kölcsönösen szerződést bontottak.³⁶

A Magyar Nemzeti Múzeum 1874 és 1879 közötti főlépcsőházi átalakítása során *Teuchert* is részt vett az ornamentális kifestésben.³⁷ *Lechner Jenő* a múzeum irattárának dokumentumai alapján a lépcsőház „*stukkómárvány munkáit*” tulajdonítja neki *Detoma Antallal* együtt.³⁸ A Budapest, V. kerület Arany János utca 6-8. sz. alatti – lebontott – négyemeletes bérház (1871–1873) ornamentális festése szintén *Teuchert Károly* nevéhez köthető.³⁹

A DISZLÉPCSŐHÁZAK

A diszlépcsőházak (az északnyugati és délkeleti lépcsőház) impozáns kialakításának gondolata 1870-től szerepel *Steindl Imre* tervsorozatain. Nyilván a funkcióváltás magyarázza e lépcsőházak – leginkább a főlépcső – látványos terekké való alakítását. Míg a törvényszéki funkcióra tervezett épület két tervsorozatán is a mai délkeleti melléklépcső léptékének megfelelő lépcsőházat láthatunk az északnyugati szárnyban is,⁴⁰ addig a városháza funkció megjelenése után itt a közgyűlési teremhez vezető, elrendezésében a barokk palotaépítészet idéző,⁴¹ szabadon álló, ötkarú lépcső jelenik meg. Az építés ellenőrzésére küldött bizottmány által 1870. május 15-én jóváhagyott földszinti alaprajzi terven már mindkét diszlépcsőház a végül megvalósult formában lát-

5. kép Steindl Imre (?): A főlépcsőház („A”) terve. Metszeti terv, 1870 körül (BFL XV.17.d.328.K32/5)

ható.⁴² E lépcsőházak ugyanúgy megjelennek egy 1871 körüli, tervezett állapotot mutató alaprajzon, amelyen azonban a lépcsőházi előcsarnok

6. kép Steindl Imre (?): A melléklépcsőház terve. Metszeti terv, 1870 körül (BFL XV.17.d.328.K32/4)

és előtér között még kör keresztmetszetű pillér-sor látható.⁴³ Egy másik, a lépcsőket és folyosókat kék színnel jelző földszinti alaprajzon, amely 1870 és 1875 közé datálható, a lépcsőházak feltüntetése mellett már a mai pillérsor látható az előcsarnokban.⁴⁴ A Steindl harmadik emeleti alaprajzáról Weinwurm Antal által készített fénykép-műnyomatán láthatók a lépcsőházat megkoronázó elegáns gerendás mennyezetek is.⁴⁵ Nem csak alaprajzi, hanem két metszeti terv is fennmaradt a díslépcsőházakról. Az egyik a főlépcsőház délnyugati oldalát ábrázoló terv, amely kétirányú metszetben mutatja a főlépcsőt.⁴⁶ A másik a melléklépcsőház kétirányú metszete. Ezen bal oldalon az északkelet-délnyugati hossz-metszet, jobbra a keresztmetszet látható a középső lépcsőkarok előtt északkeleti falnézettel.⁴⁷ E metszeti tervek a teherhordó tartószerkezetet lényegében a megvalósult állapotban mutatják: látszanak az öntöttvas oszlopok (a folyosók irányába kettős oszlopok), a főfalakon a konzolok, valamint a csúcsíves vasbordákkal alátámasztott gerendák is. A részletformák is megfelelnek nagyjából a mai állapotnak: az emberfejes konzolok, a klasszikus, magas lábazattal képzett oszlopok (igaz, nem korinthizáló, volutával is tagolt fejezetek, hanem akantszleveles oszlopfők,⁴⁸ továbbá nem kannelúrozott oszloptörzsek láthatóak), a növényi motívumokkal díszített korlátok, valamint a harmadik emeleti, világításra szolgáló kandeláberek is. Mindezek alapján látható, hogy Steindl Imre a funkcióváltással összefüggésben tervezte meg az Új Városháza elegáns díslépcsőházait. (5-6. kép)

A városi közgyűlés 1871. március 29-i határozata, amely a már 1870 júniusában megkezdett, majd felfüggesztett építkezés alatt döntött véglegesen az épület neoreneszánsz stílusa mellett,⁴⁹ az eddigi kutatások szerint alapvetően már nem változtatott a lépcsőházak öntöttvas szerkezetének stíluskérdésén, ezeket az elemeket ugyanis ekkorra feltehetően már megrendelték, sőt, talán részben le is szállították.⁵⁰ 1872 októberében a *Fővárosi Lapok* tudósítása mindenestre még építés alatt állónak írja le az épületet, ugyanakkor már kiemeli az impozáns főlépcsőt.⁵¹ A fővárosi számvevőség 1874. december 21-i kimutatásában a „vaslépcső szerkezettel” kapcsolatban 1873. évnél 29258 forint, 1874-nél pedig 13943 forint költség szerepel.⁵² Mindezek alapján a lépcsők kivitelezése 1872 és 1874 közé tehető. A lépcsőházi korlátok és az ablakok mellvédrácszatának kivitelezésére azonban csak 1873 novemberében jelent meg

ajánlati hirdetmény a *Budapesti Közlöny*ben, a nyertesnek pedig 1874. május 1-ig kellett legyártani azokat.⁵³ A hirdetés ez esetben is „*rajz szerint*” kérte kivitelezni az egyes elemeket. Feltehetően ehhez – miként egyébként a többi szerkezeti elemhez is – a díszlépcsőházak két említett, a korlátokat is részletesen ábrázoló metszetrajzát kellett használni.

Kik valósították meg Steindl Imre terveit? Milyen társadalmi és műszaki háttér tette lehetővé, hogy létrejöjjön ez a látványos mérnöki alkotás? Az öntöttvas építészet elterjedése, a vas „egyenjogúsítása” a hagyományos építőanyagokkal a 19. században történt meg, amely mögött az ipar, a kereskedelem, a közlekedés és szállítás, valamint a mezőgazdasági technológiák nagyszabású fejlődése állt. Az ipari központokká növekedő nagyvárosok építkezéseinek, infrastruktúrájának nagyarányú fejlesztése és a vasúthálózat kiépítése általánossá tette a vasszerkezetek alkalmazását, a mezőgazdasági és élelmiszeripari gépgyártás pedig nagy igényt támasztott a vas- és gépgyárak termékei iránt.⁵⁴ A 19. század derekán már léteztek Magyarországon olyan cégek, amelyek épületszerkezetek tervezésével, készítésével és szerelésével foglalkoztak, ilyen volt az 1845-ben *Ganz Ábrahám* (1814-1867) által alapított gépgyár és vasöntöde, *Schlick Ignác* (1821-1868) öntödéje (1860 k.) és az 1851-ben *Oetl Fülöp* pesti lakatosmester által alapított, majd fiai, János és Antal (1837-1910) által fejlesztett öntöde és gépgyár is, amelyet 1872-től *Oetl Antal* vezetett *Oetl Antal-féle Vasöntöde és Gépgyár* néven.⁵⁵

A már idézett *Budapester Bau-Zeitung und Wohnungs-Anzeiger* beszámolója alapján a lépcső szerkezetét („Stiegenkonstruktionen Architecturen”) „Anton Oetl”, azaz az *Oetl Antal-féle Vasöntöde és Gépgyár*; a korlátokat (Stiegen-geländer”) viszont a „Ganz & Comp.”, azaz a *Mechwart András* által Ganz Ábrahám 1867. évi halála után, 1869-től irányított Ganz és Társa Vasöntöde és Gépgyár Rt. gyártotta le.⁵⁶

Oetl Antal vasöntödéje az 1880-as évek közepéig számos állami, városi és magánmegrendelést kapott, olyan munkákat, mint például a Fűvészkert pálma- és növényházai, a budavári és gödöllői királyi kastély díszkertjeinek növényházai, a Hungária Nagyszálló és a honvédelmi minisztérium lépcsőszerkezetei, a központi (Keleti) pályaudvar öntöttvas szerkezetei stb. Az Oetl-cégnél a vasszerkezetek mellett díszkerítések, korlátok, rácszatok, kandeláberek, és más öntöttvas elemek is rendelhetők voltak. Az öntödei

7. kép Klösz György: Az északnyugati lépcsőház képe, 1890 körül (Forrás: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára/ Klösz György fényképei)

termékválasztékot a cég vezetője 1886 körül album formájában is megjelentette *Oetl Antal-féle vasöntöde és gépgyár mintalapjai* címmel.⁵⁷ Átlapozva ezt az albumot megállapítható, hogy nincsenek a kínálatban olyan termékek, amelyek megfeleltethetők az Új Városház egyes öntöttvas elemeinek. Az Új Városháza esetében ugyanis speciális megrendelésről volt szó, amelyhez egyedileg gyártott a cég szerkezeti elemeket Steindl tervei alapján. (7-8. kép)

A vasöntöde a főlépcsőház modelljét is elkészítette.⁵⁸ Ezzel kapcsolatban az Országos Magyar Iparegyesület közlönye, az *Anyagi Érdekeink* című folyóirat 1873. április 20-i számában az alábbi hírt osztotta meg olvasóival: „A bécsi világkiállításra [1873] küldött pesti tárgyak között kiváló helyet foglal el azon lépcsőház-minta, melyet Oetl Antal vasöntödéje állít ki. E lépcsőház kisebbített mása azon szép műnek, melyet a nevezett gyár az új városház számára készít, s mind rajzára, mind kivitelére nézve becsületére válik a készítőnek.”⁵⁹

8. kép Klösz György: Az északnyugati lépcsőházképe, 1890 körül (Forrás: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára/ Klösz György fényképei)

A „lépcsőház kibebírt mását” néhány évvel később maga Oetl Antal, az öntöde-és gépgyár tulajdonosa az 1883. június 24-én megnyílt

9. kép A főlépcsőház összképe, 2024. (Fotó: Horogszegi Tamás)

Magyar Királyi Technológiai Múzeumnak⁶⁰ ajándékozta, ahol 1885-ben a múzeum mai Budapest, VIII. kerület Rákóczi út 9. sz. alatti ideiglenes kiállítóhelyén, az előcsarnokban volt kiállítva. A múzeum 1885. évi tárgymutatója alapján a modell az Új Városház főlépcsőjét 1/12 méretben mutatta.⁶¹ A műtárgy későbbi sorsa ismeretlen, ugyanis a Technológiai Múzeum kezdeti felívelő korszaka után, amit a Budapest, VIII. kerület József körút 8. szám alatti, *Hauszmann Alajos* által tervezett új épületbe való költözése, valamint számos szakelődás és tanfolyam szervezése is mutatott, az 1910-es évekre hanyatlani kezdett. 1914-től már kiállításokat sem rendeztek és az I. világháború évei alatt a gyűjtemény lényegében megsemmisült.⁶²

A főlépcsőház légiessen könnyed öntöttvas szerkezete már a kortársak elismerését is kivívta. A sajtótudósítások a közgyűlési terem mellett kiemelik impozáns megjelenését. A *Fővárosi Lapok* 1872 októberében egyenesen a nagy becsben álló Vigadóhoz hasonlítja a még készülőfélben lévő épület látványos főlépcsőjét.⁶³ (9. kép) Az épület elegáns megjelenésének részeként említik máshol is a díszlépcsőházat: „A városház igen költségesen és fényesen épült. Gazdagon van díszítve; amerre csak tekintünk, lépcsőházon, folyosón, termekben, szinte káprázik a szem a sok aranyozástól.”⁶⁴

Steindl maga is a közgyűlési termet és a díszlépcsőházat tartotta az épület leglátványosabb kialakítású tereinek, a világitáspróba 1875. február 27-i „sajtónyilvános eseményén” is ezeket mutatta be.⁶⁵ A zöldre festett szerkezet szépségét az oszlopok és ívek elein végig futó, Klösz György fényképén is azonosítható aranyozás,⁶⁶ a már tárgyalt falfestés és a markáns kandeláberek⁶⁷ még inkább kiemelték. A *Budapecster Bau-Zeitung und Wohnungs-Anzeiger* 1875-ben inkább a mérnöki teljesítményt méltatta, amikor az oszlopos előcsarnok és a „merészen kigondolt” lépcsőház „festői látványáról” írt olvasóinak.

A festőiség, mint esztétikai kategória kapcsán érdemes szót ejteni a stílus kérdéséről is. Az Új Városháza építését feldolgozó művészettörténeti kutatás utalt már annak európai építészettel való kapcsolataira, kiváltképp arra, hogy az öntöttvas építészet esztétikumát illetően *Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc* (1814-1879) francia építész hozta kapcsolatba a csúcsíves épületszerkezet és a vasarchitektúra gondolatát.⁶⁸ Az öntöttvas szerkezet és a csúcsíves stílus párosítását jelentő „öntöttvas gótikán” belül kell tehát értékelni Steindl pesti Új Városházához tervezett díszlépcsőházait is. (10. kép)

Érintettük már az épület általános stílusával kapcsolatban a „renaissance” vagy „góth styl” kérdését. Steindl Imre mestere a bécsi Képzőművészeti Akadémián az a neogótikus stílusban alkotó *Friedrich Schmidt* (1825–1891) volt, aki többek között a bécsi parlament felső- és alsóháza épületeinek neogótikus terveit is jegyezte. A Steindl ízlését nagymértékben befolyásoló bécsi tanulóévek és Schmidt hatása már az Akadémián bemutatott és díjat nyert neogótikus palotatervében (1865)⁶⁹ is megmutatkozott, majd korai terveitől (Budai Kereskedelmi és Iparbank, aradi városháza, kunbajai római katolikus templom stb.) végig kísérte pályáján, hogy aztán nagy művében, az Országház épületében (1885–1902) teljesséjén ki.

Ismert, hogy a „gótikus újjászületés” jegyében épült a példaadó londoni Parlament (1834–1864). A német területek egyes fővárosaiban, Bécsben és Münchenben is neogótikus stílusú városházákat emeltek a 19. század második felében, de közkedvelt volt az ún. „*Rundbogenstil*” is, amely a középkorias stílushoz a gótika filigrán szerkezeteivel és fantáziadús díszítéseivel szemben a román korra és a reneszánszra jellemző tömörség, illetve a félköríves nyílássorok alkalmazásával igazodott.⁷⁰ Ami Magyarországot illeti, a Magyar Tudományos Akadémia pesti palotájának reneszánsz stílusban való építését (*Friedrich August Stüler*, 1862–1865) még élénk vita övezte, utána azonban az eklektikus neoreneszánsz stílus irányadóvá vált a középületeket illetően.⁷¹

A pesti Új Városháza esetében, mint Steindl tervsorozatai is mutatják, e kérdés még aktuális volt. 1870. szeptember 14-én született meg az a közgyűlési határozat, amely kimondta, hogy a Lipót utcai városi épület ügyében kiküldött bizottság „egy *solid ugyan, de egyszerű, a városban szokásos stílusú épület tervét és annak megfelelő teljes és részletes költségvetést terjesszen elő*”. Ez a reneszánsz stílus pártolását és egyben a gótikus tervek elvetését jelentette.⁷² Az *Archaeológiai Értesítő* 1870. november 1-jén megjelent számában a folyóirat körüli, építészekből és tudósokból álló csoport, élükön *Henszlmann Imre* (1813–1888) művészettörténeti íróval, borús hangnemben kommentálta a döntést.⁷³

A stílus kérdésén túl a pénzügyi-költségvetési háttér is élesen érdekelte a korabeli közvéleményt. Még inkább megfigyelhető ez a városi közgyűlés 1871. március 19-i határozatát követő sajtóvisszhangokban. Az *Ellenőr* tudósítását idézzük: „*Élénk vitát idézett elő a Lipót utcában*

épitendő új városház, átalakított tervére és költségeire nézve. Az épület 700,000 frtba fog kerülni. A terv megbirálására kiküldött bizottság két tervet terjeszt elő, az egyik góth, a másik renaissance-styl. Dobos a szakértők ellenében a renaissance-styl mellett nyilatkozik; elismeri, hogy a góth izléesesebb, de nem oly célszerű. Vecsey egyik tervet sem fogadja el, mert mindkettőben a regens eszme a fényes közgyűlési terem, a mi igen sok pénzbe kerül s a minek alá van rendelve minden. Szupa utal egy szép terem szükségességére s a góth stílt ajánlja. Szerinte a földolog az, hogy minél előbb építeni kell. Ily értelemben szólnak Gerlóczy és Fabinyi. Fabinyi szerint, tekintve a 26,000 frtnyi többletet, tekintve a helyet, a hova az épület fog állitattni, a renaissance-stylben épitendőt ajánlja. (Helyeslés.) Grün a költségvetés részleteit kívánja szigorún megvizsgáltatni. Tavasz szavazásra kéri bocsátatni az ügyet. A szavazás végbemenvén, határozatba ment, hogy az új városház csakugyan a lipótutczában s renaissance-stylben fog fölepitetni.”⁷⁴

A szövegben megjelenik a stílus és a célszerűség összefüggésének érdekes kérdése – a reneszánsznál izléesesebbnek tartott gótikus stílus alkalmazása miért nem olyan célszerű – azonban ezzel itt terjedelmi okokból nem foglalkozhatunk. Általában a célszerűség kapcsán érték azonban az épületet más kritikák is. Nem valószínű, hogy a városi közgyűlésben építészeti elméleti megfontolások is szóba kerültek volna, de talán nem árt hivatkozni itt Vitruviusra, aki az építészetben a célszerűséget (*utilitas*) az épület – főképp az épületbelső – jó elrendezésében és

10. kép Emberfejes konzol és korinthoszi oszlopfő a főlépcsőházban, 2024. (Fotó: Horogszegi Tamás)

11. kép A közgyűlési terem összképe, 2024. (Fotó: Horogszegi Tamás)

akadálytalan használatában látta.⁷⁵ Az Új Városháza esetében visszatérő kritikák éppen ezeket a kritériumokat nem látták teljesülni. Mint fentebb már említettük, a tanács 1875. évi „emlékirata” „a hely célszerűtlen megválasztásának” kérdését a három fontos kritikai észrevétel között említi.⁷⁶ Mintha ezt illusztrálná *Irmei Ferenc* meglehetősen ironikusan a *Magyarország és a Nagyvilág* hasábjain: „[...] csak az új városházáról, a vámpalotáról és az új könyvtárról lehet megemlékezni mint olyanokról, melyek bármily városnak dísze-válnának. A városházában azonban Harpagonnak is van része. Mert a tanácsnak a Lipót utca egy ismeretlen telke (alias: kuczkója) volt; ezt szemelte ki, hogy elrejtse abban egy költséges és esztétikai tekintetben sikerült épületet, melyet a vele szemközt álló házior a közelség mi-

att majdnem elföd. Azért kedves olvasóm, ha az épület arczatát látni akarod, ismerkedjél meg előbb az átelleni házak valamely másodemeleti lakójával, vagy vezettesd föl magad egy házmesterrel a padlásra, honnan legkedvezőbb kilátás nyílik az új műre [...]”⁷⁷

Visszatérve a stílus-kérdésre, különös tekintettel a diszlepcsőházakra, *Irmei* említett cikkének esztétikai értékelését kell még idéznünk: „Mert ez épület a legmerészebb kísérletek közé tartozik, amennyiben a tervező különböző stylek alakjait egyesíté benne, de meg kell vallani, ritka szerencsével vagy inkább tapintattal. A homlokzat tiszta renaissance hamisítatlan görög ékítményekkel úgy amint Hellas fenséges templomain láthatók. [...] A homlokzatot minden lehetséges helyen a görög művészet színes palmettjei, tojás- és csigasorai dí-

szítik. A két oldalszárny ablakai tiszta dór ízlésűek. A két kapu alja, nemkülönben az emeleti folyosók pompejusi stílusban vannak kifestve. A folyosók azonban már csúcsívesek. A nagy lépcsőház csúcsíves vasszerkezet, mely felnyúlik a harmadik emeletbe s imponáló hatású. Kár hogy a falakat itt is nem pompejusi modorban díszíték. A kék és sötét-piros színek azonban itt is ízléssel vannak összehangoztatva. A nagy tanácsterem a második emeleten egyike lesz Pest legszebb termeinek, úgy hogy csak az akadémia díszterme versenyezhet vele. Plafondja római ízlés szerint pazar díszítésű s négyoszögű mezőkre van osztva, melyeket a szögek közti rózsák választanak egymástól. Mindent összevéve, e fényes épület a főváros egyik ékessége, azonban az az egy hibája van, hogy nem illik be tanácsháznak.”⁷⁸

A kritikus észreveszi tehát a stílusok vegyítését, azt a „legmerészebb kísérletet”, amely során Steindl „különböző stílek alakjait” egyesíti, és amely a javarészt klasszikus igazodású formajegyek mellett a neogótikus részletekben is gondolkodó, tudatos komponálást jelenti, leglátványosabban éppen a diszlépcsőházak csúcsívei és vakfülkéinek csúcsíves keretei esetében. Az összehatást Irmei szerencsésnek ítéli, mégpedig a tervező „tapintata”, azaz építészeti érzékenysége és ízlése okán. Valóban, Steindl épületében gótikus részletek tűnnek fel az utcai homlokzat harmadik emeletén alig észrevehetően csúcsíves, egyszerű szemöldökpárkányai, a középső udvar homlokzati nyílásai és a főpárkány alatti fülkesor virágmotívumokkal díszített mázas kerámialapjai esetében is.

Érdekesség, hogy Steindl Imre 1878-ban egy, az Új Városháza költségeiről beszámoló 1878-as sajtóhír szerint tiszteletdíján felül kérte a fővárostól a fel nem használt gótikus stílusú tervei kifizetését is.⁷⁹ A fel nem használt tervek után még járó 5500 forintos tiszteletdíj kifizetését Steindlnek végül a közgyűlés határozatban el is rendelte.⁸⁰

A KÖZGYŰLÉSI TEREM

Az Új Városháza közgyűlési termének szobrászati és festészeti díszítését Horogszegi Tamás tanulmánya a *Műemlékvédelem* jelen számban tárgyalja. Mi a terem márványdíszjeinek történetéhez fűzünk csak néhány kiegészítést, annál is inkább, mivel e legnemesebb köanyagokból készült részletek a születő főváros közgyűlésének tekintélyéhez méltó, a terem összképét meghatározó elemek. (11. kép) A *Fővárosi Lapok* 1873. április

1-én a még épülőfélben lévő városházával kapcsolatban arról tudósít, hogy „közgyűlési nagy termének márvány díszítése, festése, stb. hetven-ezer forintba fog kerülni.”⁸¹

Ezt követően a már elkészült teremmel kapcsolatban a híradások több márványtípust neveznek meg, illetve a „márványműveket” készítő művészt is. A márványokat a hírlapírók bizonyára aktuális értesüléseik alapján nevesítették, egyébként nem mindig egyezően. A közgyűlési terem márványborítású részleteinek helyszíni szemrevételezése alapján az biztos, hogy valódi márványokról, tehát nem különböző márványfestésekről van szó, az azonban alaposabb anyagvizsgálatot igényelne, hogy a megfigyelhető vörös, szürke, sárga és fehér alapszínű és különféle erezetű márványfajták mennyiben felleltethetők meg a korabeli keleti” / „levantei”, a „sienai”, a „veronai”, a „carrarai” és a „karszti” elnevezéseknek, illetve e földrajzi területek történeti bányáinak.⁸² (12. kép)

A „karszti márvánnyal” kapcsolatban idézni kell a fővárosi közgyűlés 1871 áprilisában készített

12. kép A közgyűlési terem karzatának márványozott részlete, 2024. (Fotó: Horogszegi Tamás)

jegyzőkönyvét, amely a lépcsők kőanyagának kérésére is kitér. E szerint bár volt olyan vélemény, amely a kiírt karszti márvány helyett beszercebányai kővel helyettesítette volna a főlépcsőház lépcsőit, ezt végül elvetették, illetve csak a másik, léptékében kisebb délkeleti diszlépcsőházban alkalmazták.⁸³ A karszti márvány, mint ausztriai importból származó kőanyag sokáig meghatározó volt a középítkezéseken, de a megerősödő nemzetudat a kiegyezés után már kárhóztatta, ha a hazai kőbányákkal szemben előírták használatát olcsósága miatt. E kérdés felmerült például a Szépművészeti Múzeum építésének ügyében is.⁸⁴ Az olcsó karszti és külföldi márványok körüli polémia egészen a Parlament Képviselőházáig ért.⁸⁵ Mára a pesti Új Városháza mindkét diszlépcsője jelentősen cserélt, az új lépcsőfokok anyaga műkő.

Mit lehet tudni a pesti Új Városháza kőfaragó mesteréről? A sajtóbeszámolók egyértelműen *Siletti Fortunatót* (? –1877) nevezik meg a közgyűlési terem márványműveinek alkotójaként. Az eddigi kutatások szerint az északnyugati kapualj és a főlépcsőház előcsarnokának festett márványozását is Siletlinek kell tulajdonítani.⁸⁶ Elfogadva ezt a lehetőséget is két észrevételt kell tennünk. Egyrészt Siletit csak a közgyűlési teremnél említik a források, az épület más díszítőmunkáinál nem. Másrészt az általunk vizsgált forrásokban a „kőfaragó”, „Marmorarbeiter”,⁸⁷ „márványműveket készítő művész”, „szobrász”, „Steinmetz”⁸⁸ és „scultore” említések inkább kőfaragó, mint festői tevékenységre utalnak. Bár a „márványozás” ketős jelentéssel bír a korban, mert kőfaragó és festői munkát is jelenthet,⁸⁹ említései alapján Siletti leginkább a márványművesnek⁹⁰ feleltethető meg, aki „márványművekkel”, azaz márványmunkával, márványból, mint kőanyagból készített művekkel foglalkozott.⁹¹ Mint fentebb már szó esett róla, Teuchert Károlyt – Detoma Antallal együtt – „bécsi márványozó mestereknek” nevezik a Magyar Nemzeti Múzeumban végzett munkájuk ismertetésekor. Véleményünk szerint tehát Teuchert Károly díszítőfestői profiljába inkább beleillett az Új Városháza kapualjának és lépcsőházi előterének márványfestése, feltételezve, hogy az eredeti ki-festés is mindenben olyan volt, mint a ma látható márványozott felületek. Siletti Fortunato városházán kívüli munkáiból is az látszik, hogy profilja a kőfaragás és kövek szállítása volt. Utóbbiak között említeni kell az 1876. március 26-án megnyitott Egyetemi Könyvtár részbeni márványmunkáit⁹² és az Ybl Miklós által tervezett, majd 1870 és 1874 között felépült pesti fővámház (ma: Budapesti Corvinus Egyetem) „márvány-diszítési”

munkáit.⁹³ Ezeken kívül a magyar királyi dalműház (ma: Magyar Állami Operaház) építéséhez Siletti Fortunato 1877-ben bekövetkezett haláláig különféle olasz márványfajtákból faragott oszlopokat, lábazatokat és fejezeteket szállított.⁹⁴ Vállalkozott továbbá az osztrák vasúttársaság épülő új pályaudvarának – a mai nyugati pályaudvarnak – „márvány munkáira” is.⁹⁵ Utóda, azaz felesége 1880-ban a Rudas fürdő építésével kapcsolatban ajánlattevőként szerepel fürdőkádadak szállítására.⁹⁶

Siletti Fortunato életéről az életrajzi és művészeti lexikonok semmit sem árulnak el; csupán mostani kutatásunk során sikerült néhány életrajzi adatát feltárni. Származására és magánéletére vonatkozóan a római városházán kiállított két okiratból nyertünk információkat. 1888. július 26-án az 1888. év anyakönyvébe a római városházán No. 214. számmal bejegyzés került bizonyos Siletti Fortunato Giovannival kapcsolatban.⁹⁷ *Anastasio Cocchi*, a statisztikai és anyakönyvi hivatal vezetője, összevetve a római prefektus által jóváhagyott, másolatban birtokukban lévő keresztlevelét a saját [civil] és az egyház által vezetett adatokkal, átvezette azokat az anyakönyvbe. A keresztlevel (*„testimonianza battesimale”*) alapján az 1868. december 18-án Kromsierben (ma: Kroměříž, Csehország) született és december 27-én római katolikus vallás szerint keresztelt, Buda-Pesti [sic!] lakos Fortunato Giovanni Siletti apja *Silverio Fortunato Siletti*, anyja pedig a morvaországi Kromsierben született *Sadil Francesca* volt. A római eredetű családhoz tartozó (*„appartenente a famiglia originaria di Roma”*) gyermek átírt keresztleveleiből kiderül továbbá, hogy apja, a „szobrász” (*„scultore”*) Silverio Fortunato Siletti Massa-Carrara megyéből (*„da Massa Carrara”*) való volt.⁹⁸

Szintén a római városházán, 1893 júniusában állítottak ki egy, az előzővel formailag megegyező bejegyzést,⁹⁹ amely Fortunato Siletti másik fia, Galileo Siletti keresztlevelét írja át a nyilvántartásba 74. sz. alatt. A keresztlevel adatai alapján nevezett 1877. április 8-án született és április 17-én keresztelték meg *Galileo Vittorio Emanuele* néven Budapesten. Szüleit illetően a bejegyzés megállapítja, hogy apja a római származású (*„nativo di Roma (Italia)”*) Fortunato Agostino Silvestro Siletti szobrász (*„scultore”*), anyja pedig Sadil Francesca Kromsierből. Galileo Siletti lakhelye a bejegyzés időpontjában az Üllői út 18. szám alatt volt Budapesten.

A fentiek az Új Városháza márványmunkáit készítő olasz mesterre nézve tehát több adatot örökítenek meg. Eszerint Fortunato Agostino Sil-

vestro [vagy Silverio] Siletti szobrász római származású volt, aki 1868-ban a morvaországi Kremsierben élt. Két gyermeke, Fortunato Giovanni 1868-ban Kremsierben, Galileo pedig 1877-ben Budapesten született. Id. Fortunato Siletti pályafutása szempontjából érdekes adat, hogy Massa Carrara megyéből, a márványbányászattól híres itáliai vidékről származott, ez a tény tehát bizonyára szerepet játszott abban is, hogy éppen a kőfaragó pályán tevékenykedett és kifejezetten márványművek készítésével, illetve szállításával foglalkozott. Arra nincsen adat, hogy Kremsierből mikor került a család Pestre, de az biztos, hogy id. Siletti Fortunato itteni tartózkodása viszonylag rövid volt, ugyanis 1877. június 18-én elhunyt Budapesten.

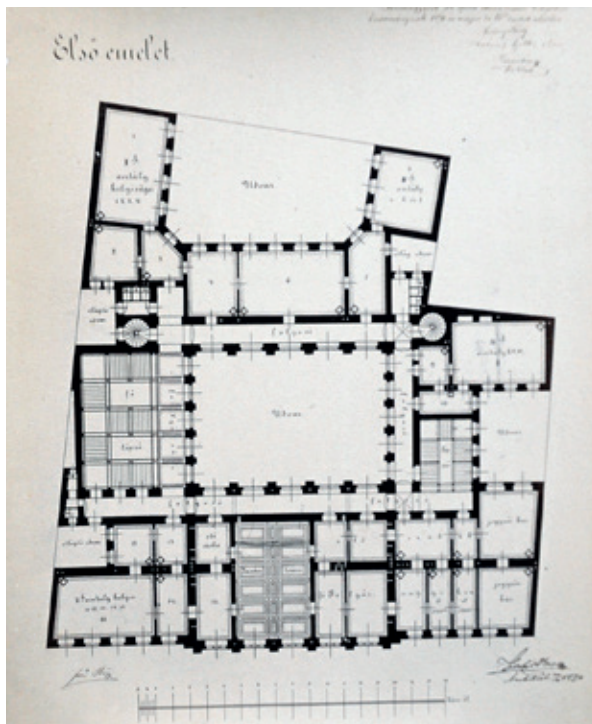
A pontos halálozási dátum onnan tudható, hogy éppen az Új Városháza munkái kapcsán vagyoni pere keletkezett csődbe jutott kőfaragó társával, *Zacz Józseffel* szemben.¹⁰⁰ A peranyagban pertári jelentés ismerteti az előzményeket, miszerint az „*alperes* [Siletti] és *vagyonbukott Zacz József* oly szerződésre léptek, mely szerint a lipót utcai új városházához meg kívántatott márvány dísz munkákat közös nyereség és veszteségre együtt fogják szállítani, akár melyiknek közülük adja ki a városi hatóság a munkákat”, de ehhez képest Siletti egyedül szerződött a hatósággal és egyedül is szállított.¹⁰¹ A per – amelyet egyébként a felperes nyert meg – az ítélkezés több szintjét is megjárta. Siletti halálozási dátuma a budapesti ítéő tábla 1877. december 12-én Budapesten kelt végzésében szerepel: „*Siletti Fortunato időközben 1877. június 18-án meghalt*”.¹⁰² Silettinek magával a fővárossal is volt pere,¹⁰³ amelyet Dr. Castiglioni Joachimra¹⁰⁴ ruházott át. E vagyoni per iratanyaga alapján „*Budapest főváros közönsége*” Silettinek „*a márvány dísz munkákért a kereseti összeget túlhaladó összeget tartozott fizetni*”.¹⁰⁵ Több bírósági szint után végül a magyar királyi Curia 1876. június 12-én hagyta helyben az előzőleg hozott ítéletet, amely alapján a felperes Castiglioni megnyerte a pert.¹⁰⁶ Siletti Fortunatonak peres ügye volt még a Neusohl-Steinbrucher Gesellschaft nevű céggel is,¹⁰⁷ egy másik ügyben pedig, halála után, utódával, „*Silétti Francziskával*” szemben a Barsanti et Mazzei cég nyújtott be 7260 forintos „*igénykérés*et”.¹⁰⁸ Ezek az adatok azért is érdekesek, mert rávilágíthatnak Siletti Fortunato anyagbeszerzésére: a beszercebányai (Neusohl) cég bizonyára követ szállított számára,¹⁰⁹ de Olaszországból is viszonylag nagy értékben rendelt.

Úgy tűnik, az épületszobrász/szobrász tevékenységet a családban ifj. Siletti Fortunato to-

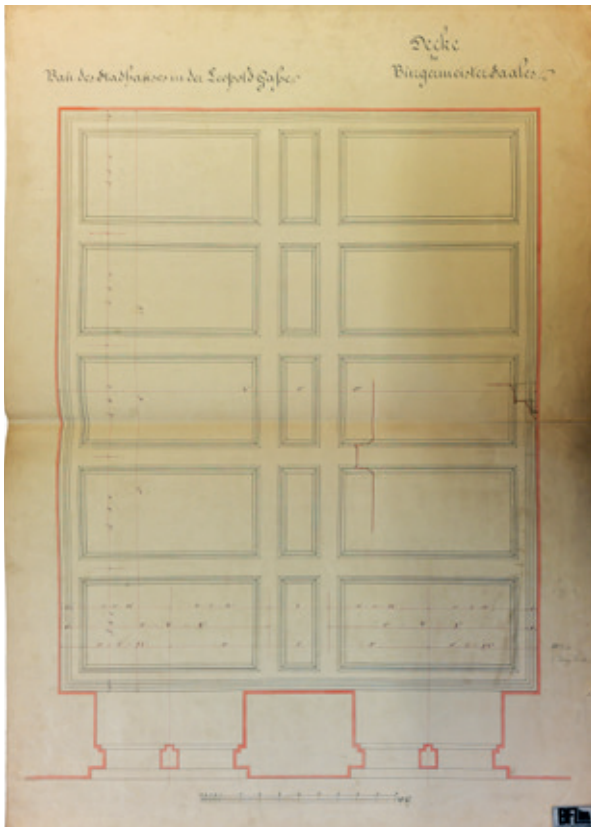
vább vitte. Miután a '80-as évek második felében elvégezte tanulmányait,¹¹⁰ a '90-es években újságokban akadémiai szobrászként hirdette vállalkozását, mint aki „*elvállal minden e szakmába vágó munkáknak művészi kivitelét. Építkezési, műszobrászati, mennyezet (stucco) plasztikai díszítéseket.*”¹¹¹ Ifjabb Siletti Fortunato végezte el a hódmezővásárhelyi Nagytakarék bérházának épületszobrász és díszítő munkáit,¹¹² amint arról a helyi sajtó is beszámolt.¹¹³ Id. Siletti Fortunato másik fiáról, Galileóról annyit tudunk, hogy szintén iparművészeti vonalon tevékenykedett¹¹⁴ és 1939. március 10-én hunyt el Budapesten.¹¹⁵

A DEÁK-TEREM

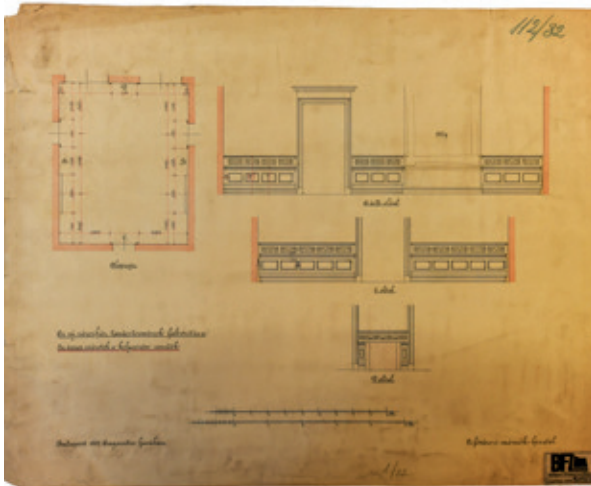
Steindl Imrének a Lipót utcai középülethez készített tervsorozatán megfigyelhető, hogy már 1868-tól, a törvényszéki épület első terveitől kezdve szerepelnek nagyobb helyiségek az első

13. kép Steindl Imre: Módosított tervsorozat első emeleti terve. Alaprajzi terv. Első emelet. 1870. BME OMIKK ltz. 22556. p. 98. (BME Építészettörténeti Tanszék ltz. 2383. p. 23.)

14. kép Steindl Imre (?): Deák-terem mennyezetének terve. Belsőépítészeti terv, 1871-1875 körül (BFL XV.17.d.328.K32/4)

15. kép: A Deák-terem falburkolatának terve. Berendezési terv, 1887. augusztus (BFL XV.17.d.328.K32/4)

emelet utcai szárnyában. A fenyítő törvényszéknek tervezett épület neogótikus változatának legkorábbi első emeleti alaprajzán (1868) Steindl több olyan termet is ábrázol az utcai szárny külső és belső traktusában, amelyeket tervezett elegáns gerendaosztásuk és méreteik kiemelnek a többi helyiség közül. Ilyen, kazettás mennyezettel ábrázolt terem látható gerendaszerkezetes előtérrel az utcai szárny délkeleti végének traktusaiban, egy másik helyiség pedig nagyjából a mai Deák-terem helyén, szintén feltehetően látszógerendás födémmel.¹¹⁶ E tervsorozaton – mind az alaprajzi, mind a homlokzati terveken – az is látszik, hogy a második emeleten vannak az igazán nagyobb, elegáns terek: e szinten ugyanis két, kazettás mennyezettel, két traktus mélységében ábrázolt terem látható az épület két kiemelt rizalitja mögött.¹¹⁷ A fenyítő törvényszéknek és hivataloknak tervezett épület neoreneszánsz változatának első emeleti módosított tervén (1869) egy két traktus mélységében tervezett nagyobb terem látszik az utcai szárny északnyugati részén, amelynek funkciója is olvasható: „Fenyítő törvénysz. nyilvános tárgyalásokra szolgáló nagy terem”. E szint teremoraiban a tárgyalásokhoz kapcsolódó helyiségek láthatók: vádlottak városzobája, tanúk váróterme, védők városzobája, tanácskozási szoba, elnöki szoba, illetve egy kisebb „Feny. törv. sz. kisebb tárgyalási terem” felíratú tárgyalóterem (a délkeleti rizalit mögött) körülötte hasonló funkciójú helyiségekkel.¹¹⁸ A tervsorozatban a második emeleten, a nagy tárgyalóterem fölött a fenyítő törvényszék levéltára kapott volna helyet.¹¹⁹

A már csak városháza funkciójának tervezett épület neoreneszánsz változatának első emeleti módosított tervén (1870), az első emelet alaprajzon a mai Deák-teremnek megfelelő pozícióban egy nagyobb, két traktus mélységű helyiség látható, amelynek funkciója „Tanács terem”.¹²⁰ (13. kép) A teremnek nincs ajtaja a folyosó felé, hanem az udvar felé eső traktus két előszobájából közelíthető meg, így ebben a részletében nem teljesen feleltethető meg a mai Deák-teremnek. Nem teljesen a mostani állapotot mutatja a helyiség ábrázolt gerendaosztása sem. Ezen az alaprajzon szerepelnek a teremsor további helyiség-funkciói is. A tanácsterem után a következő négy helyiség délkelet felé a földgármester két előszobája és két szobája, majd a főjegyző és aljegyző szobái és előszobái (összesen öt helyiség), valamint a jegyzői kar két irodája.

További terveken is látható a mai Deák-terem. Egy 1870 körüli alaprajz, amely Weinwurm

Antal fénykép-műnyomatán maradt fenn,¹²¹ részletesen kidolgozott gerendaosztást mutat, és megjelenik a folyosó felé eső, az egész terem szélességében húzódó előszoba is, amely már egyezik a megvalósult állapottal. Van továbbá egy 1871 és 1875 között, feltehetően Steindl által készített első emeleti alaprajz is, a fentivel megegyező gerendaosztással és a megvalósult előszobával.¹²² Steindl fénykép-műnyomat sorozatának az épület délnyugat-északkeleti tengelyben felvett metszetén, északnyugati nézetben szintén látható a tanácsterem is.¹²³ Ez az 1878-ban készült rajz ábrázolja a helyiség gerendás födémét, kétszárnyú ajtaját és az előszoba ajtaját is. A metszeten a falburkolat azonban még nem szerepel.

A helyiség mennyezetének kiosztásáról, a párkány és a gerendák profiljaival, részletesebb belsőépítészeti terv is készült 1871 és 1875 között. E tervlapon kifejezetten a főpolgármesteri terem mennyezete („*Decke des Bürgermeister Saales*”) címmel szerepel a rajz.¹²⁴ Van továbbá két – szempontunkból is – fontos, a „fővárosi mérnök-hivatal” által készített falburkolati terv 1887-ből. Az egyik a tanácsterem falburkolatának tervét ábrázolja, amely azonban nem minden részletében úgy valósult meg, ahogy a rajzon látható. A keretbetétes burkolat hasonló, mint a mai, és a hosszfalakon lévő ajtók és a befoglalt kép pozíciója is, azonban például a burkolat felső sávja díszitettebb, ma ugyanis az alsó betétekkel megegyezőek a felső sáv betétei is.¹²⁵ A másik rajz egy részletterv, amelyen a „készítendő” falburkolat profilja és homloknézete jelenik meg. Ez már a megvalósult állapotot mutatja.¹²⁶ Összegezve: a két falburkolati terv alapján 1887-ben tervezték meg a tanácsterem falburkolatát, amelynek a később tárgyalandó, itt helyet kapó nagyobb festmények történetében lesz még jelentősége. (14–16. kép)

Az utcai szárny első emeletén, a tanácsterem mellett voltak tehát a főpolgármesteri szobák. Még 1875. évben egy aktuális hír kapcsán foglalkozik e helyiségekkel a sajtó, a főpolgármesteri dolgozószoza födémének egy része ugyanis az év karácsonyán leszakadt. E hír alapján következtetni lehet arra, hogy bizonyára már teljesen bútorozottak voltak e helyiségek: a baleset a főpolgármester pamlagát és íróasztalát is tönkretette.¹²⁷

Fentebb Steindl tervsorozatainak bemutatásával igyekeztünk szemléltetni, hogy az első emelet utcai szárnyában mindig szerepelt egy fontos funkciókat ellátó, nagyobb helyiség, amelynek díszítését is különös gonddal tervez-

16. kép: Deák-terem falburkolatának részletteraji terve. Részletterv, 1887. augusztus (BFL XV.17.d.328.K32/4)

ték meg. A mai Deák-terem leglátványosabb díszeiről azonban eddig még nem esett szó: arról a két nagyobb festményről, amelyek a terem udvar felé eső részén kaptak helyet egymással szemben. (17. kép) A közgyűlési jegyzőkönyvek alapján még az építési munkák alatt döntött a főváros arról, hogy egy nagyobb portré készüljön a városháza számára. Az 1874. január

17. kép A Deák-terem összképe Deák Ferenc és Csengery Antal egész alakos portréjával, 2024.
(Fotó: Horogszegi Tamás)

14-i jegyzőkönyvből kiderül, hogy „*hazánk nagy fiának*”, Deák Ferencnek (1803–1876) hozzá menesztett bizottság tolmácsolta a „*fővárosi közönség szerencse-kívánatát*”, azaz újévi jókívánságait, amelyeket az éppen betegeskedő Deák örömmel fogadott. Talán éppen a nagy hazafi romló egészségi állapota fölötti aggodalom játszhatott közre abban, hogy Légrády Béla fővárosi bizottsági tag 1874. február 4-én indítványt nyújtott be, miszerint Deák Ferenc egy már elkészült, rokonainál őrzött portréjáról „*másolat vétessék*” és az a „*tanácskozási nagy teremben kifüggesztessék*.” Ezt az indítványt azonban csak részben fogadták el, Királyi Pál bizottsági tag beszédében ugyanis másolat helyett egy új portré megfestetése mellett érvelt, azon meggyőződésnek is kifejezést adva, hogy

Deák teljesíteni fogja a főváros kívánságát, miszerint „*eredeti arcképének bírhatása céljából a főváros által egy megbízandó hazai művész ecsete számára pár órát ülni szíveskedjék*.” Egyidejűleg felkérték Ráth Károly főpolgármestert, hogy ezt a kérést tolmácsolja Deák Ferenc felé.¹²⁸ A február 18-i közgyűlési jegyzőkönyv tanúsága szerint a főpolgármester meg is látogatta Deákot, aki megígérte, hogy mivel egészségi állapota javul, engedni fogja képmása megfestését. E bejelentést a közgyűlés „*éljenzések közt*” vette tudomásul.¹²⁹

A főváros művészeti ügyekben illetékes testülete, a Képzőművészeti Bizottmány 1874. március 14-én kelt jegyzőkönyve beszámol az ügy további haladásáról.¹³⁰ Ezen az ülésen a főpolgármester felidézte, hogy a közgyűlés február

4-én és 18-án kelt határozatai alapján „*Deák Ferencz nagy hazánkfiának életnagyságú olajfestésű arcképét tanácskozási termei egyikében megörökíteni kívánja*”, majd ismét tolmácsolta a politikus válaszát, miszerint: „*hazánk nagy fia a főváros közönsége ez iránti óhajításának közlése után egy hazai művész ecsete számára ülni [...] nyilatkozott*”. Felhívta ezután a közgyűlést „*az arckép elkészítése iránt egy hazai művész választására*”. Mint e jegyzőkönyvből kiderül, a kérdéseket megtárgyalva a választás „*Than Mór festész úrra esett*”, az alábbi feltételekkel:

„*A feltételek következők:*

- a.) *Az arckép természet után vászonon olajba festessék; hogy így az arckép eredeti példány legyen;*
- b.) *az alak: életnagyságban a status férfit ábrázolja;*
- c.) *az arcz: élethűségű hasonlatossággal bírjon;*
- d.) *a kivitel: a felső művészet igényeit minden részben teljesen kielégítse; - végre*
- e.) *hogy az elsoroltakat művészi felfogással egyesítvén, - a kész arckép egyaránt méltó legyen a nagy férfiúhoz, valamint azon tisztelethez, melyel a főváros közönsége az Ő személye iránt viseltetik, s a mely indoknál fogva arcképét az utókor számára megörökíti.*”¹³¹

Miután 1500 forint „*művészi díjért*” Than Mór (1828-1899) a „*megtisztelő bizodalmat elfogadni, s az arcképet [...] elkészíteni nyilatkozott*”, kötelezte magát, hogy „*Deák Ferencz nagy hazánkfia arcképét természet után vászonra olajba lefesti; valamint arra is, hogy az olaj készítenő arckép az a.) – e.) alatti pontokban foglalt követelményeknek meg fog felelni.*”¹³²

A megfestésre leginkább méltó személyről való döntés háttérében nyilvánvalóan az 1867. évi kiegyezést megköti „Deák-párt” vezetőjének, Deák Ferencnek széles körben elterjedt kultusza állt. A „*haza bölcsérő*”, portréfotói mellett,¹³³ már 1876. január 28-án bekövetkezett halála előtt több festett portré is készült.

Hogy a választás miért éppen Than Móra esett a főváros részéről, indokolhatja, hogy egyrészt ekkor már elismert portré- és freskófestő volt, aki előzőleg – éppen a kiegyezés évében – festett is portrét Deák Ferencről.¹³⁴ (18. kép) Sőt, 1868 óta kész voltak – Lotz Károllyal közösen – a Nemzeti Múzeum lépcsőháza falképciklusának tervei is, köztük a kiegyezés egyik alakjaként Deák Ferenc ülő alakjával.¹³⁵ E falképciklus programját írásban is kidolgozták majd publikál-

ták közösen 1868-ban,¹³⁶ amelyben a kiegyezés gondolata központi szerepet kapott.¹³⁷

A Than Mórtól rendelt festmény készülését a közvélemény is követhette, a *Fővárosi Lapok* 1874. november 4-i száma például ezt osztja meg olvasóival: „*Than Mór egy kisebb arcképet is készített Deák Ferencről, s azt elküldé az »öreg ur«-nak, ki nagyon megörült e szívélyes ajándék-nak. A nagy arckép, melyet a város számára festett, szakértők öszhangzó véleménye szerint: kitűnő munka. Az arc el van találva s a legkisebb ruhadarab is természeti hűséggel bír. Hová helyezik ez arcképet: még nincs eldöntve. Az új városház közgyűlési termének falai olyan dombor ékítésekkel bírnak, hogy ott csak a karzat egy fülkeszerű helyére tehetnék; de ily magasban elveszne a kép hatása. Meglehet tehát, hogy a tanács termében fogják fölfüggeszteni.*”¹³⁸

A kortársak által is méltatott Than Mór¹³⁹ nem okozott csalódást, így amikor 1875. április 4-én a bizottmány „*az elkészített arcképet megbírált* [...] ezt egyhangulag az előírt program és művé-

18. kép Than Mór: Deák Ferenc portréja. Olaj, vászon. 1867. (MNM TKCs Festménygyűjtemény, ltsz. 53.119.)

19. kép Than Mór: Deák Ferenc egész alakos portréja, 2024. (Fotó: Horogszegi Tamás)

20. kép Than Mór: Deák Ferenc portréja. Olaj, vászon. 1874 körül (MNM TKCs Festménygyűjtemény, ltsz. 1486.)

szet követelte igényeknek teljesen megfelelőnek ítélvén, Than Mór művész úrtól a főváros közönsége nevében és részére átvette”.¹⁴⁰ A bizottmány soraiból az is kiderül, hogy a kép keretéért az épület díszítő szobrászati munkáit is jegyző *Marhenke Vilmosnak* fizettek 800 forintot.¹⁴¹ (19. kép)

A festmény egész alakos álló portré Deák Ferencről,¹⁴² aki otthoni környezetében jelenik meg egyszerű fekete öltönyben, begombolt mellényben, bőrcipőben, fekete selyem nyakkendővel.¹⁴³ Mellényén keresztben átfűzött arany óralánc látható, balját egy sötét színű terítővel letakart asztalra tett nyitott könyvön nyugtatja, jobbában szemüveget tartva. A kép bal alsó részében barna kárpittal bevont szék vagy fotel áll, amelyen egy nagy karimájú, világosabb színű kalap fekszik. A kép szignált és datált, a bal alsó sarokban olvasható felirat: „Than Mór 1874.” A festmény kompozícióját tekintve nagyon hasonlít ahhoz a vázlatához, amelyet Than a főváros megrendelése után készített,¹⁴⁴ a részletekben azonban különbségek is megfigyelhetők. A vázlaton Deák jobbában egy iratot, baljában pedig szemüvegét tartja, miközben ezt a kezét ugyanúgy nyitott könyvön nyugtatja. A kép bal oldalán, a kárpitozott fotelhez támasztva szablyája áll.

21. kép: Id. Vastagh György: Csengery Antal egész alakos portréja, 2024. (Fotó: Horogszegi Tamás)

Than Mór fentebb már említett, Deákról 1867-ben festett egész alakos portréján a beállítás, a környezet és az öltözet szintén hasonló a városházán látható képhez, e festményen azonban szintén a szablya jelenik meg (jobbra, a fotelnek támasztva), fekete zsinóros kardkötővel, az asztal pedig balra látható tintatartóval, lúdtollakkal és iratokkal, amelyek közül a legfőbb ki van hajtogatva „Főiratok” címmel. Deák ezen nyugtatja a jobbját, szemüvegét tartva. (20. kép)

Végül említendő, hogy az az 1883 augusztusában készült jegyzék, amely az ebben az időben felvetett magyar történelmi arcképcsarnok gondolata kapcsán összeírt fővárosi tulajdonú festményeket sorolja fel, már az „*új városházi tanácssteremben*” szerepelteti a Deák Ferencet ábrázoló olajfestményt.¹⁴⁵

A terem délkeleti falán, a „haza bölcsének” portréjával szemben annak bizalmas barátja, az 1867. évi kiegyezés másik fontos politikusa, a törvénybe iktatandó szöveg egyik megfogalmazója, *Gyulai Pál* szavaival: „*az egész egyezményt formulázó*”¹⁴⁶ *Csengery Antal* (1822–1880) reformpolitikus, közgazdász, publicista, a Magyar Tudományos Akadémia másodelnöke kapott helyet. (21. kép) Csengery Antal, „*a ma-*

22. kép Simonyi Antal: Csengery Antal egész alakos portréja. Papír. 1861. (MNM Történeti Fotótár, ltsz. 5941/1957 fk)

gyar alkotmányért s a parlamentáris államforma meghonosításáért tollal és szóval folytatott küzdelem” és „a magyar irodalmi és politikai élet egyik legkitűnőbb bajnoka”,¹⁴⁷ szerepel 1883-ban a magyar történelmi képcsarnok létesítése céljából a városházán összeírt portrék között: egy őt ábrázoló „kőmetszeter” vettek akkor jegyzékbe.¹⁴⁸ E litográfia bizonyára a Vereby Soma által szerkesztett *Honpolgárok könyve* sorozat arcképalbumában található Csengery Antal-mellkép volt (1871).¹⁴⁹ A Képzőművészeti Bizottmány 1885. február 2-án kelt jegyzőkönyve alapján a közgyűlés 1882. február 23-án határozott arról, hogy *id. Vastagh György* (1834–1922) fesse meg az 1880-ban elhunyt politikus portréját.¹⁵⁰ Vastagh ekkor már foglalkoztatott arcképfestő volt, 1876 óta élt Budapesten, ahol éppen a Lipót utcában vett házat és rendezte be fiaival több generációs műtermét. Mint a fenti jegyzőkönyvből kiderül, a Csengery-portré elkészítését 1000 forint tiszteletdíjért vállalta el. A megrendeléskor a portré megfestéséhez a már említett litográfián kívül rendelkezésre állhatott még a fentebb hivatkozott Gyulai Pál-cikk nyomata 1873-ból,¹⁵¹ illetve fényképek is.¹⁵² Egész alakos portrét *Simonyi Antal* fényképész készített Csengeryről 1861-ben.¹⁵³ (22. kép)

1883. október 27-én a festmény mindenesetre még nem volt kész, a képzőművészeti bizottmány aznap ülésének jegyzőkönyve ugyanis későbbi félben lévőnek nevezi a művet.¹⁵⁴ Úgy tűnik, ezt követően is hosszabb idő telt el a fest-

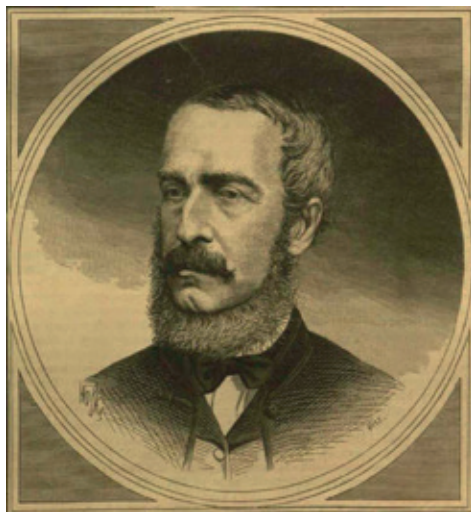

23. kép Csengery Antal portréjának részlete, 2024.
(Fotó: Horogszegi Tamás)

mény átadásáig: a bizottmány csak 1885. február 5-én utasította a házipénztári hivatalt, hogy az 1000 forintos tiszteletdíjat Vastagh Györgynek fizesse ki,¹⁵⁵ az erről szóló nyugtát *Gerlőczy Károly* alpolgármester pedig 1885. február 11-én láttamozta.¹⁵⁶

A Csengery-portré mind méreteit, mind beállítását illetően a már meglévő Deák-képmáshoz igazodik. Egész alakos ábrázolás, amelyen a megfestett személy a kép közepén jelenik meg, tekintetét kissé jobbra fordítva. Csengery állat szabadon hagyó körszakállat, tehát „Kosuth-szakállat” visel attól különálló bajusszal, mint sokan a reformkort követő évtizedek jeles férfiúi közül, ebben ugyanis az 1848–1849-es eszmék iránti hűség és a passzív ellenállás emlékezete fejeződött ki. Ugyanez a szakáll- és bajuszviselés figyelhető meg valamennyi portréfotóján, és például a *Vasárnapi Ujság* 1873-as nyomtatán is. Véleményünk szerint utóbbi félprofil portré lehetett a közvetlen forrás a Vastagh György által megfestett archoz, a kompozíciós alap gondolat kedvéért a másik irányba fordítva. (23-24. kép)

Csengery öltözte Deákéhoz hasonlóan egyszerű: elegáns, fekete, combközépig érő, álló galléros kabátot és végig gombolt fekete mellényt visel látszó fehér ingnyakkal, sötét színű, bő szabású nadrággal, nyakában fekete selyemsállal. Bal kezében iratot tart, jobbját kényelmes moz-

24. kép Rusz Károly–Haske Ferenc: Csengery Antal portréja, 1873. (*Vasárnapi Ujság* 20 (1873) 49:581)

dulattal nadrágzsebében pihenteti. Arcának és kezének finom kidolgozottságával szemben környezetében lazább ecsetvonásokkal érzékeltetett, a tudós férfiút jellemző tárgyak jelennek meg. A kép szignált, balra lent a „Vastagh Gy.” aláírás olvasható. A művész egyébként 1890 körül egy másik portrét is festett Csengeryről, amely az Új Városháza tanácstermébe készült arckép félalakos másolata. Ez a portré a Magyar Földhitel Intézet 1863. évi megalakulásában játszott szerepe miatt készült, amely intézménynek évekig titkára is volt.¹⁵⁷ (25. kép)

A képzőművészeti bizottság 1883. október 27-i jegyzőkönyvből kiderül, hogy ismét Marhenke Vilmostól rendeltek diófa keretet a képhez, mégpedig a szemben lévő Deák-portré keretéhez hasonló kivitelben.¹⁵⁸ Ekkor már másodszor kértek a díszítőszobrásztól árajánlatot a Csengery-festmény keretéhez, Marhenke ugyanis már 1882. december 12-én is készített egyet.¹⁵⁹ A második ajánlata 1883. október 26-án kelt.¹⁶⁰ A kettő között eltelt majdnem egy év időt az indokolhatta, hogy első ajánlatát „*Acroteria (Aufsatz)*” alkalmazásával, azaz felső díszszel adta, amit a diófából lévő keret 620 forintos ára mellett 95 forintért készített volna el. A képzőművészeti bizottság részéről rendben volt a költség,¹⁶¹ azonban voltak, akiknek nem tetszett a magas összeg. A főváros érdekes megoldást választott a probléma megoldására. A képzőművészeti bizottság 1883. október 27-i jegyzőkönyvében ez áll: „[...] *Minthogy azonban többek felszólamlása folytán kívánatosnak mutatkozott az oromzatot mellőzni, sőt, a Deák képeről is levenni – Marschenke Vilmos új ajánlat tételére hivatott fel – s e szerint oromzat nélkül új keret, olyan mint a Deáké s ez utóbbi oromzatának levétele 550 frtba kerülend.*”¹⁶² Tehát nem csak, hogy oromzat nélküli keretet kértek a Csengery-kép esetében, de a másik keretről is levetették a meglévőt. A fővárosi tanács mindenestre 1883. november 15-én utasította a II. ügyosztályt a Marhenkéval való szerződés megkötésére, ami oromzat nélküli keretet és az oromzat Deák-festmény keretéről való levételét foglalta magában.¹⁶³ A képzőművészeti bizottság jegyzőkönyvéből kiderül, hogy 1885. február 11-én még előterjesztés született arról, hogy a III. ügyosztály „*Marschenke Vilmosnál megrendelt keret haladéknélküli elkészíttetését a legerélyesebben sürgesse*”.¹⁶⁴ Marhenke az új képerkeretért és a másik átalakításáért benyújtott számláját végül 1885. november 15-én fogadta el a fővárosi tanács, ekkor kérték fel Vastagh

25. kép Vastagh György: Csengery Antal portréja.
Olaj, vászon. 1891 körül (MNM TKCs
Festménygyűjtemény, ltsz. 2107.)

Györgyöt is, „*hogy a Csengery Antal arcképét most már az új városházi tanácsterembe szállítsa be és keretébe helyezze el.*”¹⁶⁵

Itt kell visszatérni arra az 1887-es falburkolati tervre, amelyen „Kép” felirat jelzi a befoglalt festmény helyét. A kép kerete és lábazata e terven csak ceruzával megrajzolt vázlat, amely azonban nagyjából megfelel a két Marhenke Vilmos által elkészített keret alapformáinak. A kivitelezett keretek dúsan faragott lábazatain két oldalt mancos lábakon álló, oroszlánfő által tartott, voluták közé foglalt pajzsok kaptak helyet, rajtuk a Deák-festmény alatt a „D” és „F” [Deák Ferenc] betűkkel, a Csengery-portré alatt pedig a „18” és „85” évszámmal. (26. kép) A két diófünnnyel borított belső keret körül ornamentális faragott díszítés fut körbe, amely motívumok visszaköszönnek a lábazatok középső mezéjében is. A festmények belső keretei szintén azonos kialakításúak, kívül ökrszemes, belül három aranyozott gyöngysorból álló díszítés jelenik meg rajtuk.

Összefoglalva a festmények, kereteik és a falburkolat készítésének időbeli sorrendjét, a for-

rások alapján először Than Mór Deák-portréja és annak ma is látható, díszes lábazattal képzett kerete készült el 1874-ben, amelyen Marhenke Vilmos feltehetően valamilyen oromzati dísz is alkalmazott. Vastagh György 1885 körül fejezhette be Csengery Antal-portróját, amelyhez – a Deák portré keretével összehangolva – Marhenke 1885 novemberében készített keretet díszes lábazattal, valamint az első árajánlatában szereplő tervét egyszerűsítve oromzat nélkül. Ekkor egyben eltávolította a Deák-kép oromzati díszét is. A két festmény és díszes kereteik elkészülte után, 1887

körül valósították meg a ma is látható keretbetétes falburkolatot a már pozicionált képek körül. Az anyagban és díszítettségben való különbség a képkeretek és a falburkolat között, valamint az illesztések hiánya szemrevételezés alapján is megállapítható.

Tanulmányunk alapvetően az eddigi és a jelenleg is folyó művészettörténeti kutatásokra támaszkodva, ugyanakkor néhány új írott és képi forrás bevonásával igyekezett bemutatni a születő főváros új városházának négy összefüggő, elegáns terét, és a feltárt adatok fényében, azok művészi értékein keresztül további szempontokat hozzátenni Steindl Imre alkotásának, „a főváros egyik ékességének” értékeléséhez.

HIVATKOZÁSOK

- Adressenbuch é.n. [1875]
Adressenbuch von Budapest. Mit einem vollständigen Handels- und Gewerbe-Adressenbuche [...] Budapest, é. n. [1875]
 Adressenbuch 1878
Adressenbuch von Budapest (1878) Adressenbuch von Budapest. Mit einem vollständigen Handels- und Gewerbe-Adressenbuche, Häuserschema und neu aufgenommenen Wohnungsanzeiger von Budapest. Budapest, 1878.
 Balogh 2009
 Balog Gábor: A Nagytakarék bérháza – Hódmezővásárhely, Andrásy utca 3. *A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság Évkönyve* 2008. Hódmezővásárhely, 2009. 51–67.
 Bencze 2002
 Bencze Géza: Az Oetl-féle vasöntőde története. *Öntődei Múzeumi Füzetek* 9. Budapest, 2002.
 Bencze 2004
 Bencze Géza: A Technológiai Iparmúzeum a kis- és középipar fejlődéséért 1883-1913. In: *Tudomány társadalmi megértése - A természettudományok, a technika és az orvoslás eredményeinek népszerűsítése Magyarországon az elmúlt évszázadokban (a 2003. évi ankét anyaga) = Social Understanding of Science... Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből = Studies into the History of Science, Technology and Medicine.* Országos Műszaki Múzeum és a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége Tudomány- és Technikatörténeti Bizottsága, Budapest, 111-115. <https://real-eod.mtak.hu/6331/> (letöltés: 2024. 06. 27.)
 BFL
 Budapest Főváros Levéltára
 BME ÉMTK
 Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Építészettörténeti és Műemléki Tanszék Könyvtára

26. kép A Csengery Antal-portré Marhenke Vilmos által készített díszes keretének lábazata évszámmal. Részlet, 2024. (Fotó: Horogszegi Tamás)

BME OMIKK

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem,
Országos Műszaki Információs Központ és
Könyvtár

BTM

Budapesti Történeti Múzeum

Büki 2012

Büki Barbara: A Bakáts téri Assisi Szent Ferenc plébá-
niatemplom. *Tanulmányok Budapest múltjából* 36
(2012) 145–176.

Csengery 1870

Csengery Antal: *Történeti tanulmányok és jellemraj-
zok*. 1. Pest, 1870.

Déry 1991

Déry Attila: *Budapest eklektikus épületszobrása*.
Budapest, 1991.

Divald 1917

Divald Kornél: *A Magyar Tudományos Akadémia palo-
tája és gyűjteményei*. Magyarázó kalauz. Buda-
pest, 1917.

Emlékirat 1875

A Lipót utcai új városház építési történetének emlé-
kirata. 1875. március 24-én tartott rendes közgyűlés
jegyzőkönyve. Budapest főváros törvényhatósági
bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei, 1875. 105–
116.

Eötvös 1905

Eötvös Károly: *Deák Ferencz és családja*. 1. Budapest,
1905.

Éber 1935

Művészeti Lexikon. 1-2. kötet. Szerk.: Éber László.
Budapest, 1935.

Farkas 2009

Farkas Zsuzsa: Az 1875–1877. évi országgyűlési
képviselők arcképeinek albuma. In: *Borsos
József festő és fotográfus* (1821–1883). Szerk.:
Veszprémi Nóra–Szücs György. A Magyar Nem-
zeti Galéria Kiadványai 2009/4. Budapest, 2009.
191–198.

A Fővárosi Községi Iparrajziskola 1888

*A Fővárosi Községi Iparrajziskola tudósítványa az
1887–1888. tanév végén*. Budapest, 1888.

FSZEK

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár

Gallus 1875

Gallus: Der Saal für den städtischen Repräsentanten-
körper im neuen Rathhause in der Leopoldgasse.
Budapester Bauzeitung und Wohnungs-Anzeiger,
4(1875)9:66.

Gyulai 1873

Gyulai Pál: Csengery Antal. *Vasárnapi Ujság* 20 (1873)
49:581–583.

Hajnóci 1968

Hajnóci Gábor: Az emberközpontúság Vitruvius, Al-
berti és Palladio építészetielméletében. *Építés- és
Közlekedéstudományi Közlemények* 12 (1968)
3-4:515–524.

Irmei 1874

Irmei Ferenc: Budapest újabb építkezései. *Magyaror-
szág és a Nagyvilág* 11 (1874) 44:541–543.

Kayser 1957

Kayser, Wolfgang: *Das Grotteske. Seine Gestaltung in
Malerei und Dichtung*. Oldenburg und Hamburg,
1957.

Kornhoffer 1874

Kornhoffer E. [Eduard]: Einiges über Sgraffito-Male-
rei. *Budapester Bau-Zeitung und Wohnungs-Anzei-
ger* 3 (1874) 35: s.p. [1]

Kurtz 1879

Kurtz Vilmos: *Budapest-ferencvárosi római kath. plé-
baniatemplom: Történeti vázlat*. Budapest, 1879.

Lechner 1927

Lechner Jenő: *A Magyar Nemzeti Múzeum épülete
1836–1926*. Budapest, 1927.

A Magyar Királyi Iparművészeti Iskola 1890

*A Magyar Királyi Iparművészeti Iskola Értesítője az
1889-90-iki tanévről*. Budapest, 1890.

A Magyar Királyi Technologiai Iparmúzeum 1885

*A Magyar Királyi Technologiai Iparmúzeum tárgymu-
tatója*. Budapest, 1885.

MNM TKCs

Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Képcsarnok

Oetl é. n. [1886?]

*Oetl Antal-féle vasöntöde és gépgyár mintalapjai. Ei-
sengiesserei & Maschinenfabrik Musterblätter*.
Budapest VII., Bethlen tér 4 szám. Budapest, é. n.
[1886?]

Révész 2001

Révész Emese: Képi elbeszélés és popularizálás az
1850 és 1870 közötti sajtóban megjelent történeti
képek példáján. *Művészettörténeti Értesítő* 50
(2001) 1–2:147–172.

Sisa 1983

Sisa József: A pesti új városháza. *Ars Hungarica* 11
(1983) 2:252–268.

Sisa 1994

Sisa József: *Szkalnitzky Antal. Egy építész a kiegyezés
korabeli Magyarországon*. Budapest, 1994.

Sisa 2005

Sisa József: *Steindl Imre*. Budapest, 2005.

Sisa 2022

Sisa József: *Szkalnitzky Antal*. Budapest, 2022.

Szabó 1964

Szabó, György: A „groteszk” típusai az avantgardiz-
musban. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv-
és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei
21 (1964) 1-4:293–310.

Szvoboda 1986

Szvoboda D. Gabriella: A budapesti falképfestészet
vázlatos áttekintése 1863-tól 1903-ig. *Művészet-
történeti Értesítő* 35 (1986) 3-4:133–172.

Than – Lotz 1868

Than Mór–Lotz Károly: *Azon vázolatok magyaráza-
ta, melyeket Than Mór és Lotz Károly festészek
állami megbízás folytán a Museum lépcsőházá-
ban készített falfestményekhez terveztek*. Pest,
1868.

T. L. 1871

T. L. [Takács Lajos]: A „Hungaria” szálloda Pesten.
Vasárnapi Ujság 18 (1871) 25:319–320.

Ybl 1938

Ybl Ervin: *Lotz Károly élete és művészete*. Budapest, 1938.

Ybl 1956

Ybl Ervin: Ybl Miklós. Budapest, 1956.

Vázlatok 1881

Vázlatok a Magyar Tudományos Akadémia félé százados történetéből. 1831–1881. Budapest, 1881.

JEGYZETEK

1. *Vasárnapi Ujság* 22 (1875) 10:157.; *Fővárosi Lapok* 12 (1875) 47:203–204.; *Magyarország és a Nagyvilág* 12 (1875) 10:119.
2. „[...] az új városház tanácssterme az ahoz [sic!] tartozó szükségletekkel együtt már készen áll, miért is a legközelebbi (március 24-iki) közgyűlés már az új városház tanácskozási termében fog megtartatni.” *Ellenőr* 7 (1875) 77:s.p. [3]. Az első közgyűlést március 24-én, délután 4 órakor tartották meg, ekkor mondta el Ráth Károly főpolgármester a díszterem avatásának üdvözlő beszédét. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei. 1875. 1875. március 24-én tartott rendes közgyűlés jegyzőkönyve. 235. A Lipót utcai új Városháza dísztermének avatásán mondott főpolgármesteri üdvözlő beszéd. 103–105. https://library.hungaricana.hu/en/view/BPSZKJ_1875/?p-g=102&layout=s (letöltés: 2024. július 06.)
3. *Budapesti Közlöny* 9 (1875) 49:1338.
4. Dr. Velladics Márta, Horogszegi Tamás és jelen tanulmány szerzője 2023–2024-ben a pesti Új Városháza építéstörténeti kutatási dokumentációjának összeállításához közösen végezték az építéstörténet már publikált forrásainak rendszerezését.
5. Emlékirat 1875 114. - https://library.hungaricana.hu/en/view/BPSZKJ_1875/?p-g=104&layout=s (letöltés: 2024. 07. 18.)
6. Szabó 1964 293. Bővebben a groteszkről: Kayser 1957; Idézi: Szabó 1964 293.
7. Elég itt Scholtz Róbert (1837–1912) díszítőfestői munkáira gondolni az Operaház, vagy a Várkertbazár tereiben. Steindl munkásságát illetően nagy művét, az Országház épületét érdemes kiemelni, ahol – már némileg átértelmezve és magyar motívumokkal is keverve – groteszk festések is helyet kaptak, egyébként többek között szintén Scholtz Róbert és műhelye kivételében.
8. Irmei 1874 542.
9. U.o.
10. *Budapesti Közlöny* 9 (1875) 49:1338.; A kék-vörös szín kettőse – klinker és majolika – a homlokzaton is visszaköszön. A reprezentatív terek és az új főváros jelképeinek színei közötti összefüggés ötletéért Velladics Mártának tartozunk köszönettel.
11. Gallus 1875 66.; A szövegben a „Vestibul” szón a lépcsőházi előcsarnokot kell érteni.
12. A két fotopozitív a Budapest Fővárosi Levéltárban lásd: BFL XV.19.d.1 (Klősz György) 05/40, BFL XV.19.d.1 (Klősz György) 07/188; lásd még a Fortepanon: 82095, 82512.
13. Weinwurm Antal: „Új” városház IV. ker. Lipót-utca 32–34. sz. : Nouvel hôtel de ville : Lépcsőház : L’Escalier. Weinwurm A. fénykép-műnyomata. In: *Budapest-fővárosi középületek*. Budapest, 1891–1893. 1. füz. t. [26–27.] Budapest-képtárház. FSZEK, képzonosító: 000971. Fotopozitív: BTM Kiscelli Múzeum Fényképgyűjtemény, lt. sz.: 1658.
14. HU BFL IV.1325.a 8. nagydoboz (1603–1759). No. 1632.
15. Emlékirat 1875 113.
16. U.o. 115.
17. „nach den Zeichnungen des Professors Steindl” Gallus 1875 66.
18. Sisa 1983 256.
19. *Budapesti Közlöny* 9 (1875) 49:1338.
20. Teuchert Károly, a pesti Új Városháza díszítőfestője nem összekeverendő ifj. Teuchert Károly (1856–1926) festővel, aki rendszeresen állított ki az 1910-es évektől a Műcsarnokban és a Nemzeti Szalonban.
21. Vö. „Carl Teuchert Maler” Károlyi György pesti építkezéseivel kapcsolatban, egy 1862. január 22-i és egy 1862. június 27-i költségvetésében. Ybl Miklós hagyatéka, iratok. HU BFL XV.17.f 331.a. 39. fols. 28, 43.
22. T. L. 1871 320.
23. Lechner 1927 51.
24. Déry 1991 22.
25. *Vázlatok* 1881 162.
26. Divald 1917 47.
27. Ybl 1938 152.; Szvoboda 1986 168. 62. jegyzet; Sisa 1994 133–134.; Sisa 2022 179., 181., 206. 615. jegyzet. Das neue Bibliothekgebäude der k.u. Universität am Franziskanerplatze. *Budapester Bau-Zeitung. Zeitschrift für Bauwesen* 4 (1875) 41:266. A sgraffito homlokzatdíszítésként való alkalmazásának jó példjaként szerepel az Egyetemi Könyvtár külső sgraffito-díszítése egy, a technikát bemutató cikkben is. Kornhoffer 1874 s.p. [1]
28. „Der Saal erhält durch die von Karl Teuchert prachtvoll ausgeführte malerische Dekoration mit starker Vergoldung [...]” *Budapester Bau-Zeitung. Zeitschrift für Bauwesen* 4 (1875) 41:266.
29. Teuchert Károly neve megtalálható az Egyetemi Könyvtár mestereinek jegyzékében. Sisa 1983 266. 48. jegyzet. Vö. „Ornamentale Malerarbeiten: Karl Teuchert / Figuralischen Malerarbeiten: Karl Lotz & Moritz Than”. *Budapester Bau-Zeitung. Zeitschrift für Bauwesen* 4 (1875) 41:267.
30. Déry 1991 106.

31. „Minden emelet sajátágokat mutat fel, s kivált a déli fal, mely az épületet ketté választva, földszinten az ét- és emeleteiben az ünnepi termet foglalja magában, két oldalán a Teuchert Károly pesti művész által aranyalapra festett alakokkal, oly építészeti műegész, mely bármely művésznek díszére válnék.” T. L. 1871 319–320.
32. Kurtz 1879 27.; Bővebben: Büki 2012 149.
33. Déry 1991 106.; Éber 1935 528–529.
34. Ybl 1956 140. 23. jegyzet.
35. *Fővárosi Lapok* 6 (1869) 134:536. Than Mór és Lotz Károly 1864-től dolgozott a Vigadó belső tereinek falképein. Than Mór a diszlépcsőház falaira allegorikus nőalakokat festett.
36. Ybl 1938 98. A pesti Vigadó falképeiről bővebben: uo. 97–112.
37. Déry 1991 79.
38. „a lépcsőház stukkómárvány munkáit [...] Teuchert és Detoma Antal bécsi márványozó mesterek készítik az 1874—79. években”. Lechner 1927 51.
39. Déry 1991 106.
40. Az I. tervsorozatot illetően lásd: Steindl Imre: Földszinti alaprajzi terv. 1868. március 9. BFL XV.17. i. 1. PM43/6. A II. tervsorozatot illetően lásd: Steindl Imre: „Változtatott” földszinti alaprajzi terv. 1869. március 28. Weinwurm Antal fénykép-műnyomata. BME OMIKK Iktz. 22556. (Steindl-album) p. 73. / BME ÉMTK Iktz. 2383. (Steindl-album) p. 16.
41. Sisa 1983 260.
42. Steindl Imre: Földszinti alaprajzi terv. Alaprajzi terv. 1870. április 20. (?) BFL XV.17.d.328. K32/5 – 1/15
43. Steindl Imre (?): Földszinti alaprajz. Tervezett állapot. 1871 körül. BFL XV.17.d.328.K32/4
44. Steindl Imre (?): Földszinti alaprajzi terv. Alaprajzi terv. 1870–1875 között. BFL XV.17.d.328. K32/5
45. Steindl Imre–Weinwurm Antal: A harmadik emelet alaprajza. Alaprajzi terv (fénykép-műnyomat). 1878? BFL XV.17.d.328.K32/5
46. Steindl Imre (?): A fölépcsőház („A”) terve. Metszeti terv. 1870 körül. BFL XV.17.d.328. K32/5
47. Steindl Imre (?): A melléklépcsőház terve. Metszeti terv. 1870 körül. BFL XV.17.d.328. K32/4
48. Fennmaradt egy lépcsőházi részletterv, amely feltehetően a lépcsőház lépcsőszerkezetét alátámasztó oszlopok fejezetének oldalnézetét és alaprajzát mutatja. Ezen is akantuszleveles – de nem korinthizáló, volutával is díszített – oszlop fő látható, ez alapján tehát szintén korai, a lépcsőház metszeti terveivel egy időben készült terv lehet. Steindl Imre (?): Akantuszleveles oszlopfő terve. Lépcsőházi részletterv. 1870 körül (?). BFL XV.17.d.328.K32/5
49. 1871. március 29-én a városi közgyűlés Steindl neoreneszánsz terve mellett határozott, „tekin-
tettel [...] azon körülményre, hogy a renaissance stylon készített terv egy középületnél minden-
esetre megkívántató szép ízlés követelményei-
nek, valamint azon rendeltetésnek, melyre ezen
épület használtatni fog”. Közgyűlési jegyző-
könyvek 1871. márc. 29. No. 11. 215. Idézi: Sisa
1983 255.
50. Sisa 1983 255.
51. *Fővárosi Lapok* 9 (1872) 224:979.
52. BFL IV.1325a 8. nagydoboz (1603–1759). No. 1632. s.p.
53. *Budapesti Közlöny* 7 (1873) 262:4504.
54. Bencze 2002 3.
55. Uo.
56. Gallus 1875 66.
57. *Oetl* é. n. [1886?]. A Magyar Műszaki és Közle-
kedési Múzeum állománya őriz e nyomtatvány-
ról egy fénymásolatot R233 leltári számmal. Az
albumra Bencze Géza hívta fel a figyelmet az
Oetl-féle vasöntőde történetét bemutató
monográfiájában. Bencze 2002 9–10., 43. 16.
jegyzet.
58. Sisa 1983 41. kép
59. *Anyagi Érdekeink* 3 (1873) 4:62.
60. Bencze 2004 112.
61. A lépcsőház modelljét az előcsarnokban kiállí-
tott tárgyak között, K70 leltári számmal sorolja
fel a múzeum tárgymutatója: „K70. A budapesti
új városház fölépcsőjének mintája. Készítette
Oetl Antal vasöntőde- és gépgyártulajdonos Bu-
dapestben. A nemzeti muzeum letéteménye. Ezen
minta, a mely az 1873. évi bécsi nemzetközi
iparkiállításán volt bemutatva, az új városház
fölépcsőjét 1/12 méretben mutatja. Oetl Antal
(Budapest) ajándéka.” A Magyar Királyi Tech-
nologiai Iparmúzeum 1885 2. Köszönettel tarto-
zunk Vajda Henrik könyvtáros úrnak (Magyar
Műszaki és Közlekedési Múzeum) hogy kutató-
sunkat segítette.
62. Bencze 2004 113–114.
63. *Fővárosi Lapok* 9 (1872) 224:979.
64. *A Hon* 13 (1875) 69:s.p. [2]
65. „A lipót utcai új városház dísztermét és lépcső-
zetét Steindl Imre építész-tanár ma este hat és
hét óra közt próba-világításban mutatja be s
erre a szerkesztőségeket is meghívta.” *Fővárosi
Lapok* 12 (1875) 47:203–204.
66. Sisa 2005 54–55.
67. Már az 1870 körüli két metszetrajzon is láthatók
világításra szolgáló kandeláberrek a második és a
harmadik emelet között. E metszetek magas lá-
bazaton álló oszlopokat ábrázolnak, amelyek
törzsén egymás fölötti, körbefutó akantuszleve-
lek, a tetejükön pedig egy virág alakú világító-
test kap helyet. A végül megvalósult kandelábe-
rek, amint ez az archív fotókon (Klősz György
és Weinwurm Antal) látható, ettől eltérően négy
darab, levelekkel és rozettával díszített kart is
kaptak, így összesen öt világítótest volt minden
oszlopon. Ma is négykaros kandeláberrek állnak

- a díszlépcsőházakban (a főlépcsőházban nyolc, és a melléklépcsőház négy), de a felső részük a karokkal cserélt. Eredeti viszont a kandeláberek lábázatát és kannelúrázott törzset magában foglaló alsó része.
68. Sisa 1983 260.
 69. Sisa 1983 261–262.
 70. Uo. 259–260.
 71. Uo. 259.
 72. BFL IV.1302 Pest Város Törvényhatósági Bizottságának közgyűlési jegyzőkönyvei (1867–1873). 4. kötet Közgyűlési jegyzőkönyv (1870). 30453/1870. 676. Lásd még: „[...] A lipót-utcai új városházára nézve Steindl Imre építész megbízott, hogy az eredeti költség-előirányzat szem előtt tartásával, és a góth styl mellőzésével, új tervet és költségvetést készítsen.” *Pesti Napló* 21 (1870) 238.s.p.
 73. Vö. Egy monumentális épülettől megfosztatunk. *Archaeologiai Értesítő* 4 (1870) 1:23.; Idézi: Sisa 1983 266–267. 65. jegyzet. A gótizálás iránti vonzalma ezután – Henszlmannhoz hasonlóan, aki éppen az Új Városháza megépítését követő években írta meg *Magyarország csúcsíves stíli műemlékei* című művét – Steindl Imre figyelmét is a műemlékek irányába fordította: az erdélyi Vajdahunyadvár helyreállítását (1870–1874), majd a kassai Szent Erzsébet-székesegyház 1877 és 1901 közötti rekonstrukciójának, tulajdonképpen újjáépítésének irányítását jegyzi e területen.
 74. *Ellenőr* 3 (1871) 196.s.p. [3]
 75. Hajnóczi 1968 517.
 76. Emlékirat 1875 113–114.
 77. Irmei 1874 542.
 78. Irmei 1874 542.
 79. „Az új városháza felügyelő bizottságának végjelentése az új városháza költségei tárgyában adott most elő. [...] Csupán egy tétel ellen történt kifogás. Steindl Imre építész ugyanis 5000 forint kártérítést kért extra az építési honoráriumon kívül, mert első tervei (góth styl) haszontalanokká váltak ezen alkalommal, mikor a közgyűlés 2-od ízben a renaissance stílus mellett tört lándsát.” *A Hon* 16 (1878) 302.s.p. [2]
 80. 1878. december 27–28-án folytatólagosan tartott közgyűlés jegyzőkönyve. 755. A Lipót utcai városház építési költségeinek felhasználása. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei. 1878. 287–288. https://library.hungaricana.hu/hu/view/BPSZK-J_1878/?pg=286&layout=s (letöltés: 2024. 07. 22.)
 81. *Fővárosi Lapok* 10 (1873) 75:326.
 82. „A lipót utcai városház nagy termében [...] Csak márványművei, melyeket Siletti Fortunato készített, 47,000 forintba kerültek. Fehér carrarai, vörös keleti és karszi márvány van benne alkalmazva. Az oszlopok és két kandalló veronai sárga márványból valók.” *Fővárosi Lapok* 12 (1875) 49:213.; „A termet széles karzat futja körül, veronai és levantei márványból készült szobor rácsoszáttal, az archivolt sienai márvány [...] A díszítőművek mind aranyozva vannak; nagy szerepet játszik a teremben a márvány; körülbelül 48,000 forintba került egymaga a márvány, mely a terem díszítésére felhasználtatott [...] a márvány munkákat Siletti Fortunato készíté, az aranyozásokat Teichert Károly” *Budapesti Közlöny* 9 (1875) 49:1338.; „A márványműveket Siletti Fortunato készíté, nevezetesen fehér carrarai, vörös levantai (keleti) s karszi márványból, ez utóbbiból készült a karzat is. Az oszlopzatok sárga veronai márványból vannak, a két kandalló szinte e márványnemből való. Csupán a márványművek 47,000 forintba kerültek [...]” *Ellenőr* 7 (1875) 60.s.p. [2]; „Ami azonban a termet határozottan a legpazarabb külsejűvé teszi fővárosunk összes dísztermei között, az ama dús aranyozás és márványozás, mely mindenfelé tapasztalható benne, s melyre nézve sem az akadémia terme, sem a Redoute-é, de meg a muzeum díszterme sem vetekedhetik vele. Nem kevesebb mint négy drága márványfaj van alkalmazva: az alap-falak fekete fehér csíkos, a szép, nyulánk fali oszlopok sárgás, az oszlopok aljai vörhenyes, végre a tágas és díszes karzat, mely köröskörül megy az egész termen, tiszta fehér márványból való.” *Magyarország és a Nagyvilág* 12 (1875) 10:119.
 83. „Élénk eszmecseré fejlődött ki a főlépcső kőmenének elhatározása körül a tervezett karszi márvány helyett a vele színre és hatásra, valamint tartósságra nézve is versenyző, de jóval olcsóbb beszercebányai kő ajánlatván, a bizottság többsége nem bírván a még ki nem próbált beszercebányai kő jóságában, s nem is tudván azt, vajon az alig múlt időben megnyitott bánya elegendő mennyiségben képes lesz-e egyszínű és elég hosszú lépcsőfokokat és tagokat szolgáltatni, a jósága, szépsége és kedvező hatásáról jól ismert, a nagyterem és lépcsőházhoz méltóbb karszi márványt tartá fenn, habár valamivel drágább is: ellenben a kisebbik főlépcsőnél a beszercebányai kővel is megelégedett.” Emlékirat 1875 111.
 84. *Magyar Paizs* 2 (1901) 44:3.
 85. Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. 1. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvény-Társulat Könyvnyomdája. Budapest, 1901. 26. országos ülés 1901. december 9-én. 399.
 86. Sisa 2005 54.
 87. Gallus 1875 66.
 88. Adressenbuch 1878 353.
 89. „1) Márványkővel kirak, behúz, beföd. A fürdők, nyári paloták padolatát márványozni. 2) Márványt játszó, pettyes, csíkos, eres, habos színekkel fest valamit. Meszelés helyett márványozni a falakat.” Czuczor Gergely – Fogarasi János:

- A magyar nyelv szótára*. 4. Emich Gusztáv Magyar Akadémiai Nyomdásznál, Pest, 1867. 126.
90. „MÁRVÁNYMÍVES (márvány-míves)” végzi, aki „Kő- vagy képfaragó, ki márványból különféle műveket, pl. síremlékeket, szobrokat, edényeket stb. készít.” u.o.
 91. „MÁRVÁNYMUNKA (márvány-munka) [...] Mindenféle mű, melyet márványkőből készítenek, pl. emlékoszlop, asztal, medence.” u.o.
 92. A márványmunkát az oberalmi márványárugyár, a pécsi Vogel János és Siletti Fortunato készítette. Sisa József: Szkalnitzky Antal. Egy építész a kiegészítés korabeli Magyarországon. Budapest, 1994. 186. 388. jegyzet. Egy 1876. július 4-én Budapesten kelt közjegyzői okirat alapján Siletti Fortunato „kőfaragó” engedményt állított ki Bernstein József részére 363 forintból, amelyet „az egyetemi könyvtár épülethez szállított márvány táblák és ballusterekre vonatkozólag biztosítékképp letéteményezett”. HU BFL - VII.175 - Budapest Főváros Levéltára. A jogszolgáltatás területi szervei. Steinbach István közjegyző iratai. VII.175 - 1876 - 0941. Ld. még 1846 - 0456.
 93. Ney Béla: A m.k. fővámház Budapesten. *Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye* 14 (1880) 450.
 94. „A márvány oszlopok, lábazatok és oszlopfejek, különféle finomabb olasz márványfajokból valók és Siletti Fortunato által szállítottak, ki azonban időközben elhalálozván a szerződés özvegyére ruházott át. Teljesen szállított a nagy előcsarnokban felállítandó 8 oszlop, tartozékai-val együtt; az udvari karzaton és folyosón felállítandók pedig megrendeltettek.” Ism.: A magyar királyi Dalmuház építési ügye. *Építési Ipar* 2 (1878) 9-61:74.
 95. Ism.: Az osztrák államvasut-társaság új pályaudvara Budapesten. *Vasárnapi Ujság* 24 (1877) 43:682. Az egész cikk: 681-682.
 96. *Építési Ipar* 4 (1880) 13-169:106.
 97. Provincia di Roma. Comune di Roma. Registro. Anno 1888. Parte II. Archivio di Stato di Roma, Stato civile italiano, Roma. n. 1-297, Vol. 1, Parte 2, Serie A, fols. 77r - 77v. (No. 214.) https://antenati.cultura.gov.it/ark:/12657/an_ua19775676/wEJGK36 (letöltés: 2024. 07. 07.)
 98. Massa-Carrara megye Toszkána régióban található.
 99. Provincia di Roma. Comune di Roma. Registro. Anno 1888. Parte II. Archivio di Stato di Roma, Stato civile italiano, Roma. n. 1-201, Vol. 1, Parte 2, Serie A, fol. 33v (No. 74.) https://antenati.cultura.gov.it/ark:/12657/an_ua19782726/wW6nqX (letöltés: 2024. 07. 07.)
 100. „A lipót utcai új városháza közgyűlési terméhez szükséges márványmű munkákra tegnap történt meg az árlejtés. Zách József és Siletti Fortunatus vállalkoztak 47,000 forintért”. *Ellenőr* 5 (1873) 109:s.p. [3].
 101. HU BFL - VII.2.c. - 1875 - I.0210. Itt ld. 3. o.
 102. Uo. 15.
 103. HU BFL - VII.2.c. - 1874 - I.1643
 104. Castiglioni Joachim gr. Esterházy Móric háziiorvosa volt, 1884-ben hunyt el. *Vasárnapi Ujság* 31 (1884) 27:434.
 105. HU BFL - VII.2.c. - 1874 - I.1643. Itt ld. 2. o.
 106. HU BFL - VII.2.c. - 1874 - I.1643. Itt ld. 22. o.
 107. A Neusohl-Steinbrucher Gesellschaft és Siletti Fortunato közötti peres ügyet említi a Curiai Értesítő a semmitőszék előadandó ügyei között. In: *Magyar Jogász* 2 (1877) 144:s.p. [4.]
 108. *Magyar Themis*, 8 (1878) 41:327.
 109. 1875-ben a Budapesten bejegyzett cégek között volt a Krausz Mayer & Comp. Neusohler Steinbruch-Gesellschaft is, a forrásban talán erről a beszttercebányai kőbányát képviselő cégről van szó. Vö. Adressenbuch é. n. [1875] 56. Az Operaház építésével (1875-1884) kapcsolatban a kőfaragó munkáknál több cég között a „Beszttercebányai társ.” és Siletti is szerepel. Déry 1991 42.
 110. „Siletti Fortunato szobrász”. *A Fővárosi Községi Iparrajziskola* 1888 51.; „Siletti Fortunato díszítő szobrász” (1889. év téli félévében a vendéglátogatók között). *A Magyar Királyi Iparművészeti Iskola* 1890 50.
 111. *Magyar Iparművészet* 1 (1898) 9:s.p.
 112. Vö. Balog 2009 51, 60.
 113. A nagy takarékpénztár építkezése. *Hód-Mező-Vásárhely* 26 (1896) 56:s.p. [4-5.] Idézi: Balog 2009 60. és u.o. 38-39. jegyzet. A városban „időző római akadémiai művész” megnevezés alapján ifj. Siletti Fortunato római illetőségű, amely már matriculájából is kiderült fentebb.
 114. Erre utal legalábbis, hogy 1902-ben a Magyar Iparművészeti Társulat rendes tagjai közé választották. Vö. *Magyar Iparművészet* 5 (1902) 6:298.
 115. Halálozási dátuma halotti anyakönyve szerint: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:668F-9GMX> (letöltés: 2024. 07. 14.)
 116. Steindl Imre: Pályázati tervsorozat első emeleti alaprajza. Alaprajzi terv. Első emelet. 1868. BME OMIKK ltsz. 22556 p. 44.
 117. Steindl Imre: Pályázati tervsorozat második emeleti alaprajza. Alaprajzi terv. Második emelet. 1868. március 3. BFL XV. 17. i. 1. PM43/2 Szlovák Műszaki Múzeum másolati tervei. A tervsorozathoz tartozó homlokzati terven a második emeleten e termék magasabb gótikus ablakai is látszanak. Vö. Steindl Imre: Pályázati tervsorozat homlokzati terv. Homlokzati terv. 1868. BME OMIKK ltsz. 22556 p. 48.
 118. Steindl Imre: Módosított pályázati tervsorozat első emeleti terve. Alaprajzi terv. Első emelet. 2. változat. 1869. BME OMIKK ltsz. 22556. p. 75. BME Építészettörténeti Tanszék ltsz. 2383. p. 18.

119. Steindl Imre: Módosított pályázati tervsorozat második emeleti terve. Alaprajzi terv. Második emelet. 2. változat. 1869. BME OMIKK Itsz. 22556. p. 76. BME ÉpTört. Itsz. 2383. p. 19.
120. Steindl Imre: Módosított tervsorozat első emeleti terve. Alaprajzi terv. Első emelet. 1870. BME OMIKK Itsz. 22556. p. 98. BME ÉpTört. Itsz. 2383. p. 23.
121. Steindl Imre–Weinwurm Antal: Első emeleti alaprajz. Alaprajzi terv. Reprodukció. 1870 (?). BTM Kiscelli Múzeum Építészeti Gyűjtemény Itsz. 81.12.5
122. Steindl Imre (?): Első emeleti alaprajz. Alaprajzi terv. 1871–1875. BFL XV.17.d.328.K32/4
123. Steindl Imre: Keresztmetszet. Keresztmetszet és homlokzat. Fénykép-műnyomat. 1878. BFL XV.17.d.328.K32/5 Kiscelli Múzeum Építészeti gyűjteménye Itsz. 81.12.2.
124. Steindl Imre (?): Deák-terem mennyezetének terve. Belsőépítészeti terv. 1871-1875 körül. BFL XV.17.d.328.K32/4
125. Deák-terem falburkolatának terve. Berendezési terv. 1887. augusztus. BFL XV.17.d.328.K32/4
126. Deák-terem falburkolatának részletrajzi terve. Részletterv. 1887. augusztus. BFL XV.17.d.328.K32/4
127. „Az új városházán a főpolgármester dolgozószobájának tetőzésének egy része karácsonykor leszakadt, összezúzva a pamlagot és íróasztalt.” *Fővárosi Lapok* 12 (1875) 296:1342.
128. 1874. február 4-én tartott közgyűlés jegyzőkönyve. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei. 1874. 21–22. https://library.hungaricana.hu/en/view/BPSZKJ_1874/?pg=20&layout=s (letöltés: 2024. 07. 11.)
129. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei. 1874. 27. https://library.hungaricana.hu/en/view/BPSZKJ_1874/?pg=26&layout=s (letöltés: 2024. 7. 17.)
130. Jegyzőkönyv Deák Ferenc arcképének megfestetéséről. 1874. HU BFL IV.1403.m Képzőművészeti Bizottmány iratai (1874–1902). 1-50 (1874–1896). 1/874. 2–3.
131. Uo. 3.
132. Uo. 3–4.
133. Néhány portréfotó Deák Ferencről: Simonyi Antal (1861), MNM TKCs Történeti Fénykép-tár, Itsz. 86.305M; Simonyi Fényírda (1861), MNM TKCs TF, Itsz. 6052/1957 fk; Canzi és Heller (1866), MNM TKCs TF, Itsz. 529/1960 fk; Ellinger Ede (1870), MNM TKCs TF, Itsz. 73.322;
134. Than Mór: Deák Ferenc portréja. Olaj, vászon. 1867. MNM TKCs Festménygyűjtemény, Itsz. 53.119.
135. Szvoboda 1986 139–143. Deákról 141.
136. Than – Lotz 1868 33–36. Idézi: Révész 2001 148.
137. Szvoboda 1986 141.
138. *Fővárosi Lapok* 11 (1874) 252:1099–1100. A híradásból kiderül, hogy szándék szerint a közgyűlési teremben akarták a képet elhelyezni, utána döntöttek az első emeleti tanácsterem mellett.
139. A Petőfi Társaság elismeréssel számol be 1877-ben Than festészetéről a Vigadóban festett Tündér Ilona-falkép kapcsán. Ebben az áttekintésben már kiemelkedő művei között említik a Deák-portrét is. *Petőfi Társaság Közlönye* 1(1877)7:110. Az egész írást lásd: 109-110.
140. HU BFL IV.1403.m Képzőművészeti Bizottmány iratai (1874–1902). 1-50 (1874–1896). 1/874. 12.
141. Uo. A szakirodalomban többször Marchenke Vilmosként, a forrásokban néha Marschenke-ként említett díszítőszobrász-vállalkozót, tekintve, hogy a pesti Új Városházához kapcsolódó dokumentációkban ő maga a „Marhenke Vilmos” névalakot használja aláírásaiban, mi is így nevezzük meg. Lásd még árajánlatain a „MARHENKE W. szobrász/műipar műhelyei/ BUDAPEST/VII., RÓZSA UTCZA 20. X. Ó-hegy 8181.” íratú pecsétjét.
142. A teremben lévő két festmény a helyszínen meglehetősen nehezen vizsgálható, mert azok az idők folyamán elstétültek és az előttük alkalmazott védőüveg miatt sem fotózhatók. A védőüveg előzetes restaurátori vizsgálat alapján szűrke, bevakult (penészsre emlékeztető) foltokat eredményezett a Csengery-portré kép felületén.
143. Deák Ferenc a kortársak egybehangzó állítása szerint rendkívül egyszerűen öltözködött. „*Én már öt élete utolsó 27 esztendején át mindig abban a ruhában ismertem, melyet legutóbbi éveiben állandóan viselt. Fekete kabát, végig gombolt fekete mellény, vastag fekete nyakkendő s bő, fekete nadrág s széles karimájú gyűrt-mart fekete kalap. Bizonyosan új volt egykor minden ruhadarab, de azt nem igen lehetett rajtuk észrevenni.*” Eötvös 1905 180.
144. Than Mór: Deák Ferenc portréja. Olaj, vászon. 1874 körül. MNM TKCs Festménygyűjtemény, Itsz. 1486.
145. HU BFL IV.1403.m Képzőművészeti Bizottmány iratai (1874–1902). 1-50 (1874–1896). 6/1883. 14.
146. Gyulai 1873 582. A kiegyezés körülményeiről, illetve Csengery abban játszott politikai szerepéről lásd uo.
147. Uo. 581.
148. HU BFL IV.1403.m Képzőművészeti Bizottmány iratai (1874–1902). 1-50 (1874–1896). 6/1883. 15.
149. A litográfia egy példányát ld. Ismeretlen mester: Csengery Antal. Litográfia, papír. 1871. MNM TKCs Grafikai Gyűjtemény, Itsz. 1060.

150. BFL IV.1403.m Képzőművészeti Bizottmány iratai (1874–1902). 1-50 (1874–1896). 13/1882-1885. 10.
151. Ruzs Károly–Haske Ferenc: Csengery Antal portréja. *Vasárnapi Ujság* 20 (1873) 49:581.
152. Ld. például Csengery Antal egyik művében megjelent fotót. Csengery 1870. További fényképek Csengeryről: Ism. 1861. MNM TKCs TF, lt. sz. 1116-1933; Schrecker I. 1865 k. MNM TKCs TF lt. sz. 12-925; végül Borsos József fényképe az 1865-1867. évi országgyűlési képviselők arcképeinek albumában, 46. számmal. Az album keletkezéséről bővebben: Farkas 2009 191–198.
153. Simonyi Antal: Csengery Antal egész alakos portréja. Papír. 1861. MNM TF, ltsz. 5941/1957 fk
154. BFL IV.1403.m Képzőművészeti Bizottmány iratai (1874–1902). 1-50 (1874–1896). 13/1882-1885. 8–9.
155. BFL IV.1403.m Képzőművészeti Bizottmány iratai (1874–1902). 1-50 (1874–1896). 13/1882-1885. 2.
156. Uo.
157. Vastagh György: Csengery Antal portréja. Olaj, vászon. 1890 körül. MNM TKCs Festménygyűjtemény, lt. sz. 2107.
158. BFL IV.1403.m Képzőművészeti Bizottmány iratai (1874–1902). 1-50 (1874–1896). 13/1882-1885. 8.
159. BFL IV.1403.m Képzőművészeti Bizottmány iratai (1874–1902). 1-50 (1874–1896). 13/1882-1885. 4.
160. BFL IV.1403.m Képzőművészeti Bizottmány iratai (1874–1902). 1-50 (1874–1896). 13/1882-1885. 7.
161. BFL IV.1403.m Képzőművészeti Bizottmány iratai (1874–1902). 1-50 (1874–1896). 13/1882-1885. 6.
162. BFL IV.1403.m Képzőművészeti Bizottmány iratai (1874–1902). 1-50 (1874–1896). 13/1882-1885. 8.
163. Uo. A keret meglévő méretei miatt nehéz elképzelni az eredeti oromzatot az adott térben. Az eltávolítás nyomait egyelőre nem tudtuk dokumentálni.
164. BFL IV.1403.m Képzőművészeti Bizottmány iratai (1874–1902). 1-50 (1874–1896). 13/1882-1885. 2.
165. BFL IV.1403.m Képzőművészeti Bizottmány iratai (1874–1902). 1-50 (1874–1896). 13/1882-1885. 15.

EGY ÉPÍTÉSZIRODA A SZÁZADFORDULÓ BUDAPESTJÉN. PETSCHACHER GUSZTÁV TEVÉKENYSÉGE AZ ÁRVASZÉKI IRATOK TÜKRÉBEN

Petschacher Gusztáv, a hazai neoreneszánsz építészet kiemelkedő alakja 1890. január 7-én hunyt el Budapesten.¹ A fiatal, mindössze 45 éves műépítész influenza szövődményeként szerzett tüdőgyulladásban halt meg. A korabeli nekrológok „szeretetre méltó,” „emberbarát” „délceg, szikrázó kedélyű” kollégaként jellemezték a bécsi születésű építész, aki a magyart élete végéig akcentussal beszélte.² (1. kép)

Pályafutásának jelentős állomásait, épületeit kortársai jól ismerték, számontartották,³ ugyanígy az utókor is: közülük nem egy ma már műemléki védelem alatt áll. Korai művei között a Sugárút építővállalat keretében emelt, Andrássy úti

épületei, vagy az ugyanott felhúzott, Weninger Vincze-féle villa említhető. (2. kép) Ez utóbbi építtetője, *Weninger Vince* (1834–1879) a Magyar Általános Hitelbank vezérigazgatója volt, akinek lányát, Irmát Petschacher 1878 végén feleségül is vette.⁴ A Magyar Általános Hitelbanknak azután a mai Nyugati téri volt cukorgyár területén több bérházat is épített. A bank számára átépítette a Nádor utca és mai Zrínyi utca sarkán álló székházat is.⁵ Apósa halála után a Magyar Általános Hitelbank vezérigazgatója *Pallavicini Ede* (1845–1914) örgróf lett, akinek családjával szintén szorosabb munkakapcsolatba került. A Pallaviciniek számára a mai Andrássy úton 1882-

1. kép Schrödl Emil: Petschacher Gusztáv bronzból készült mellszobra a Stern-ház kapualjában.
(Fotó: Fülöp András)

2. kép Benczúr Béla: A Weninger-féle (később Batthyány-) villa rajza. (Forrás: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben 9. kötet. Budapest, 1893. 111.)

3. kép Az egykori Pallavicini-palota az Andrásy út 98. sz. alatt, 2024. (Fotó: Fülöp András)

ben palotát tervezett,⁶ sőt hosszú ideig e házban élt és dolgozott. (3. kép) Ez idő tájt – 1881 és 1884 között – az építésziroda a fiatal *Györgyi Gézát* (1851–1934) is soraiban tudhatta.⁷ Ezen kívül számos más palota, bérház kötődik a nevéhez. Közülük is kiemelkedik a MÁV nyugdíjintézeti bérháza a Köröndön, amely jól példázza az építész társművészetekkel való szoros kapcsolatot: a ház homlokzati festése *Rauscher Lajos* (1845–1914) és *Székel Bertalan* (1835–1910), a pompás kovácsoltvas kerítés *Jungfer Gyula* (1841–1908) alkotása.⁸ (4. kép) Utolsó munkái közt többek között a Budapest, VI. kerület Teréz krt. 24. alatti Stern-házat tartják nyilván, ahová élete végén átköltözött; halálakor ennek kapualjában állították fel az építész mellszobrát.⁹ (5. kép)

Amikor a Magyar Mérnök- és Építész Egylet 1899 tavaszán egy retrospektív kiállítást rendezett a Múcsarnok két termében a már nem élő építészek terveiből, rajzaiból, műveiből, Petschacher sem maradhatott ki. „Kedves rajzai”, „mini-atűrjei” már a kortársakban is komoly megbecsülést váltottak ki. Gyakorta 1:200-ban rajzolt, de olyan finomsággal, hogy – mint írják – az felért másnak az 1:50-es léptékű rajzával.¹⁰ Évtizedekkel később *Róth Miksa* (1865–1944) szintén a mester átlagon felüli rajzkészségére emlékezett vissza: „Magam láttam – írta –, amidőn egyik épületének ornamentumos frizét, az egyformán kiképzett jobb és baloldalt, egyidőben a jobb és balkezével rajzolta meg tökéletesen.”¹¹

Halála után Petschacher családjának ügyét az Árvaszek tárgyalta, mivel gyermekei kiskorúak

4. kép A MÁV nyugdíjintézeti bérháza.
(Forrás: Budapest építményei. Szerk. Rozinay István. Budapest-Eperjes, 1883. 51. tábla)

voltak. A gazdag és szerteágazó anyag teljes feldolgozását meg sem kísérelhetjük, már csak azért sem, mert az ügy egy kortárs – a hagyatéki eljárásért felelős közjegyző – szerint is meglehetősen „bonyodalmas.” volt.¹² Ehelyett inkább Petscha-

5. kép A Stern-ház (Budapest, Terét körül 24.) kapualja, 2024. (Fotó: Fülöp András)

6. kép Az egykori Thurn–Rumbach féle ház Üllői úti homlokzata napjainkban. (Fotó: Fülöp András)

cher Gusztávnak a függőben lévő építési vállalásaira irányítjuk a figyelmünket, hiszen a haláleset kapcsán képződött iratok egyfajta pillanatképfelvételt adnak az építésziroda életéről. Együttal bete-

7. kép A Wodianer-ház rajza. Forrás: Architektonische Rundschau 7 (1891) 2: Tafel 11.

kintést nyerhetünk a városegysítés utáni építési konjunktúra mindennapjaiba is.

A haláleset-felvételi lapon azt láthatjuk, hogy teljes nevén Petschacher Gusztáv Ede, római katolikus vallású műépítész 45 évesen, 1890. január 7-én hunyt el a Teréz krt. 24. alatt. Özvegye, mint említettük, *Weninger Irma* (1859–1939) volt. Hat gyermekük született: Olga (1879), Agáta (1881), Mária (1882), Márta (1883), Johanna (1884), Sándor (1887). Az építésznek saját nevén levő ingatlanja a Budapest, VIII. kerület József krt. 27. sz. ház fele volt, míg a másik fele özvegye tulajdonában állt.¹³ Az építész után végrendelet nem maradt.

Petschacher Gusztávné igyekezett biztosítani a néhai férje vállalkozásában végzett munkák minél gyorsabb lezárását. Ezért 1890 februárjában levelet küldött néhai férje irodavezetőjének, *Kreutzer Károlynak* (1853–1899), hogy szakmai segítséget kérjen tőle. Ismerjük Kreutzer február 10-i válaszlevelét, amelyben jelezte: megtiszteltetésnek veszi az özvegy felkérését, és pontokba szedve összegezte a vállalatot. Mint írta, a feladata lenne a „*jelenleg még folyamatban lévő összes építkezési vállalatokat, nevezetesen a Thurn-Rumbach-féle, az ifj. báró Wodianer Albert, a Benczur Gyula, a Stern Miksa, gróf Zichy Nándor (Adonyban) építkezési vállalatokat folytatni (...) befejezni és azok tekintetében a végelszámolást pontosan megejteni, valamint a József krt. 27. sz. a. fekvő házat a folyó év végéig kezelni és az ott netán még szükségessé váló munkálatokat teljesíteni.*” Az ezek címén várható bevételek, illetve kiadások közvetlenül az özvegyhez folytak volna be és tőle kerültek volna kiadásra. Ehhez az építész év végéig – havi lebontásban – összesen 2680 Ft-ot kért, úgy, hogy a házbért május 1-ig Petschacher-né, utána Kreutzer állta.¹⁴

A levél jól mutatja az egymás iránti bizalmat, hiszen (egyelőre) nem egy mindkét fél közt fennálló szerződés, hanem egy levélváltás képezte a megállapodást. Másrészt viszont az a tény, hogy Kreutzer a „házbért” egy idő után átvállalta, arra mutat, hogy a munkatársaknak már csak néhány hónapnyi feladatot tudott biztosítani, a második félre legfeljebb csak saját személyére szóló munkát gondolt végezni. A házbér átvállalása összefüggött azzal, hogy Kreutzer hosszú távon is a Stern-házban kívánt maradni (ez olyannyira sikerült neki, hogy haláláig neki is itt volt az irodája¹⁵). Amit az özvegy kért Kreutzertől, nem lehetett számára új. Ismerünk ugyanis egy számlát, melyet a saját, József körüli bérházukon dolgozó kivitelező nyújtott be 1889. október 30-án – azaz

még Petschacher életében – és azon is Kreutzer ellenjegyzését láthatjuk.¹⁶

A hagyatéki eljárás további bemutatása előtt érdemes röviden szólni a levélben emlegetett épületekről is. A Budapest, VIII. kerület Üllői út és József krt. sarkán a Thurn-Rumbach-féle ház építése ekkor már javában folyt. A tervek benyújtása 1889-ben történt („É. Petschacher Gusztáv”).¹⁷ A szerződést 1889. június 18-án kötötték meg.¹⁸ (6. kép)

A másik jelentős épület a Budapest, VI. kerület Liszt Ferenc téren az egykori Gyár és Szerecsen utca sarkán) épült, ma már nem álló Wodianer-ház. Erre vonatkozóan Petschacher tervezőségét már első kutatója, Ybl Ervin elvetette, mondván, hogy a tervek *Wielemans* (1843–1911) bécsi építész munkái.¹⁹ Ezt megerősítik a palotáról 1891-ben megjelent rajzok is²⁰ (7. kép), sőt, ha a hazai építőipari sajtót nézzük, Petschacherrel akár azt is gondolhatnánk, hogy ez esetben csupán építőmesterként működött.²¹

A többi munkájánál azonban egyértelműen ő volt a tervező. A Benczúr-féle villa minden bizonynyal a Budapest, VI. kerület Lendvay utca 15. sz. alatti „egyemeletes nyaralóval” egyezik, melynek engedélyezése szintűgy 1889-ben zajlott. (8. kép) Az építőmesterek itt *Schubert Ármán* és *Hikisch Lajos* voltak.²² A már említett, Teréz körúti Stern-házra vonatkozó terveket 1889-ben mutatták be; ekkor indult, és ugyanebben az évben be is fejeződött az építkezés (az építőmesterek itt is *Wawra* és *Pfeiffer* voltak).²³ A József körút 27. sz. épület a saját beruházása volt, a kivitelezőkre alább még részletesen visszatérünk.²⁴ (9. kép)

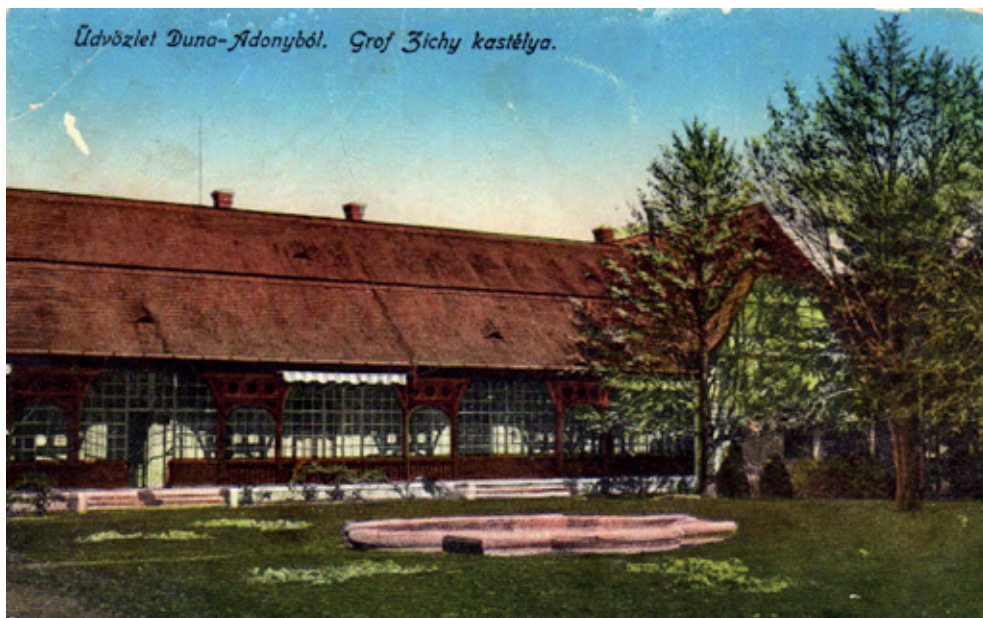
A Kreutzer-féle levélben egy vidéki helyszínt is találunk. Ez a Zichyék adonyi kúriája, mely Ybl Ervin szerint átalakítást és toldást jelentett.²⁵ A Petschachernek tulajdonítható beavatkozások nagyjából leolvashatók az épületről. A T alaprajzú, földszintes kúria délkeleti szárnya az 1881-es kataszteri térképen még keskenyebb volt a többinél. Mai állapotában viszont már ez a hangsúlyosabb szárny, sőt a délkeleti végére egy sarokrízalit is került. Ennek Fachwerk-szerkezetű oromzata, az ereszerendák ács munkája és a bútühomlokaton látható két homlokzattagoló falifülke – melynek környezetében a falfelület a mainál minden bizonynyal díszesebb volt – kvalitätsos műépítész szerepvállalására utalhat. Ugyanez mondható el a kerti homlokzat archív fotókról ismert fatornácáról is. (10. kép) Valószínű, hogy a kúria teljesen elkészült, mert – ellentétben az említett fővárosi helyszínekkel – később már nem találkoztunk vele a hagyatéki iratokban.

8. kép A Budapest, VI. kerület Lendvay u. 15. sz. ház napjainkban. (Fotó:Fülöp András)

9. kép A Budapest, VIII. kerület József krt. 27. sz. ház, 2024. (Fotó Fülöp András)

10. kép Az adonyi kúria kerti homlokzata egy 20. század eleji képeslapon.
(Forrás: <https://bamhk.hu/intezmenyunk/galeria/>)

A hagyatéki leltárt 1890. március 17-én és 23-án vették fel, amelyben – Adony kivételével – megtaláljuk a Kreutzer által emlegetett épületek körül felmerülő bevételeket, kiadásokat. Várható bevételi (cselekvő) oldalon a már ismert helyszíneket találjuk: 3. sz. alatt „*Báró Wodianer Albert tartozása építkezés körüli felügyelet tiszteletdíja címén 2.200 Ft.*”, amely összeget az özvegy közben kézhez is kapta. A 4. sz. alatt „*Stern Miksa háztulajdonos tiszteletdíja címén való tartozása szintén építkezés körüli felügyeletért 518 Ft.*” szerepelt, amelyet az özvegy szintén most kapott meg. A várható kiadások között az alábbiakat olvashatjuk: a 30. sz. alatt „*Benczúr Gyula követelése azon czímen, hogy örökhagyó a Benczúr részére épített házat a tél folyamán kifizetni volt köteles, s egyes apróbb munkálatokat tartozott még, mint építészvezető teljesíteni, melyeknek számláit Benczúr egyenlítette ki az örökhagyó építési irodájának feljegyzése alapján 157 Ft 30 Kr.*” A Wodianer-féle házra való bevételre valamennyi kiadással (*Viola Bertalan* és *Társ* számára) is számolni kellett. Megemlíthető még *Kálmán Gusztáv* miniszteri fogalmazó tartozása építési költségek címén, 1200 Ft értékben. Ezen kívül számos kisebb tételel találunk még a lajst-

romban (az iroda munkatársainak havi járandósága, az iroda rezsidíja, a temetéssel összefüggő költségek stb.).

Kiemelnénk az építésziroda berendezési tárgyait. Eszerint egy szekrény, egy íróasztal, egy „ottomán 2 karszék”, két asztal, egy kártyaasztal, két „puhafa rajztábla blockkal és 8 rajzdeszka,” került leltárba. Az asztalok számából ítélve az iroda személyzete a megszűnéskor nem nagyon haladhatta meg a három főt, már ha a leltár készítését megelőzően nem vittek el innen bútorokat.

Érdekes még, hogy külön (a 23. sz.) tétel alatt szerepelnek a „könyvek, füzetek, díszítmények és aczélmetszetek” 260 Ft 40 Kr értékben, amelyeknél egy részletesebb lajstromra is utalnak. Az árvaszéki iratok között 22948/90/2 sz. alatt meg is találtuk ezt a listát. Látható, hogy a szerzőket és címeiket előre leírták, majd utólag, más tintával írták oda az értéküket. Mivel az utóbbiakat azonos kézírással, egyszerre vetették papírra, továbbá minden tételhez tartozott valamilyen összeg, azokat inkább valamilyen becslés, mint tényleges eladás során határozhatták meg. A rendelkezésre álló rövid idő amúgy sem lett volna elegendő az összes könyv eladására, hacsak valaki nem vette meg egyben az egész gyűjte-

ményt. A listában döntően a reneszánsz, kisebb részt a barokk építészettel, képző- és iparművészettel foglalkozó német, francia, angol és olasz nyelvű szakmunkák találhatók. A legnagyobb értéket kétségtelenül *Piranesi Lapidés Capitolini...* című munkája képviselte, összesen 29 kötetben, de nem sokkal maradt el tőle *Viollet-le-Duc* munkája (*Dictionnaire Raisonné...*) vagy a *Josef Durm* és társai által összeállított *Handbuch der Architektur* sem. Találunk a listában folyóiratokat (pl. a Central-Kommission értesítőjének számos évfolyamát), továbbá fényképeket, fénynyomatokat is. Tanulságos ugyanakkor, hogy Magyarországgal foglalkozó kiadvány egy sem akad köztük.²⁶

Feltűnően hiányoznak Petschacher építészeti tervezési rajzai is. Elképzelhető, hogy azért, mert a folyamatban lévő munkák miatt Kreutzernél maradtak, akár olyan épületek esetében is, amelyekkel ugyan nem lett volna tennivalója, de az özvegy nem tudott velük mit kezdeni.

Milyen többlet információhoz jutunk a hagyatéki leltárból? A Wodianer-ház esetében a munkák a végük felé közeledtek, hiszen csak egy kifizetendő tétel maradt, a Viola és Társa cég számára, akiknek gépészmérnöki és ipartelep-berendező vállalatuk volt. Az, hogy az építetötől az összeg az irodához, onnan pedig egy alvállalkozóhoz került, arra utal, hogy Petschacher volt a fővállalkozó, sőt, ő látta el az „építkezés körüli felügyeletet” is. Ez utóbbi azért érdekes, mert eddig építésvezetőként a bécsi *Max Kropf* (1858–1940) nevét ismertük.²⁷ Bárhogy is alakult kettejük munkamegosztása, adataink fényében már nem tűnik akkora tévedésnek, hogy *Sándy Gyula* (1868–1953) a Wodianer-palotát Petschacher művének nevezte.²⁸

A Benczúr-féle ház esetében látjuk, hogy eredetileg szintén Petschacher volt a fővállalkozó (az adatunk épp az alaphelyzettől való kivételes eltérésre vonatkozik), az „építésvezetői” feladatot itt is tervezői minőségben láthatta el. Annak ellenére is, hogy a híres festő fia jóval később, 1944-ben úgy állította be, hogy a házat „*Benczúr Gyula mester, festőművész építette saját ízlése szerint és lakta 1890-től 1920-ig, haláláig.*” ami az irat keletkezési körülményeit ismerve kétségbevonható.²⁹ A Petschacher-féle hagyatéki iratok arról tanúskodnak, hogy a kivitelezést az 1889. év végére már itt is lezárták gondolták.

Még egy tétel található a leltárban, amiről eddig nem szóltunk, Kálmán Gusztáv miniszteri fogalmazó tartozása. Erről az 1200 Ft-os tételről itt olvassunk először és utoljára, tehát ez esetben is

11. kép A Budapest, VI. kerület Podmaniczky u. 35. sz. ház homlokzata, 2024. (Fotó: Fülöp András)

már egy lezárt építkezésről lehet szó. Minden bizonnyal a terézvárosi Budapest, VI. kerület Podmaniczky u. 35. sz. háromemeletes házra vonatkozik az adat, amelyre az építető 1887-ben kérte meg az engedélyt.³⁰ (11. kép)

1890 augusztusában és szeptember elején több napon át vették fel a hagyatéktárgyalási jegyzőkönyvet, melynek alapját a már említett hagyatéki leltár képezte. Eszerint Petschacher, „*mint műépítész által vállalt többrendbeli építkezés volt folyamatban, melyek legnagyobbbrészt ugyan már befejezeteknek tekinthetők, amennyiben csak a végbefejezés körüli felügyelet, az át vétel, illetve átadás és a munkavállalkozókkal végelszámolás volt eszközözlendő.*” Közülük is az Üllői úti Thurn-Rumbach-ház emelendő ki, amire az építés haláláig 78000 Ft-ot vett fel több részletben. A jegyzőkönyv készítői úgy ítélték meg, hogy a halálesetét követően még neki, pontosabban az örökösének járó összegek csak „szűken fogják fedezni az építési költségeket”, azaz bevételi oldalon lényegében semmi nem várható. Hiába tűnt eleinte úgy, hogy árvaszéki szempontból nem kell foglalkozniuk az épülettel, mint látni fogjuk, később mégis ez okozta a legtöbb fejtörést.

Az özvegy kifejezetten azt kérte, hogy ha vesztesség érné, az a hagyatéki eljárásban is jelenjen meg kiadási oldalon. Ezen kívül két variáció merült fel: elsőként, hogy az özvegy „*az örökhatáronál évekig alkalmazott, volt irodafőnökével, Kreutzer Károly építész úrral a csatolt szerződés*” értelmében fejezze be a munkákat, mindezt

együttműködve a kiskorúak mellé kijelölt gondnokkal, *Végh Artúrral*. A másik (rosszabb) esetben viszont az özvegynek kellett volna személyesen levezényelnie őket. A hagyatéki tárgyalás során a második megoldás mellett döntöttek. „Az összes folyamatban volt építkezések folytatása és befejezése és a vállalkozásokkal az elszámolás megítélése az özvegyet terheli, ellenben egyedül ő van jogosítva a még kint levő, s netán járó követeléseket is saját személyében behajtani, s azokkal, mint sajátjával rendelkezni akként, hogy a kiskorúakat ezen kötelezettségek egyáltalán ne terheljék, tehát szavatol az özvegy az iránt, hogy bármi követeltetnek is a kiskorú örököskön örökhagyó építkezései után, s építész működéséből kifolyólag, azokat egyedül ő lesz köteles sajátjaiból kiegyenlíteni, illetve megtéríteni.”³¹

A fentiekből kitetszik, hogy az Árvaszék az özvegyet és a kiskorúakat illető örökséget – a gyermekek érdekében – különválasztva igyekezett kezelni. Az Árvaszék ugyanezért nem látta szívesen Kreutzer szerepvállalását sem, mert a felelősség kérdését tisztábbnak ítélhette, úgy ha csak az özvegy szerepel a hagyatéki eljárásban. Mindez nem jelenti azt, hogy Kreutzer ne működött volna közre a munkák lezárásában. A különbség abban állt, hogy Kreutzert az özvegynek a saját pénzéből vagy az örökség rá eső részéből kellett finanszíroznia.

Noha maga a Petschacher-iroda, mint cég, hamarosan megszűnt, Kreutzer és az özvegy a tervezettnél hosszabb munkakapcsolatban maradt. Az árvaszéki iratok közé bekerült egy 1891. február 10-i feljegyzés is *id. Rumbach Gézá*nak és feleségének, született *Thurn Amáliának* egykori Eskü tér 5. sz. (10. hrsz.) alatti házánaál „Kreutzer Károly vállalkozó által 2520 Ft 33 kr-al felszámított javítási és átalakítási munkálatairól.” Az iratból kiderül, hogy e házra az építési szerződés még 1889-ben kötöttet, 1890. augusztus elején még 27000 Ft volt kifizetetlen. Azóta az építető ezt részben már kifizette, de még volt hátraléka, melyből most 5203 Ft-ot utalt az özvegynek. Következésképp a fővállalkozónak e ház esetében is a Petschacher-irodának kellett lennie, a hagyatéki leltárban azonban ennek nincs nyoma. Talán azért, mert a két építkezést a hagyatéki eljárás szempontjából összevonva kezelték, és az Üllői úti ház egyenlegét, mint láttuk, 0-nak tekintették. A két építkezés összefüggésére bizonyították, hogy az építetők az Eskü-téri házban felgyűlt hátralékuk teljes kifizetését éppen az késleltette, hogy az Üllői úti házra a vártnál kevesebb kölcsönt tudtak felvenni, mivel az építkezés

nem fejeződött be a vállalt határidőre, 1890. augusztus 31-re.³² Az Eskü téri ház kinézetéről ma már kevés fogalmat alkothatunk, ugyanis Rumbach Gézáé 1894-ben előbb eladta a fővárosnak,³³ hogy az nemsokára lebontsa a tervezett Erzsébet híd pesti hídfőjének rendezésekor.

Egy 1891. október 9-i dátummal felvett jegyzőkönyvből arról értesülünk, hogy az Üllői úti Thurn-Rumbach-féle ház esetében a vállalkozó (Petschacher), és örökösei bizonyos javításokért még felelősek voltak, noha az erre vonatkozó határidő szerződés szerint lejárt. Ezért a helyszínen megjelenő hivatali főmérnök javaslata szerint a jótállás címén függőben levő 4000 Ft kifizetését az építetők a következő évre halasztották. A következő évben amúgy is volt még egy határidő, amely a szerződés szerint a csapos gerendafödémek jótállására vonatkozott (minden bizonnyal azért, hogy megvárják a faanyag teljes kiszáradását). „Tekintve továbbá, miszerint a csaposfa földények tekintetében a szerződés 6ik pontja értelmében a vállalkozó, s így örökösei is 1892. évi aug. 1-ig egész vagyonával felelős, tekintve továbbá, hogy a főpárkányzat sgraffito színezetének a főmérnök véleménye szerint legcélszerűbben a jövő tavasszal eszközözendő, kijavítására a vállalkozó özvegye a f. évi szept. 19-én felvett jegyzőkönyvben ismételve kötelezte magát.” – szól a jegyzőkönyv 1891 őszén.³⁴ Az idézett rész nemcsak a ház sgraffito-díszítésére adat, de jól illusztrálja az özvegyre nehezedő anyagi felelősséget is. Ezen Petschacherné úgy kívánta enyhíteni, hogy ügyei képviselőjére megbízta a Neumann és Neumann ügyvédi irodát.³⁵

Az iratok között fennmaradt egy olyan 1891. április 27-i kísérőlevél, amelyben utalnak arra, hogy az 1890. évi hagyatéki tárgyaláshoz képest új egyezség született.³⁶ E jegyzőkönyvet április 11-én vették fel. Még mindig az Üllői úti Thurn-Rumbach-házról van benne szó, de újdonság, hogy a ház befejezését – az Árvaszék jóváhagyásával – ezúttal már fele részben az özvegy, fele részben a kiskorúak „risicójára” hagyták.³⁷ 1892 augusztusában a kivitelező, Wawra és Pfeifer, elkészítette a ház összesített számláját, ám a munkák még korántsem zárulhattak le, erre utal, hogy az Árvaszék csak 1894-ben iktatta őket.³⁸

Ismerünk egy viszonylag kései, 1891 márciusából való kimutatást a József krt. 27. sz. bérházról is. Érdemes megnézni a vállalkozók listáját, hiszen kiderül belőle, hogy amikor Petschacher a saját befektetéseként épített házat, kikkel dolgozott együtt. Ha csak egy szóval kellene összegeznünk: a legjobbakkal. A kőművesmunkákat *Amon*

József (1844–1913) építőmester, az ácsmunkákat *id. és ifj. Neuschloss* végezték.³⁹ A cserepező *Umbach Rezső* volt, a kőfaragó munkákat Scalmaini és Társai vállalták. A már emlegetett Jungfer Gyula volt a műlakatos, a cserépkályhákat Hardtmuth, illetve Garai szállította, a terrazzót *Depold Luigi* készítette, ezen kívül *Fenk József* kőfaragó és Siebburger és Társai kárpitos is a vállalkozók között volt, az utóbbi a fali tapétákat készítette. A munkák összesített értéke 12674 Ft 90 Kr volt.⁴⁰ Arról, hogy miként nézhetett ki a háznak egy lakása, egy 1901 márciusában felvett leltár alapján alkothatunk képet. Itt lakott ugyanis *Weninger Vincéné* – Petschacher anyósa –, aki ez év február 2-án hunyt el, amikor is az ingóságairól leltárt készítettek. Elsősorban berendezési tárgyak, lakástextilek, bútorok (pl. 2 db Thonetszék), szerepelnek benne, kiemelendő még 1 db Schedlmayer-féle zongora. Feltűnő, hogy milyen kevés festmény volt a lakásban: mindössze a „68. (sz. alatt) 1 olajfestmény (Mentova), 69. 1 olajfestmény, erdő részlet, 70. 1 női arckép” volt feljegyezhető ilyen címen.⁴¹

1891. március 19-én a Magyar Általános Hitelbank lezárta néhai Petschacher Gusztáv számláját, melyben elsősorban a József krt. 27. alatti ház költségeire tettek félre pénzt. Ebben fellelhető, hogy Kreutzer Károly január 15-én és január 22-én összesen 813 Ft-ot vett föl. Neve mellett olvasható, hogy „Petschacher Gusztávné megbíz.”, azaz Kreutzer valóban alkalmazásban maradt az özvegynél.⁴² Természetesen a Thurn-Rumbach-féle ház adott neki munkát. 1891 márciusában neki címezte az üveges mester a Petschacherné felé benyújtott számláját,⁴³ és a feladata ezzel még nem szűnt meg. Bizonyos utólagos javítások ugyanis még 1893 őszén is függőben voltak, írta Petschacherné az Árvaszéknek, amiért a megrendelő 1000 Ft-ot visszatartott.⁴⁴ E festéssel összefüggő javítások még 1894 őszén sem történtek meg, és az özvegy szerint a következő év májusára fognak teljesülni.⁴⁵ Az Árvaszék egy átiratából tudjuk, hogy konkrétan továbbra is a „*őpárkányzat és sgraffito színezetének helyreállítása*” volt hátra.⁴⁶ Az építető és az özvegy között ráadásul elszámolási vita támadt; az özvegy szerint „számítási hiba” történt. További érvelése szerint az építetők követelése eleve méltánytalan, ugyanis az építkezésen nincsen „polgári nyereség,” mert egy „*ily vállalatnál általánosan elismert felfogás szerint legalábbis 10% tiszta jövedelemre kell számítani,*” ami ez esetben nem teljesült. Ennek igazolására küldött az Árvaszéknek egy kimutatást is a szerinte valós

12. kép A Budapest, I. kerület Werbőczy (ma Tancsics) u. 15. sz. ház homlokzata, 2024.
(Fotó: Fülöp András)

költségekről. Ezt Kreutzer állította össze, amiben a biztonság kedvéért feltüntetett a saját irodai költségét is, 1900 Ft értékben.⁴⁷ A következő év elején egy, a témával kapcsolatos jegyzőkönyvön megint ott találjuk Kreutzer Károly nevét.⁴⁸

Eközben arról értesülünk, hogy egy másik, lezártak vélt építkezés sem fejeződött be maradéktalanul. 1892 nyarán ugyanis az Árvaszék kérte, hogy Petschacherné igazolja, hogy Benczúr Gyulának kifizette a tartozását a Lendvay utcai nyaralóért. Az özvegy erre azt felelte, hogy „*mivel az építkezés tovább folytatattván, ezen (...) tartozás továbbépítés folyamán számoltatott el,*” erről a részletről külön dokumentumot nem tud beszerezni Benczúrtól. Ugyanakkor csatolta a cég törléséről szóló végzést is.⁴⁹ Valószínű tehát, hogy Kreutzer Károlynak nemcsak az Üllői úti sarokházzal, hanem e villával kapcsolatban is akadt munkája a Petschacher-cég nevében.

Özvegy Petschacher Gusztávné 1893-ban a József körüti ház fele mellé vásárolt egy másikat is, mégpedig a budai várban fekvő Werbőczy u. 5. sz. házat, udvarral együtt. (12. kép) Ennek leltárát is ismerjük 1897-ből. Az ingóságok felsorolásánál a 85. sz. alatt találunk egy „nagy olajfestményt”, 86. sz. alatt két „fekete keretű tájképet, üveg alatt”, illetve feljegyzendőnek ítélték még a 164. sz. alatt egy „női szobrot.” is. Leltárba vettek továbbá egy Eduard Seiler Lignicz-márkájú pianínót is a 83. tétel alatt.⁵⁰

A szerény gyarapodásnak azonban nem volt meg az anyagi háttére. Ismerjük ugyanis az

özvegy 1897. január 25-i – az aláírásától eltérő kézírással papírra vetett – kérelmét, amelyben „tájékoztatlansága és tapasztalatlansága miatt” kéri, hogy gondnokság alá helyezték. Gondnoknak testvérét, *Weninger Vince* bankigazgatót nevezte meg.⁵¹ A gondnokságot, mint másutt olvashatjuk, „tékozlás indokából” rendelték el,⁵² sőt utóbb Petschachernét egyenesen elmebetegnek mondták.⁵³ Testvére szerint már a szűk, nedves Werbőczy utcai házért is értékén felül fizetett, és csak nehezen lehetett túladni rajta,⁵⁴ de az iratokból kiderül, hogy szaporodtak az özvegy adósságai is.⁵⁵ Erre példa egy irat, amikor a kerületi adóhatóság a József körüti ház egyik lakásának bérleti díját egy tartozás fejében lefoglalta.⁵⁶ Elmebetegségéről viszont megoszlottak a vélemények. Négy magánorvos is megvizsgálta, akik közül az egyik szerint „általános szellemi gyengültséggel páros erkölcsi téboly” jellemezte, a másik is úgy nyilatkozott, hogy „a gyógyulást megállapítani nem tudja.” Egy harmadik viszont azt állította, hogy „sem elmebetegségben, sem elmeegyeségben nem szenved, és ügyeinek önálló vitelére képes.” A negyedik orvos – *dr. Schwartzler Ottó* (1853–1913) – szerint „az elmebajból teljesen meggyógyult”, persze csak azt követően, hogy a Schwartzler-féle elmeegyesítőzetben kezelték. Végül az Árvaszék igazságügyi szakértő kirendelését kérte.⁵⁷

Az ügy folytatásáról már nem tisztünk, de nem is tudnánk beszámolni. Ahogy ugyanis haladunk előre az időben, egyre ritkulnak, majd elfogynak a családdal kapcsolatos iratok. Ennek oka, hogy a gyermekek sorra elérték a nagykorúságot, így az Árvaszék illetékessége is fokozatosan megszűnt. A gyermekek közül Petschacher egyik lánya, Olga az 1900 év elején kérte nagykorúsítását. Mint kérelmében írta, Bécsben és Münchenben szeretne festészeti tanulmányokat folytatni,⁵⁸ ez azonban már egy másik, születőben levő művészi pályafutás első állomása.

PETSCHACHER GUSZTÁV KÖNYVTÁRÁNAK JEGYZÉKE

BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher. Hagyatéki leltár. 1890. március 17. és 23.
„Fritsch K. E. O.: Denkmäler deutscher Renaissance. Berlin 1882. Lief. complet. f 4
Lichtdrucke, lose Blätter in Mappe f 2.
Daly, César M.: Motifs historiques d'Architecture et de Sculpture d'ornement, Paris 1869. 2 Bände, lose in Originalmappe f 3.

Sauvageot, Claude: Palais, Chateaux, Hôtels et Maisons de France, du XV. au XVIII. siècle., Paris 1867. 4 Bände, lose in Originalmappe f 6.
Rauscher Friedr.: Der Bau steinerer Wendeltreppen, erläutert an Beispielen aus der deutschen Gothik und Renaissance, Berlin 1889. 1 Band Text, broché f 3.
Reiber E.: L'Arts pour tous, Encyclopédie de L'art industriel et decoratif, Paris f 3.
Glabach Ernst: Der Schweizer Holzstil in seiner cantonalen und konstruktiven Verschiedenheiten vergleichend dargestellt mit Holzbauten Deutschlands, mit Text, Darmstadt, 1868. 1 Band, gebunden f 2.
Dohme Robert: Barock und Rococo Architektur, Berlin 1887. Lichtdruck 1 Band, gebunden f 2.
Pfnor, Rudolphe: Monographie du chateau de Heidelberg, dessinée et gravée, Paris, 1859. Originalmappe, 1 Band f 1.
Lacher, Carl: Wohnräume aus Steiermark. 3 vollständige Holztafelungen aus den Jahren 1568, 1596 und 1607. Graz 1886. 1 Band Lichtdrucke in Mappe f 2.
Vatican, die Loggien im. 3 Collectionen zusammen 49 Blatt fotografien in Umschlag, Wien f 4,90
Vatican, die Loggien im. 2 Collectionen alte Stahlstiche f 2.
Grandjean A. De Montigny et A. Famin: Architecture Toscane, Palais, Maisons, Eglises et Autres Edifices Publics et Privés, Principalement des XV. XVI. et XVII. Siecles. Mesures et Dessinés. Paris, 1874. 1 Band gebunden f 2.
Kunstschlerei, Meisterwerke der aus den Kunstschatzen der K. baierischen Nationalmuseums und aus Privatsammlungen. f 3.
München 1 Band Fotografien, 4 Blatt, 1 Blatt Text in Umschlag f 1,50
Bauschatz, eine Sammlung Hervorragender Bauwerke, Details etc. in Reproduktionen nach seltenen und Kostbaren Werken einzelstufen etc. etc. Wien, in Umschlag, complet. f 3.
L' Architettura Romana, descritta e dimostrata coi (!) Monumenti von Luigi Camina, 1840, 1842, 9 Bände, gebunden complet f 4,50
Thomas v. Kempen, 4 Bücher v. d. Nachfolge Christi, Görres Übersetzung, mit Originalzeichnungen von Josef Ritter v. Fübrih, Verl. Alfons Dürr in Lepzig 1871, 1 Band, geheftet 3.
Dictionnaire Raisonné de L'Architecture francaise M. Viollet-le-Duc. 1868. 10 Bände, complet, gebunden mit lederrücken 10.
Dictionnaire Raisonné du mobilier wie vor 1870. 10 Bände geheftet f 5.
Handbuch der Architektur, 1881 bis 1888 f 12.
Achitectural Plates, Building News, 4 Bände, gebunden f 3.
Franz Kugler Geschichte der Baukunst, 1859 geheftet, 4 Bände, compl. f 4.
Das Ornament und die Kunstindustrie J. E. Wessely. 3 Bde 1877 in Mappe f 3.
Das Belvedere in Prag, 40 Lichtdrucke, mit einer Kunsthistorischen Einleitung von Dr. Alb. Ilg. Wien, 1885. 1 Bde in Mappe f 1.50

Architectur aus dem K. K. Schloss Hof fotografien, 3 Bde und 25 Blatt in Mappen f. 7,50
 Matériaux et Documents d'Architecture et de Sculpture, 2 Bde in Mappe f 2.
 L. Klasen Grundrissvorbilder, II. Abth. gebunden f 2.
 Stift Klosterneuburg N. Ö. 1 Bde 1887 Jos. Wlha, fotografien in Mappe f 1.
 Kais. Jagdschloss Eckartsau, im Marchfelde N. Ö. fotografien 1885. Jos. Wlha 2 Bde in Mappen f 2.
 Kunstschmiedearbeiten aus Steiermark und Tirol II. Serie von Jos. Wlha fotografien, 2 Bde in Mappe f 2.
 The Mansions of England in the olden time, Jos. Nash, 4 Bde, gebunden f 3.
 Blätter für Kunstgewerbe, Jos. Storck, geheftet, Valentin Teirich f 1,5.
 Verfertigte Arbeiten aus der K. K. Hof-, Kunst-, Bauschlosserei Valerian Gillan, Wien, fotografien, gebunden 2 Bde f 3.
 Lataulilly (Letaulilly), Edifices de Rome moderne, Tesse, 1 Bd gebunden f 1.
 Architecture civile et domestique, Verdier et Cattois, 2 Bde gebunden, compl. f 3.
 Eglises de Bourgs et villages, et de Baudot, 2 Bde in Mappe f 2.
 Mitteilungen der K. K. Centralcommission zur historischen Denkmale von 1856 bis 1884 geheftet die ersten 9 Jahrgänge gebunden f 30.
 Palastbauten des Barockstils in Wien von G. Niemann 5 Lieferung lose compl. f 1,50
 Ornamente aus der Blüthezeit italienischer Renaissance (Intarsien) Original von Valentin Teirich, lose fahlt Blatt 1 f 3.
 Le fabrique e i Monumenti cospicui di Venezia Illustrati da Leop. Cicognara, de Ant. Diedo, e da Gianantonio Selva, 1838. gebunden 2 Bde f 3.
 L'Architettura antica descritta e dimostrata coi Monumenti, Luigi Camina, 1844. 3 Bde gebunden, compl. f 2.
 Zeitschrift für bildende Kunst, Dr. Carl Lützow, eleg. gebunden, von 1866-1886. Annexe f 20.
 Das Ornament der ital. Kunst, der XV. Jahrhunderts, von Herm. Georg Nicolai, 1 Bde eleg. gebunden. f 2.
 Denkmäler der Renaissance in Dänemark v. Fred. Skjold Neckelmann. Lichtdruck, 1 Bde gebunden f 1,50.
 Das polychrome Ornament von M. A. Racinet, in Mappe f 2.
 Spegimens de la decoration et de l'ornamentation au XIX Siècle par Lienard, 1 Bde lose f 1.
 Wiener Schmiedewerk der XVIII. Jahrhunderts von Dr. Alb. Ing., Lichtdruck f 1,50
 Photographische Abbildungen von Kunstschlosserarbeiten von Dr. Alb. Milde, 1 Sammelmappe f 4.
 Das Kunsthandwerk von Br. Budher und A. Gnauth, 3 Bde f 3.
 Restes de l'art national en Belgique et en Holland, par G. Colinet, 1 Bd f 1.
 Barock, Sammlung von Plafonds, Cartouchen, Consolen, Gittern, Möbeln, Vasen etc. aus der Epoche

Leopold I. bis Maria Theresia, von L. Baumann und E. Bressler hefte 9 Lieferungen, 1 fahlt f 6.
 Holzschnitzereien des XV und XVI. Jahrhunderts v. Julius Lessing, 1 Lief. gebunden f 1.
 Architecture, Decorations et Ameublement de l'époque Louis XVI. M. Rudolfe Pfnor 1 Bd gebunden f 1,50
 Rafaels Loggien im Vatican zu Rom v. L. Kirch in Mappe f 1,50
 Seccolo XV Saggi di Architettura e Decorazione italiana, di Enrico Maccaro 1 Bd gebunden f 2.
 Paul Decker's fürstlicher Baumeister v. R. Dohme 1 Band, gebunden f 1.
 Monografie du Palais du Commerce Eleve á Lyon, par René Dardel 1 Bd gebunden f 1.
 Die Lehre vom Steinschnitte von J. Adhémar, 1842. 1 Bd gebunden f 1,50.
 Musterblätter für Künstler von F. Warnecke, Glasmaleerei in Cassette f. 2.
 Die Barockbauten Wiens, XVII. und XVIII. Jahrhundert von Franz Neumann jun. f. 2.
 Barock und Rococo Architectur v. Robert Dohme, lief. 1-7. gebunden f 1,75
 Meubles en Bois sculpté par I. B. Giraud, 1 Bd gebunden f 1.
 Die prämirten Entwürfe der hainburger Rathausconcurrentz, 1876. 1 Bd f 1.
 Adam Kraft, 1490-1507 und seine Schüle 1 heft f 1,50.
 Aus der Kunst-Schmiede-Eisen-Sammlung des Architekten, Friedrich Hasselmann 1 Bd. f 2.
 Das neue Wiener Rathaus v. B. Bambach und M. Grebner f 0,50
 Palast-Architektur von Oberitalien und Toscana vom XV-XVII. Jahrhundert. Genua, v. Rob. Reinhardt, 2 Bde f 3.
 Wie vor Toscana v. Raschdorff. gebunden, 1 Bd f 1.
 Le plus beaux édifices de la ville de Gênes et de ses Environs, par M. Gauthier 1 Bd gebunden f 1.
 Fresco Decorations and Stuccoes of Churches and Palaces in Italy. By Lewis Gruner 1 Bd gebunden f 1.
 Le fabrique di Michele Sanmichele, Architettura Ecclesiastica, 1827. gebunden 27 hefte f 3.
 Les tapisseries decoratives du Garde Meuble par W. Guichard, lose f 0,75
 Edifices de Rome moderne par Paul Le Taraully, 1860. 3 Bde gebunden f 2.
 Piranese, Lapides Capitolini sive fasti consulares triumphalesque Romanorum, 29 Bde f 14,50

HIVATKOZÁSOK

BFL

Budapest Főváros Levéltára

Csáki et al. 2008

Neoreneszánsz építészet Budapesten — Neo-Renaissance Architecture in Budapest. Budapest Főváros Levéltárának kiállítása 2008. szeptember 15. – december 19. Kiállítási katalógus. Szerk. Csáki

- Tamás – Hidvégi Violetta – Ritoók Pál. Budapest, 2008.
- Csáki et al. 2009
- Budapest neoreneszánsz építészete. Tanulmányok.* Szerk.: Csáki Tamás – Hidvégi Violetta – Ritoók Pál. Budapest, 2009.
- MÉM-MDK
- Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ
- Sándy 1899
- Sándy Gyula: Építészettörténeti kiállítás. *A Magyar Mérnök- és Építész Egylet Heti Értesítője* 18 (1899) 13:85-86.
- Ybl 1932
- Ybl Ervin: Petschacher Gusztáv építészete. (Egy elfelejtett neorenaissance mester.) *Magyar Művészet* 8 (1932) 166-193.
- JEGYZETEK
1. BFL IV. 1411. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher.
 2. Ney Béla: Petschacher Gusztáv (1844-1890). *Építő Ipar* 14 (1890) 2:11.
 3. *Budapest építményei.* Szerk. Rozinay István, fénynyomatokban készíti Divald Károly. Budapest–Eperjes, 1883. 50, 51, 56, 79, 80, 91. tábla.
 4. Gábor Eszter: Ízlésváltás a századfordulón. Átépitések az Andrássy úti villanegyedben. *Ars Hungarica* 17 (1989) 2:170-171. vö.: *Az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képben* 9. kötet. Magyarország III. kötete. Budapest, 1893. 111. Férj és feleség fotója a MÉM-MDK gyűjteményében található: Tóth Enikő: Koller Károly fényképe Petschacher Gusztáv-ról és feleségéről, Weninger Irmáról (<https://mem-mdk.hu/cikkek/uj-szerzemenyek/koller-karoly-fenykepe-petschacher-gusztavrol-es-felesegerol-weninger-irmarol>). A letöltés dátuma: 2022. 07. 15.)
 5. Pucher József. *Magyar Szalon* 6 (1888-1889) 11. kötet. 189-192., 190.
 6. Fábián Gáspár *Lapis Angularis II. Források a Magyar Építészeti Múzeum Gyűjteményéből.* Szerk.: Hajdú Virág – Prádfalvi Endre. Budapest, 1998. 286-350. 295.
 7. Bugár Mészáros Károly: Györgyi Géza a belsőépítész. In: *Művészgenerációk. A Györgyi-Giergl család három évszázada.* A Budapesti Történeti Múzeumban. Kiállítási katalógus. Budapest, 2007. 121-136., 128-129.
 8. Lájér Vera: A MÁV Nyugdíjintézet köröndi bérházának sgraffitto-kartonjai. A műtárgygyűjtés leíró bemutatása. Csáki et al. 2009 201-212.
 9. *Építő Ipar* 14 (1890) 43:452.; Ney Béla: Petschacher Gusztáv (1844-1890) *Vasárnapi Ujság* 37 (1890) 4:57-58.
 10. Sándy 1899 86.
 11. Róth Miksa: *Egy üvegfestőművész az üvegfestészetéről.* Budapest, 1942. 33-34.
 12. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher. 22948/1890.
 13. BFL IV. 1411. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher. Haláleset-felvételi lap.
 14. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher ikt. sz. 22948/90
 15. BFL IV. 1411. b 1916. 06213. Árvaszéki iratok. Kreutzer. 31914/1899.
 16. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher. 22948/90.
 17. *Építő Ipar* 13 (1889) 22:247-248.; Ybl 1932 192.; Csák Tamás: A Thurn-Rumbach család háromemeletes bérháza. In: Csáki 2008 41-43.
 18. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher. Hagyatéktárgyalási jkv. 1890. január 14. 7.
 19. Ybl 1932 190. 5. jegyzet
 20. *Architektonische Rundschau* 7 (1891) 1:Tafel 7.; 2:Tafel 11.; 6:Tafel 44.
 21. *Építő Ipar* 12 (1888) 5:51.
 22. *Építő Ipar* 13 (1889) 177.
 23. *Építő Ipar* 13 (1889) 9:94.; Ybl 1932 190-191.
 24. *Építő Ipar* 13 (1889) 5:51.; Ybl 1932 191.
 25. Ybl 1932
 26. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher. Hagyatéki leltár. 1890. március 17. és 23. Hasonló építész-könyvtárakról, a teljesség igénye nélkül: Maróty Katalin: Weber Antal könyvtára. Adalékok a XIX. századi magyar építészeti szakirodalom kutatásához. *Építés-, Építészettudomány* 34 (2006) 1-2:87-112.; *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet.* Szerk. Sisa József. Budapest, 2013. 349-350.; Krähling János - Fehér Krisztina - Jobbik Eszter - Kollár Mária: A műegyetem Középkori Építéstan Tanszékének címjegyzéke. *Architectura Hungariae* 17 (2018) 2:33-159. stb. A jegyzék olvasatában nyújtott segítségért Galamb Zsuzsannának tartozom köszönettel.
 27. Pandur Ildikó: Kovácsoltvas-művesség és neoreneszánsz Budapesten. Csáki et al. 2009 149-159., 156.
 28. Sándy Gyula 1899 85-86.
 29. BFL IV. 1409. c. Budapest Főváros polgármesterének iratai, polgármesteri ügyosztályok központi irattára IX. (Társadalompolitikai üo. iratai) 2784/1944-IX.
 30. *Építő Ipar* 11 (1887) 30:317. Az építész nem nevezi meg, az építőmester „később bejelentendő.” Vö. még *Budapesti Czim- és Lakjegyzék* 10 (1898) 2. rész 85.
 31. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher. Hagyatéktárgyalási jegyzőkönyv I. füzet 1-8. 25-26.

32. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher ikt. sz. 3042/91. 1891. február 10.
33. *Építő Ipar* 18 (1894) 23:286.
34. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher 23031/1891.
35. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher. 19267/1891. júl. 29.
36. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher 10857/1891.
37. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher. Hagyatéktárgyalási jegyzőkönyv, 1891. április 11.
38. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher. 30599/1894.
39. Dinasztiák: Neuschlossok – a fák néha az égig nőnek (epiteszforum.hu)
40. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher Kimutatás a József krt. 27. alatti házról. 07491/1891. március 20.
41. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher 5855/1901.
42. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher 30599/1891. sz. iratok kötött, uo. a Kreutzernek kiutalt pénz bizonylata.
43. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher 30599/1894.
44. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher 31284/1893. november 25.
45. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher 30599/1894.
46. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher 4440/1895.
47. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher. 30599/1894. november 7.
48. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher. 30599/1894.
49. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher. 18019/1892. június 28.
50. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher. Leltár Petschacher Gusztávné vagyonáról (1897. február 28.) és Birtoklap a Werbőczy utca 5. sz. házról.
51. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher 03311/1897.
52. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher 7007/1898.
53. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher 18428/1901.
54. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher. 2770/1897.
55. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher. 32784/1897. okt. 1., uo. 2781/1897., az eladásra: uo. 5682/1898. febr. 15.
56. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher. 351/1905.
57. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher. 5705/1898. végzés-9241/1898. márc. 11.
58. BFL IV. 1511. b. 216. d. Budapest Főváros Árvaszéke általános iratok, Ügyviteli iratok 1890. Petschacher 07986/1900.

ÚJABB EREDMÉNYEK A SZABADKÍGYÓSI WENCKHEIM-KASTÉLY PARKJÁNAK KUTATÁSÁBAN

Szabadkígyós az Alföld délkeleti részén, a Körös-Maros közében helyezkedik el, Békéscsaba és Gyula közelében. A település szélén álló kastélyt az 1870-es években történt megépítésétől 1944-ig lakta a Wenckheim család, 1945–2011 között Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Iskola működött falai között,¹ majd kezelője Szabadkígyós Községi Önkormányzata, és 2018-tól a Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft. lett. A kastély és közvetlen környezetének legutóbbi műemléki helyreállítására 2019 és 2022 között került sor a Nemzeti Kastélyprogram keretében.² Ennek a munkának előkészítéseként történt meg a park kerttörténeti és kertrégészeti kutatása,³ 2022-ben pedig kiegészítő kertrégészeti kutatást végeztünk.⁴ E kutatások eredményeit ismerteti a következő tanulmány.

A kastélyhoz hazánk egyik legszebb és szerkezetileg egyik legépebben megmaradt parkja tartozik, amellyel az 1970-es 1980-as években többen foglalkoztak: J. Szikra Éva,⁵ Gál Imréné,⁶ Lövey Ilona⁷ és Busa László,⁸ a kert átfogó történeti kutatására azonban nem került sor. J. Szikra Éva a park történetét csak vázlatosan tárgyalta, Busa László és Lövey Ilona számos érdekes részletet közöltek, azonban nem nevezték meg azok forrását. Hasznos szóbeli információk származnak Hankó József helytörténészről és Tusjak Jánosnéról, a mezőgazdasági iskola egykori tanárától. A mélyreható kutatást nehezíti, hogy a Wenckheim család levéltári anyagainak jó része nem került közgyűjteményekbe, lapfang.⁹ 2017–2018-ban, a legutóbbi kerttörténeti kutatás folyamán viszont két eddig publikálatlan, valószínűleg az 1930–1940-es évekből származó családi fényképgyűjtemény került elő, amelyeknek fotói alapján számos kerti részletet (tó, hidak, fa pavilon, játszóház, szobor a szigeten, állatház/üveg ház) sikerült azonosítani és képet kapni azok egykori megjelenéséről,¹⁰ valamint a helyszíni kutatások is szolgáltak új eredményekkel.

A szabadkígyósi (ókígyósi) kastélyt Wenckheim Frigyes (1842–1912) és Wenckheim Krisztina (1849–1924) építtette Ybl Miklós (1814–1891) tervei alapján 1875–1879 között neoreneszánsz stílusban. Korábban a kastély és

park helyén rét volt, Wenckheim Krisztina édesapja, *Wenckheim József Antal* (1780–1852) még az ókígyósi Nagymajorban lévő kúriájában lakott. Az új kastély építése után minden bizonyítással a park rendezése is megkezdődött, az 1883-ban készült kataszteri térkép már a kész historizáló kertet ábrázolja.¹¹ A térkép részletesen mutatja a kerti utak rendszerét, a tisztások, facsoportok, virágágyak elosztását, a kastélyt és melléképületeit (kapusházak, gázház, istálló, kocsiszín), a pleasure groundot, közepén a szökőkúttal, a kastély déli homlokzata előtti teraszt, a tavat. Látszik rajta – és a kataszteri térkép előrajzából¹² egyértelműen kiderül –, hogy a park déli részét erdőfoltokkal szabdalta szántó és rét alkotta, amelyet egy 1900 körül készült térkép „fácános” felirattal jelöl.¹³ (1. kép)

A kastélyépület körül felhalmozott földből mesterséges teraszt emeltek, amely a kastély déli termeivel közvetlen kapcsolattal rendelkezett. A teraszt határoló támfal és kerítés tervét Ybl Miklós készítette.¹⁴

Az épület körül alakították ki a legdiszesebb, geometrikus kertrészt, a pleasure groundot.¹⁵ Ennek központi eleme egy, a kastély déli loggiájának tengelyében elhelyezett ovális alaprajzú parter volt, amelyet két egymásra merőleges sétány osztott négy egyforma táblára, metszéspontjukban egy karéjos alaprajzú, vörös és fehér mészkő lapokkal burkolt medencével, benne terméskövekből rakott dombból feltörő szökőkúttal. A medence a kertrégészeti kutatás alapján jól megépített téglalapozásra helyezett faragott kövekből áll. (2. kép)

Meg kell említenünk, hogy a legutóbbi helyreállításig a medence közepén egy figurális díszű – maszkok, füzereket tartó puttók és griffek domborművével díszített – márványból faragott, tálcás szökőkút állt, amelyet az archív fotók alapján az 1960-as években helyezhettek ide. Korábban az egykori pálmaház melletti kis betonmedencében állhatott, ahova a pálmaház 1930-as évekbeli bontásakor kerülhetett, minősége, finom megmunkálása és jellege alapján ugyanis feltételezhető, hogy előtte a pálmaház tartozéka lehetett.¹⁶ (3. kép)

A kastély előtti teraszról téglalapozású faragott mészkő lépcsőfokok vezetnek az ovális

1. kép Szabadkígyós és Újkígyós nagyközségek kataszteri térképe, 1883.
(MNL, BVL V.1.c.79., 9. és 16. szelvény)

alaprájzú növényágyhoz. A teraszt övező támfalak mészkő fedlappal lezárt, mélyre alapozott, vastkos téglafalazatok. (4. kép)

A virágágy egykori pompáját korabeli fotókról ismerjük. Kezdetben díszes szőnyegágy¹⁷ volt: a szegélyt és az ornamentális motívumot alacsony levéldísznövényekkel és egynyáriakkal

ültették ki, a középpontban egy-egy mesterséges domborulat volt közepén agavével. Ezt az állapotot rögzítette Klösz György 1890-es években készített felvétele. (5. kép) Úgy tűnik az archív fotókról, hogy 1900 körül változott kiültetése, és az 1930–40-es években születhetett meg a ma is látható bukszusminta. (6. kép)

2. kép A medence alapozása.
(Fotó: Koppány András)

3. kép Tálcsa szökőkút.
(Fotó: Bechtold Ágnes)

4. kép A támfal téglalapozása .
(Fotó: Bechtold Ágnes)

A kataszteri térkép szerint a kastély előtti teraszon és a támfal alatt, valamint a konyhaszárnny körül is virágágyak díszlettek. A kastély előtti teraszon eredetileg a korlát mentén gömbkoronájú fák sorakoztak, a kastély loggialépcsőjének két oldalára két formára nyírt tiszafát, cserjéket és talán díszfüveket, a támfal alatti mezőkbe törzsre nevelt rózsákat ültettek, a támfal mentén nyírt sövény (tisza?) szolgált háttérül. (5. kép) A grófnő olvasószobájának tornyára lilaakác(?) futtattak. A kastély előtti teraszra az 1930-as–1940-es években telepíthették a tiszafákat a korlát mellett.¹⁸ A park kialakításakor tölgyek közé különleges fafajokat (gesztenyét, platánt, páfrányfenyőt, mocsárciprust, vérbükköt, szeldeltlevelű hársat, fenyőfélét) telepítettek. A sarvasi Bolza családdal, akikkel Wenckheimék rokonságban álltak és jó kapcsolatot ápoltak, valószínűleg kertépítészeti tapasztalatot és növényeket is cseréltek.

A park másik reprezentatív helyszínét a szabálytalan alaprajzú, mesterséges tó alkotta. A tó legkeskenyebb részén húzott szerkezetű, öntöttvas oszlopokhoz rögzített vashíd ível át. (7. kép)

A tóban lévő kis szigetre fahídon keresztül lehetett jutni, a szigeten egy puttó szobrát helyezték el,¹⁹ amelynek ma már csak műkö talapzata található a helyszínen. A talapzat alsó része a felszín alatt helyezkedik el, téglalapozásnak nem

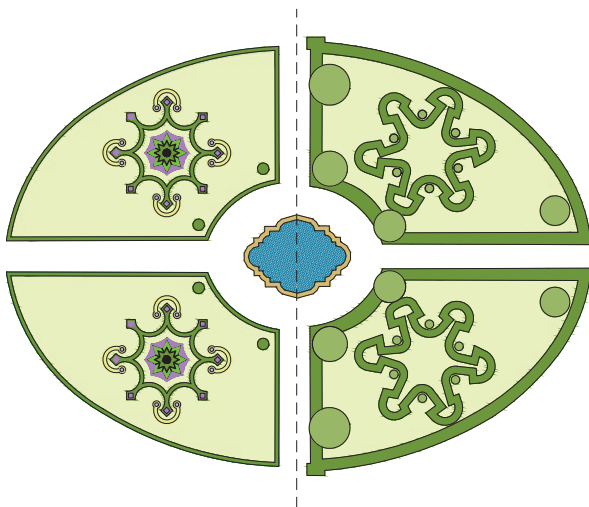

5. kép Klösz György: A kilyósi kastély dél felől, 1890-es évek. (Forrás: Fortepan/BFL XV.19.d.1.11.204)

látható nyoma. A szobor elveszett és egyelőre azt sem tudjuk, kinek az alkotása volt. (8. kép) A tó vizét leeresztő zsilip mellett egykor kicsi, mesetérseges dombon kör alaprajzú, szalmatetőű fa pavilon állt, innen nyílt a legszebb kilátás a tóra. A felvezető terméskő lépcső két oldalán szikla-

kertet létesítettek.²⁰ (9. kép) A pavilonhoz egy fa-ágakból épített híd ívelt át a tó levezető csatornája fölött.

A tó kiterjedése kisebb, mint ahogy az a 19. századi kataszteri térképen szerepel, ahol dél felé egy karéjjal több látható. A terület régészeti módszerrel történt átvágása során olyan téglakő törmelék sáv került elő a térképen jelzett egykori tópart hozzávetőleges vonalában, amely alapján feltételezhető, hogy az ábrázolás hiteles és a tónak ezt a részét később feltöltötték. A jelenlegi tó partvonalán téglából kiépített szegély látható –

6. kép A pleasure ground eredeti állapotának rekonstrukciós rajza és jelenlegi állapota. (Rajz: Bechtold Ágnes)

7. kép A tó a függőhíddal. (Fotó: Bechtold Ágnes)

8. kép Puttó szobor a szigeten.
(Wenckheim Frédéric magángyűjteménye)

részben szétesűszott állapotban –, amelynek magassága az egykori víztükör magasságát is mutatja.²¹ (10. kép)

A kastélytól északra, a konyhaszárnny mellett volt az egyik Wenckheim lányról, Friderikáról elnevezett Rika-pihenő: egy kivágott tölgy tönkjéből faragott karosszék terméskő szegélyű tercskével, évelőkiültetéssel. (11. kép) Ennek közelében állt egy kerek márvány asztal – amely

10. kép A tómeder téglá szegélye.
(Fotó: Bechtold Ágnes)

9. kép Fa pavilon a tóparton.
(Tuska János József magángyűjteménye)

archív fotón látható²² (12. kép) és az ún. Zsigmondy-forrás, egy 335 méter mély artézi kút, amelyet 1894-ben Zsigmondy Béla (1848–1916) gépészmérnök, hidépítő, a mélyfúrási technika szakértője készített. Innen látták el egy 1321 méter hosszú vízvezeték segítségével vízzel a parkot, konyhakertet és a majort.²³

A parkban több kút működött a Zsigmondy-forráson kívül: tőle északra két vascsőből a víz egy csepp alakú, téglából és betonból alakított medencébe folyt, (13. kép) onnan keskeny csatornán dél felé, majd talán a tó felé. A vízarchitektúrát valószínűleg a 20. század első felében alakították ki, mára romossá vált, körüllötte a terep feltöltődött. (14. kép) A medencécske mellett egy másik, ovális, körülbelül 20 cm mély kis medence volt, amely ma is állandóan vízzel telt. A családi fényképek mutatják, hogy a medencécskéket a gyerekek fürdőhelyként használták.

Wenckheim Frigyes és Krisztina hét gyermeke számára játszóházat és tornapályát is létesítettek a kertben, az állatok számára pedig állatházat. A játszóház a tótól északnyugatra parasztházat utánzó épület volt, amelyben a grófi gyermekek számára játszószobákat alakítottak ki. (15. kép) Ez az épület nem volt egyedülálló a korszakban, két kastélyparkokban megjelenő épülettípus, a parasztház és a játszóház ötvözeteként született. Hasonló állt a dobai, nádasdladányi, somogyvári, tóalmási kastélyparkban. Ezek az épületek egyszerre szolgáltak játszóházként és a nevelés helyszínéül.²⁴ Wenckheiméket a parasztság kultúrája iránti érdeklődés jellemezte, Wenckheim Krisztina maga is gyűjtött népművészeti tárgyakat.²⁵

A játszóház egészen az 1970-es évekig állt, ekkor azonban lebontották. Egykori megjelenése a kerttörténeti kutatás során előkerült archív fotók

11. kép A Rika-pihenő a konyhaszárnny mellett. (Tuska János József magángyűjteménye)

alapján vált ismertté. Helye J. Szikra Éva 1973-ban és Lövey Ilona 1978-ban készített parkrekonstrukciós terve alapján volt azonosítható, azon a helyen a terepbejárásakor a felszínen téglákat találtunk.²⁶ A 2017-es kertrégészeti kutatás során sikerült feltárni az egykori épület megmaradt alapfalait és padlóburkolatait. A házikó mindezek

alapján kétosztatú, tornácos, feltehetően búbos kemencével fűthető épület volt, téglafallal, téglapadlóburkolattal, nádtetővel. (16-17. kép)

Másodlagos forrás említi, hogy a játszóház („babaház”)²⁷ közelében egy állatház állt, ezüst fácánokkal és három csimpánzzal.²⁸ Az újonnan előkerült archív fotókon azonosítható egy épület

12. kép Kő asztal a konyhaszárnny mellett. (Wenckheim Frédéric magángyűjteménye)

13. kép Vízarchitektúra archív felvételen.
(Wenckheim Frédéric magángyűjteménye)

(11., 18. kép), amely a kastélytól északkeletre, az északi telekhatár mellett helyezkedett el. Nyújtott téglalap alaprajzú, kontyolt tetővel fedett, körülbelül 5-6 m magas épület volt. Déli homlokzata 6 pillér között üvegfelülettel rendelkezett. Tehát valószínűleg üvegházról van szó, amelynek keleti oldalához egy kémény és fűtőház rész csatlakozott,

15. kép A játszóház archív felvételen.
(Wenckheim Frédéric magángyűjteménye)

14. kép A vízarchitektúra jelenleg.
(Fotó: Bechtold Ágnes)

nyugati oldalához valószínűleg egy alacsonyabb melléképület (kertészház, állatkifutó?). (19. kép)

2022-ben kertergészeti módszerekkel meghatároztuk az épület helyét. A kutatás kizárólagos célja az épület pontos lokalizálása volt, egy, a teljes felületére és környezetére kiterjedő vizsgálat már egy következő kutatási fázis kell, hogy legyen. Az épületnek terepbejárás során nem volt a felszínen érzékelhető nyoma, a terepvonal sem rajzolt ki épületre utaló domborulatot. Ugyanakkor a nagyobb törzsátmérőjű, öregebb fák és az archív fotón látottak alapján nagyvonalakban meghatározható volt az a terület, ahol az egykori épületet keresni lehet. A lokalizálást keskeny árok kialakításával kíséreltük meg, amelyeket észak-déli hosszirányban alakítottunk ki. Az egyik árokban a kert kerítéséhez viszonylag közel építési törmelék került elő, a törmelék elbontása során falkiszedési árokra találtunk. Nyugat felé néhány méterrel újabb észak-déli árkot húztunk, azt úgy kialakítva, hogy az előző árokban feltárt falkiszedési árok vonala beleessen, hogy annak esetleges folytatását megtaláljuk. Elő is került az említett vonalban egy téglából épített visszabontott fal alapozása. A mintegy 60 centiméter széles falmaradvány egyértelműen igazolta, hogy itt egykor komolyabb épület állt, egyben visszaigazolta, hogy a korábban talált falkiszedésre utaló nyomok valóban egy fal visszabontásából származnak. Annak érdekében, hogy talán ennek az ároknak a vonalában az épület másik – kastély felé eső – homlokzati vonalát is megtalálhatjuk, az árkot dél felé tovább bővítettük. Dél felé az említett faltól mintegy 7 méter távolságban egy jól elkülöníthető falkisze-

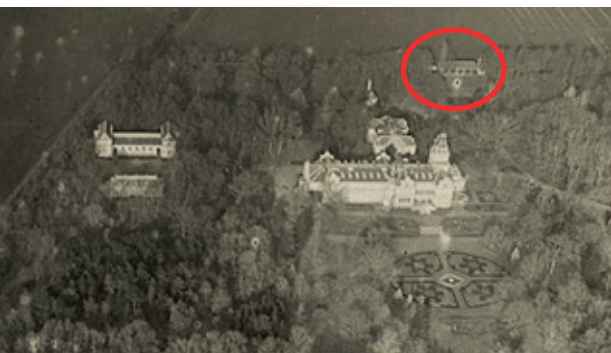

16. kép A játszóház feltárt maradványai.
(Fotó: Bechtold Ágnes)

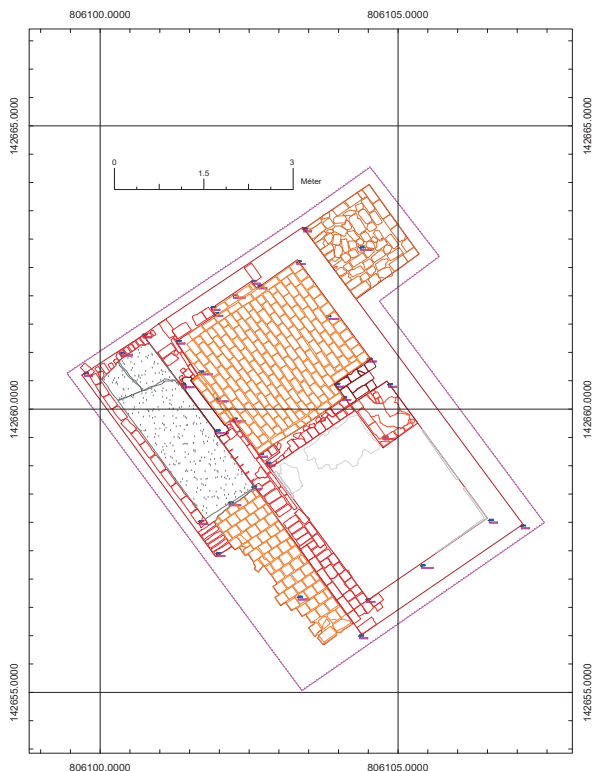
dési árok helyezkedett el néhány *in situ* tégladarabbal. Mindez meghatározza az egykori épület szélességét.

Archív fotók bizonyítják, hogy Wenckheimék valóban tartottak csimpánzokat, ami kuriózumnak számított,²⁹ a kastély konyhaszárnyának valószínűleg északkeleti sarkához építettek nekik ketracet. Állatház viszont – a játszóházhoz hasonlóan – más kastélyparkban is volt, például Doba-Somlón, de említhetjük az alsúti medveházat is, elképzelhető, hogy a park északi határán álló üvegház egy része ilyen funkciót töltött be.

A parkban különböző sportlétesítmények is helyet kaptak: úszómedence, lovaspóló pálya, tenispálya, repülőgép leszállópálya és hangár. Tenispályák az 1890-es évektől voltak a kastély-

18. kép Az üvegház archív fotón.
(Wenckheim Frédéric magángyűjteménye)

17. kép A játszóház ásatási felszínrajza.
(Rajz: Hegyi Dóra – Náday Zsófia)

19. kép Az üvegház archív fotón.
(Tuska János József magángyűjteménye)

20. kép Az úszómedence archiv felvételen.
(Tuska János József magángyűjteménye)

parkokban, az úszómedence és repülőhangár a két világháború közti időre tehető. Az úszómedence a tótól nyugatra épült, (19. kép) 5×8 méteres, téglalap alakú, téglából falazott és vakolt volt, egykor deszkakerítés vette körbe, a nyugati oldalon kabinsorral. Valaha a meleg vizű Zsigmond-forrás táplálta, túlfolyója a felesleges vizet a tóba vezette, a medence mellett az egykori vascsöveket a kertrégészeti kutatás során feltártuk. Még az 1950-es években is üzemelt.³¹ Beton-aljzata ma is ép, de falai már csak romjaikban emlékeztetnek egykori formájára.

A salakos tenispálya a kastélytól északra, a csepp alakú vízmedence mögött – a ma elkerített területen – kapott helyet. (13. kép) A lovaspólo mérkőzéseket minden valószínűség szerint a kastélytól délre elhelyezkedő gyeses téren rendezték. (20. kép) A tótól északra ma is megtalálható téglalap alakú, két végén rámpásan kialakított, sekély betonmedence a hagyomány szerint lóúsz-

tató volt. Lehetséges, hogy ezt használták a lovak fürdetésére a lovaspólo mérkőzések során, de családi fotók tanúsága szerint a gyerekek abban is fürödtek. A lovaspólot később biciklis pólo váltotta fel. (21–22. kép)

Wenckheim Frigyes is a repülés rajongója volt: *Kvasz András* (1883–1974) és *iffi. Ós Lajos* (1879–1938) aviatikusok 1911 szeptemberében repülőgéppükkel – amelynek megalkotását Wenckheim Frigyes is finanszírozta – leszálltak a kigyósi parkban.³² A család repülőgépét azonban *Frigyes fia, József* (1877–1952) vásárolta 1930-ban fiának, *Dénes Szigfridnek* (1921–1943), aki a világháborúban azután pilótaként halt hősi halált.³³ A repülőgépnek a park nyugati részén építettek hangárt, amely mára elpusztult.

A kerti épületek közé tartozik a jelenleg részben romosan, részben garázsnek átépített egykori gázház/gázfejlesztő épület, amelynek maradványa a kastély konyhaszárnyától észak felé helyezkedik el. Alaprajza a kataszteri térképről, felépítménye egy archiv fotó és ma is meglévő maradványai alapján rekonstruálható. A kastéllyal egyidőben, az 1870-es években épülhetett, gyaníthatóan – a kastély többi melléképületéhez hasonlóan – Ybl Miklós tervei szerint, bár a gázház esetében tervlap nem maradt fenn.

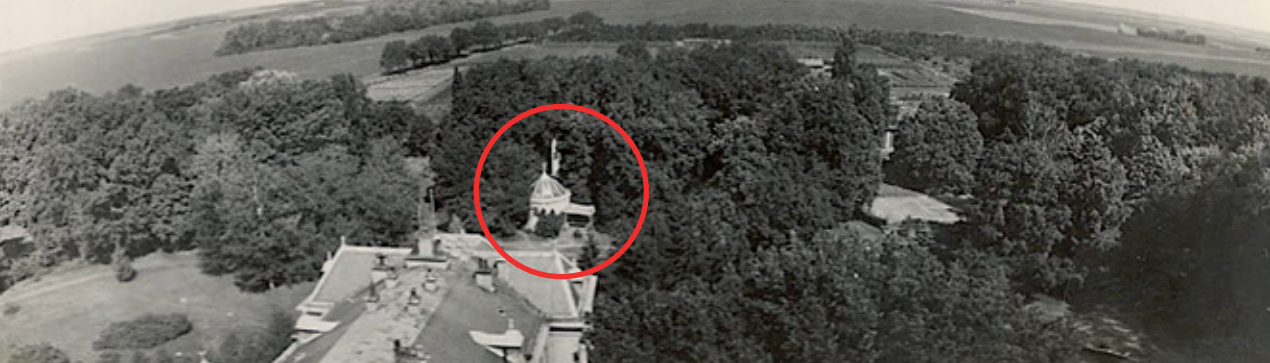
Az épület egy kör alaprajzú és egy hozzá északról csatlakozó téglalap alakú térből állt. A kör alakú épületrész északi ívrésze, a négyszögletes épületrész keleti és északi fala párkánymagasságig jelenleg is áll, részben belefoglalva a garázsépületbe. (23–25. kép) Korabeli ilyen funkciójú épületek ábrázolásai alapján a négyzetes térben történt a gáz fejlesztése, a kör alaprajzú épületrészben pedig a tárolás.

21. kép Lovaspólo résztvevői.
(Wenckheim Frédéric magángyűjteménye)

22. kép Biciklis pólo.
(Wenckheim Frédéric magángyűjteménye)

23. kép A gázfejlesztő egy archív fotón. (Wenckheim Frédéric magángyűjteménye)

(Békés)Csaba és Gyula felől az országutakról dél felől lehetett a kastélyhoz jutni. A főbejárat a déli oldalon nyílt, nem a kert tengelyében, hanem attól keletre. A déli kapusház még ma is áll, lakóházzá alakítva, egykori megjelenése archív felvételtől ismert. (26-27. kép) A vas kapuszárnyakat két falazott és vakolt pillér tartotta, amelyekhez egy-egy ívesen záródó falszakasz csatlakozott, a jobb oldaliban gyalogkapu nyílt.³⁴ A keleti kapu az ókigyósi Nagymajor felől nyílt, díszes vaspilléreinek ma már csak csonkjai vannak meg, amelyek formailag a függőhíd tartóoszlopainak rokonai. A kataszteri térképen látható keleti kapusházat lebontották.

Az északi oldalon csak gyalogos forgalmat bonyolíthattak.³⁵ A parktól északra a 20. század első felében kertészetet hoztak létre,³⁶ ehhez használhatták ezt a kijáratot. A nyugati bejárat gazdasági célokat szolgálhatott, itt kapusház nem állt.

A park északkeleti részén a bozótban három faragott kőtömb hever, amelyek négyzetes lyukaiba oszlopokat állíthattak, de funkciójuk egyelőre nem ismert. (29. kép) Lehetséges, hogy valamelyik kapu vagy akár az üvegház tar-

tozékai lehetnek vagy egy pergola köelemei. Néhány ismeretlen eredetű köelem hever a kocsiszín és az istálló közelében, valamint az egykori üvegháztól délre is.

A park területén több helyen is kutattuk az utak szerkezetét, 19. századi vonalvezetését. A szélesebb, épületközei, illetve a főbb, a kapuktól a parkba vezető kerti utak téglás-habarcos törmelékkel jól megalapozott bakhátas kiképzésűek, a keleti kapu felé vezető útszakaszokon rakott kő burkolat kissé már szétesésű felszíne látható. Archív felvételtől tudjuk, hogy a kastély északi homlokzata előtt kőlapokkal vagy téglával burkolt út vezetett. A többi sétaút egyszerűbb

24. kép A gázfejlesztő négyszögletes helyiségének maradványai. (Fotó: Bechtold Ágnes)

25. kép A gázfejlesztő íves helyiségének alapozása. (Fotó: Tüske Ábris)

26. kép A déli kapusház archív felvételen.
(Tuska János József magángyűjteménye)

27. kép A déli kapusház jelenleg.
(Fotó: Bechtold Ágnes)

szerkezetű: vékony törmelékplanírozáson köves (kavicsos) zúzalék fekszik (a szerkezet sokszor 10–15 centiméter vastagságú csupán). A sétautaknál szinte minden esetben megfigyelhető volt, hogy a rendszeres karbantartás elmaradását követően a helyükön a humuszképződés miatt kialakuló földes felszínű sétautak nyomvonala „elcsúszik”, néha jelentősen, akár méternyit is a 19. századi nyomvonalhoz képest. Egyes félreesőbb helyeken a legújabb kori úthasználat megváltozása miatt pedig egyes 19. századi utak a humuszképződés miatt teljesen eltűntek, helyükön nyírt gyeptalálható. A park gyakorlatilag egy periódusú volt, létesítése után a 20. században csak kisebb átalakításokat végeztek rajta. A Wenckheim család 1944-ben otthonából menekülni kényszerült, a parkot a világháború után károk érték: területe csökkent, az országút menti terüle-

tet kifarcellázták, a kastélyhoz vezető út mentén tanári lakásokat építettek. Több fontos alkotóeleme elpusztult, de az iskola viszonylag gondosan kezelte. 1956-ban indult a kastély felújítása,³⁷ ekkor tervezték a szökőkút újbóli üzembehelyezését, a kápolna melletti virágállvány (vízköpő?) helyreállítását³⁸ és a parkban található három víztároló medence elavult fafödémcserejét vasbeton-födémre cserélték fel. A pleasure ground szökőkutas medencéjének állagmegóvását kétszer is elvégezték az 1980-as és az 1990-es években.³⁹ A Nemzeti Kastélyprogram keretében 2019–2021 között végzett fejlesztés során a 24,8 hektáros parknak a kastélyhoz közvetlenül kapcsolódó 7,6 hektáros területű, a pleasure groundot és a tó környezetét is magában foglaló legjelentősebb részének helyreállítása történt meg, a teljes parkterületen elvégezték a szükséges fa-ápolási munkákat.

A szabadkígyósi park történetében továbbra is maradtak tisztázásra váró fehér foltok. A fából készített pavilon egykori helyén kialakított árkokban kevert modern törmelék planírozás volt, a könnyűszerkezetes egykori épületnek nem maradt nyoma. A jelenleg is álló vízmű ráféd a korábbi tenispályára, a pálya helyének lokalizálása

28. kép A keleti kapu egyik pillércsonkja.
(Fotó: Bechtold Ágnes)

29. kép Ismeretlen funkciójú kőelem.
(Fotó: Bechtold Ágnes)

érdekében húzott árokban csak az egykori pályára utaló kevert kavicsos törmelékfoltok kerültek elő, maga a pálya síkja vagy széle nem volt meghatározható, hasonlóképpen a lovas póló pálya paraméterei sem. Mindkét felszínközeli objektumból alig maradt valami. Az *in situ* részletek hiánya alapvetően két okból fakadhat, egyrészt annyira felszín közeli építményekről van szó, hogy nem, vagy alig maradt régészeti érzékelhető nyomuk, másrészt egykori helyük pontos lokalizálása még nem sikerült, és bár van nyomuk, rossz helyen próbáltuk azonosítani őket. További, régészeti módszerrel történő kutatások tehetik pontosabbá az eddig megismerteket. Az üvegház és gázház kutatása is folytatásra vár. A keleti kapusház régészeti feltárása nem történt még meg. A parkban végzendő legsürgősebb helyreállítási feladat jelenleg a tó és a vízrendszer helyreállítása lenne.⁴⁰ Ezen túl foglalkozni kellene a gázház, úszómedence és a romos vízarchitektúra (csepp és ovális medence és vízvezetékek) megőrzésével, a park térszerkezetének és útrendszerének helyreállításával.

HIVATKOZÁSOK

- Alföldy 2007
 Alföldy, Gábor: Historical Revivalism in Hungarian Country House Gardens between 1870 and 1930: an exploration and analysis. *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* 48 (2007) 115–189.
 Alföldy 2015a
 Alföldy Gábor: *A Doba-somlói Erdődy-kastélypark*. Budapest, 2015.
 Alföldy 2015b
 Alföldy Gábor: *A somogyvári Széchényi-kastély és parkja*. Budapest, 2015.
 Alföldy 2015c
 Alföldy Gábor: *A dégi Festetics-kastélypark*. Budapest, 2015.
 BFL
 Budapest Főváros Levéltára
 Busa 1988
 Busa László: *Békés megyei kastélyok állapota és parkjaik növényállományának taxonómiai felmérése*. II. kötet. Gépirat. Gyula, 1988.
 Emlék-album 1897
 Emlék-album nagyméltóságú gróf Wenckheim Frigyes valóságos belső titkos tanácsos és neje Wenckheim Krisztina grófnő ő excellenciája ezüst menyegzőjére. Budapest, 1897.
 J. Szikra 1973
 J. Szikra Éva: *Kastélyparkok funkcióváltozása. A szabadkígyósi Wenckheim kastély parkjának rekonstrukciója*. Szakdolgozat. Kertészeti Egyetem, Tájé- és Kertépítészeti Tanszék. Budapest, 1973.

- HM HIM
 Honvédelmi Minisztérium, Hadtörténeti Intézet és Múzeum
 Lövey 1978
 Lövey Ilona: *Szabadkígyós – Wenckheim-kastély park-rekonstrukciós terve*. Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium, Állami Erdőrendezőségek Műszaki Irodája, Zöldövezeti és Környezetvédelmi Osztály. Budapest, 1978.
 MÉM-MDK
 Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ
 Mészöly 1984
Arborétumok országszerte. Szerk.: Mészöly Győző. Budapest, 1984.
 MNL BVL
 Magyar Nemzeti Levéltár, Békés Vármegyei Levéltára
 MNL OL
 Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltára
 Szabadics et al. 2021
 Szabadics Anita – Németh Zita – Klagyivik Mária – Gerákné Árvai Zsuzsa – Bechtold Ágnes: Kastély- és kúriakertek, valamint egyéb műemléki zöldfelületek fejlesztése a Nemzeti Kastélyprogramban és Nemzeti Várprogramban. *Műemlékvédelem* 65 (2021) 6:447–482.
 Virág et al. 2013
 Virág Zsolt – Bulbuk Zsuzsanna – Ulreich Beáta: *A szabadkígyósi Wenckheim-kastély*. Tudományos dokumentáció. Budapest, 2013.

JEGYZETEK

1. A békéscsabai Felső Mezőgazdasági Iskola és jogutódja.
2. A Nemzeti Kastélyprogram és Nemzeti Várprogram során végzett kertfejlesztések ismertetését lásd: Szabadics et al. 2021 447-482.; Szabadkígyósról 461–463.
3. Bechtold Ágnes – Németh Zita: Szabadkígyós, Wenckheim-kastély parkja, kerttörténeti tudományos dokumentáció. Kézirat. Budapest, 2017. A kertregészeti kutatást 2017-ben ERD keretében Hegyi Dóra és Nádaí Zsófia (Budavári Ingatlanfejlesztő és Üzemeltető Nonprofit Kft.) végezte, Koppány András és Bechtold Ágnes konzulensként vettek részt. Járulékos eredményként a korábban csak természeti védelem alatt álló park 2017-ben műemléki védelem alá került.
4. A kutatást Koppány András (MÉM-MDK, Kutatási Osztály) vezette, Bechtold Ágnes, Németh Zita tájépítésszek és Tüske Ábris tájépítész hallgató részvételével.
5. J. Szikra 1973
6. Gál Imréné: Békés megyei kastélyparkok vizsgálata és rekonstrukciós tervezésük. Szakmérnöki diplomaterv. Erdészeti és Faipari Egyetem. Sopron, 1977.
7. Lövey 1978; Lövey Ilona: Javaslat a szabadkígyósi Wenckheim-kastély újra hasznosítására és parkjá-

- nak rekonstrukciós terve. Szakdolgozat. Budapest, 1979.; Lövey Ilona: Szabadkígyós, kastélypark. Tájak Korok Múzeumok kiskönyvtára 62. Budapest, 1981.
8. Busa 1988
 9. Néhány irat található: MNL, BVL XI. 601., egy részét – elsősorban azokat, amelyek a birtokra vonatkozó tulajdonjogot igazolják – a család őrzi.
 10. Az egyik fényképgyűjtemény Tuska János József, a másik Wenckheim Frédéric magántulajdona. A Wenckheim Frédéric tulajdonát képező fotóanyag már a kerttörténeti tudományos dokumentáció elkészülte után vált ismertté, abba sajnálatos módon nem került be.
 11. MNL, BVL XV. 1. c. 79. Szabadkígyós és Újkígyós nagyközségek kataszteri térképe, 1883. – Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek (XIX. század) | Arcanum Térképek (utolsó letöltés: 2024. augusztus 15.)
 12. MNL, OL S 79 No. 216/3. fol. 459. és 467.
 13. MNL, BVL XV.1.a.108. Megjegyzendő, hogy a térkép a parktól délre, az országot túloldalán is fácskoskerteket jelöl.
 14. BFL XV.17.f.331.b - 20/5 - Wenckheim Frigyes gróf kastélya. Főbejárathoz vezető lépcső [HU BFL - XV.17.f.331.b - 20/5] | Térképek | Hungaricana (utolsó letöltés: 2024. augusztus 15.)
 15. A pleasure ground lakóépülethez kapcsolódó, virágokkal díszített, többé-kevésbé geometrikus alaprajzú dekoratív kertrész, amely a lakótér szabadban való kiterjesztéseként, látványában és rendeltetésében is átmenetet képez az épület és a park között. A magyarországi kastélyparkok historizáló kertrészeiről: Alföldy 2007.
 16. Erre utalhatnak a kastély építészettörténeti tudományos dokumentációjában az 1956-ban elindult felújítás tervdokumentációjára (MÉM-MDK Tervtár, ltsz. 06738) hivatkozva virágállványként. Lásd Virág et al. 2013 76.
 17. Olyan virágágy, amelyben a sűrűn ültetett virágok és levéldísznövények színfoltjai szőnyegszerű ornamentális mintát alkotnak.
 18. Lásd 1940-es évekbeli képeslap a kastélyról. Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum Történeti Adattára, ltsz.: Ff. Hd. 82.8.1.
 19. A szoborról készült archív fotó alapján valószínűsíthető, hogy egy puttót ábrázolt hallal. Az ábrázolástípus az antikvitástól kezdve a 19. századig minden művészettörténeti korszakban kedvelt volt, gyakran díszítettek vele szökőkutakat. A szépséget, bőséget és jólétet szimbolizálta. Reneszánszból származó jeles példája Verrocchionak a careggi-i Medici-villába készített (ma a firenzei Palazzo Vecchio udvarában található) delfines puttója.
 20. Lövey 1978 12.; Mészöly 1984 287.
 21. Hasonló megoldás ismert a dobai Erdődy-kastély parkjában, ahol a tó lecsapolása után jól kirajzolódott a téglalából épített partfal.
 22. Lövey 1978 11.
 23. Emlék-album 1897 62.
 24. Lásd Alföldy 2015a 57–59.; Alföldy 2015b 61.
 25. Tóth G. Péter: Vendégségben Wenckheiméknél. Szabadkígyós, Wenckheim-kastély. Kiállítási szövegkönyv. Budapest, 2017.
 26. J. Szikra 1973; Lövey 1978
 27. A „babaház” megnevezés félrevezető, tekintve fent említett funkcióját.
 28. Busa 1988 371.
 29. A budapesti állatkert első csimpánzeit 1911-ben vásárolták, Kittenberger Kálmán 1913-tól kutatta az emberszabású majmokat Afrikában. Lásd Dr. Bartucz Lajos: Magyar adatok az emberszabású majmok ismeretéhez. In: Brehm, Alfred: Az állatok világa. 1. Emlősök. 1. kötet. Főemlősök, denevérek, borszárnnyúak, ragadozók. Budapest, 1901.
 30. Alföldy 2015a 57.
 31. Lövey 1978 11.
 32. Az eseményről a Nemzeti Sport 1911. október 1-jei száma számolt be.
 33. A Napi Hírek című lap az első magánrepülőgépként számolt be róla: „Gyula, szeptember 9. Wenckheim József gróf kigyósi birtokos Londonban egy sportrepülőgépet vásárolt. Állítólag ez az első magyar magánrepülőgép. A gróf a gyulai származású neves pilótát, Dobos Istvánt alkalmazta gépéhez.” Napi Hírek 1930. szeptember 9. 299.; Gróf Festetics Sándor Dégen szintén repülőteret alakított ki saját sportrepülője számára. Lásd Alföldy 2015c 66.
 34. Hankó József helytörténész tudomása szerint a szabadkígyósi kastély déli kapuszármnyait Gyulaváriban építették be. (Hankó József szóbeli közlése, 2017. március 23.) Azokat azonban egyelőre nem sikerült fellelni.
 35. Lövey 1978 8.
 36. Az 1900 körüli térkép még nem, de a harmadik katonai felmérés javított változata 1939-ben már megjelenítette. MNL, BVL XV.1.a.108.; HM, HIM Hadtörténeti Térképtár IX.a.397, 5366/4. szelvény.
 37. MÉM-MDK Tervtár, ltsz.: 06738.
 38. Lásd MÉM-MDK Tervtár, ltsz.: 06738
 39. 1980-ban helyreállították a szökőkutat, azonban ez a munka elsősorban a víz bevezetését és a nem teljesen szakszerű állagmegóvást jelentette. Az 1990-es évekre a diszkút medencefala és kávakövei szétzilálódtak, a házágkitöltések foghíjassá váltak, a fenékkövek helyén egy porladó betonágy volt. Az ide helyezett márvány vízköpőt műkö tagok csúfították, a műkö talplemez szétfagyott, a szét-tört törzset körbedrótozással erősítették meg. Paszt György kőszobrász-restaurátor 1999-ben készítette tervet a hibás helyreállítás kijavítására, a felújítást a Csabai Építésziroda Bt. végezte el. Lásd Virág et al. 2013 26., 76–77.
 40. Ennek szükségességére már 1973-ban felhívta a figyelmet J. Szikra Éva, de az azóta sem történt meg. J. Szikra 1973 66.

Török András

BUDAPEST: AZ ELSŐ ARANYKOR. SZTEREOKÉPEK ÉS KÉPESLAPFOTÓK A FORTEPAN ÉS A DEUTSCHE FOTOTHEK GYŰJTEMÉNYÉBŐL (1903–1912)

Magyar Nemzeti Galéria 2023. november 14. – 2024. április 7.

1. kép A kiállítás katalógusa

Alig több, mint egy évvel a városegyesítés 150. évfordulója előtt a Fortepan szerkesztője, *Tamási Miklós* néhány száz eddig ismeretlen fotó negatívra bukkant egy német archívumban, és a csapat elhatározta, hogy ezek bemutatásával kíván tisztázni a jeles dátum előtt.

Nem egyszerűen szép és érdekes fotókat kívántunk közkinccsá tenni, hanem egyben mesélni arról, hogy mi mindent rejtenek ezek a képek. A fotográfia szerencséje ma már egyre jobban megbecsült forrásai Budapest általános várostörténetének, illetve közlekedés-, közmű- és viselet-történetének (1. kép).

Tamási Miklós, a Fortepan alapítója és szerkesztője egy 2022 augusztusi napon újra felszántotta az internetet, hátha talál frissen szabad felhasználásúvá vált érdekes fényképeket, amelyeket áttemelhet a Fortepanra. A drezdai Deutsche Fotothek honlapján rábukkant mintegy ötszáz eddig ismeretlen, képeslap-alapanyagnak készült nagyméretű negatívra. Az anyag egy Meissen vá-

rosában, 226 éven át működött képeslapgyár hagyatékaként került Drezdába. Nagy része már célirányosan elő volt készítve képeslap nyomtatáshoz. Elsősorban az ég volt kiretusálva, kellett ugyanis a hely a több nyelvű feliratoknak. Manapság már nagyon ritkán kerül elő ilyen minőségű és mennyiségű lelet Budapest első „aranykoráról”, amelyet általában 1896 és 1913 közöttre tesz a közgondolkodás.

Ha valaki beírja az Arcanum adatbázis részletes keresőjébe, hogy „aranykor + Budapest”, és az időt leszűkíti 1900 és 1913 közé, több ezer találatot kap. Ez a nagy szám azonban félrevezető. A napi sajtóban egyetlen olyan írást sem talál, ami az aranykor általános, pozitív jelentését párosítaná Budapesttel. Közírók is ritkán használták ezt a kifejezést, ehelyett inkább körülírták a jelenséget. Például *Ignotus Hugónak* (1869–1949), a befolyásos esszéistának, a Nyugat majdani főszerkesztőjének 1903-ban tett lelkes kijelentése illik ide, amely a kiállítás mottójaként az egyik falon – angol fordításban is – olvasható: „Ha akkora magyar költő volnék, amekkora szeretnék lenni, a magyar nemzeti époszt nem Attiláról vagy Zrínyi Miklósról írnám meg, hanem Budapest városáról. A mi legnagyobb és legcsodálatosabb hősi cselekedetünkről, mert ez az, amire nincs példa másutt; ez az, amiben egyéniek vagyunk; ez az, amivel helyet váltottunk magunknak a világban.”¹

Mindenki tudja, hogy a Fortepan csak fényképekkel foglalkozik, képeslapokkal nem. Ha a képeslapok iránti kereslet nem zuhan meredeken, a Brück család nyolcadik (!) nemzedéke bizonyára nem zárkózik el az 1793-ban alapított Brück und Sohn cég továbbvitelére elől, és a képeslapok típus számozása nem áll meg a 33 333-as sorszámnál. És akkor a hetedik generáció nem dönt 2019-ben a bezárás mellett. A hagyaték nem kerül a drezdai Fotothek birtokába, ott nem digitalizálják a fennmaradt eredeti képeket, és akkor a Fortepan szerkesztője sohasem bukkan rá a gyűjteményre.

2. kép Budapest VII. Király utca 71., a Király Színház homlokzata, 1903.
(Forrás: Fortepan/Deutsche Fotothek/Brück und Sohn)

A Deutsche Fotothek gyűjteményében felfedezett 500 körüli negatív természetesen nem a Fortepan miatt menekült meg. A drezdai intézmény, amely a Szászországi Állami és Egyetemi Könyvtár egyik fiókintézménye, a maga légkondicionált raktáraiban az idők végezetéig nagyszerű állapotban megőrizte volna a negatívokat. De a magyar szakmai nyilvánosság elé – noha képeslap formában a felvételek közismertek voltak – talán soha nem kerültek volna. Az egyesítési évforduló előtti évben bizonyára nem.

3. kép Budapest VII. Király utca 71., 2024.
(Fotó: Török András)

A Magyar Nemzeti Galériában megrendezett kiállítás előterében egy stilizált levéltári dobozrendszer fogadja a látogatókat, utalva arra, hogy a lelőhely egy levéltár, hiszen innét kerültek elő a képeslapok forrásául szolgáló eredeti negatívok. A kiállítás minden egyes bemutatott képe alatt, a képaláírás mellett ott látható a nyomtatott képeslap – közöttük jónéhány színezett – is, ezeket a Zempléni Múzeumból kaptuk kölcsön. Az egyik teremben láthatók a negatívról nagyított fekete-fehér képek, alatta a színezett eredeti képeslap, majd egy mesterséges intelligencia programmal színezett változata. Az utóbbiak minden esetben sokkal életszerűbbek lettek.

A kiállítás első felében Budapest robbanás-szerű fejlődésére került a hangsúly, az egyik teremben egy vetített animáció mutatja be a város kiterjedésének, ezzel párhuzamosan a számok – lakosság, épületek száma, írástudatlanság mértéke stb. – változását. A sok újonnan felfedezett kép között a kiállításban van négy óriásira nagyított felvétel, amelynek több részletéhez is magyarázatot fűztünk. A szöveges magyarázat jól példázza, hogyan is „olvashatunk” egy képet, milyen információkat hordoz egy egyszerű képeslap. A Nagykörút és a Baross utca sarkát ábrázoló fotón például nyolc részlethez készült kommentár, ezek között szerepel a sok villamossín, a házak falán a számos reklám, az utca vonalán sorakozó gázlámpák, de a készítés évében megjelent címtár alapján abból is készült ízelítő, hogy az

egyik épületben kik laktak. Sőt, egy általános következtetés is olvasható, úgymint, a napernyős férfiak arra utalnak, hogy abban az időben „parasztos” dolog volt a napbarnított arc, amit mindenáron illetlenség elkerülni.

Sikerült néhány képeslapot „megmozdítanunk”: találtunk olyan korabeli mozgóképeket, amelyek ugyanazon helyszínekről készültek – például a Döbrentei téri piacról, ami igazán ritkaságnak számít.

A Nemzeti Galéria ezzel a kiállítással avatta fel új, III. emeleti bemutatótermet, amely a kupola körül helyezkedik el, és három folyosórészből és két „bástyának” becézett négyzet alaprajzú térből áll. Az egyik bástyatérben a képeslapok történetére és a meissenai képeslapgyárra esett a hangsúly, középen pedig a retusálás folyamatát lehetett eredeti eszközökön és az ezt ábrázoló fényképeken tanulmányozni. A retusőrök feladata egyébként nem a reális ábrázolás előmozdítása volt, hanem mindig a kellemes összhatás lebegett a szemük előtt. Bemutatunk több olyan eredeti képet, amelyet a retusőrök talán kicsit „üresnek” érezhettek, mert a kinyomtatott és szintén bemutatott képeslapon olyan növény, illetve embercsoportok láthatóak, amelyeknek a negatívon még nyoma sem volt.

Ez a kiállítás képeslapokra épül, amelyek tudvalevően a szépet, jót, grandiózusat kívánják megörökíteni. Reális társadalomábrázolást nem várhatunk e képektől. Mégis ért bennünket meglepetés. Az egyik ilyen, amely egy Duna-parti jelenetet mutat, ahol különböző korú férfiak, illetve fiúk lovakat csutakolnak, és mellékesen a szekereiket is lemosják. A képen látható fiúk – többnyire kiskamaszok, de akad közöttük idősebb – némelyike anyaszült meztelen. Érdekes feltételezés, hogy ebben az időben, ahogy e kép is bizonyítja, csak a női meztelenség volt tabu. Azt hittük, hogy ebből a negatívból nem lett képeslap, de végül találtunk ilyet. Sőt, volt, aki meg is vette és el is küldte. Rejtély, hogy a feladó, aki egy bálitáncrend részleteiről írt, miért ezt a képet választotta a sok lehetőség közül.

A kiállítás második teresedésében a 20. század eleji sztereo fényképezés legnagyobb, 670 darabos gyűjteményének kincsei láthatók. Ezeket Schoch Frigyes (1856–1924), a svájci származású dúsgazdag vasútépítő és ingatlanfejlesztő vállalkozó, lelkes amatőr fényképész készítette. A gyűjtemény az örökösök jóvoltából, a Fortepan közreműködésével került a Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárába. Az egyik falra részletes magyarázat is került arról, hogy mi is a sztereo fotó: a két

4. kép Budapest VII. Király utca 71., a Király Színház homlokzata, képeslap, 1903-1905. (FSZEK, Budapest Gyűjtemény ltsz.: bibFSZ01502046)

szemünk parányi irány-eltéréssel érzékeli a világot. Ezért mindig két, önálló fénykép készül, amelyet a nézőkébe tekintve az emberi agy újra egyesít, és ezeket 3D ábrázolásként érzékeli.

A terem közepén felépítettünk egy kör alaprajzú, körbejárható sztereonéző alkalmasosságot, amelybe be lehet kukucskálni. A korabeli, divatos eszköz annyiban különbözött ettől, hogy azok előtt ülni lehetett, és időről időre váltott a kép.

Az utolsó folyosón az „egykor és most” jegyében azt lehet megnézni, hogy a régi képeken látható helyszínek hogyan néznek ki napjainkban. Nagy népszerűségnek örvend az a három súlyos, fatáblára erősített, szép régi kép, amelyet „low-tech” megoldással kézzel kell felemelni. Alatta feltárul a silány, mai épület. Különösen a Király utca 71. alatt valaha állt Király Színház szépséges homlokzata helyén magasodó modern beépítés keserítette el a látogatókat (2–4. kép).

A tárlathoz tartalmas, szép kiállítású katalógus is készült, magyar és angol változatban. Ebben mellettünk, kurátorok mellett cikket írt Jens Bove, a Deutsche Fotothek igazgatója, a Brück und Sohn cég históriájáról, valamint Zsuppán András, Schoch Frigyes szerencsés-szerencsétlen életéről és sztereo képeiről.

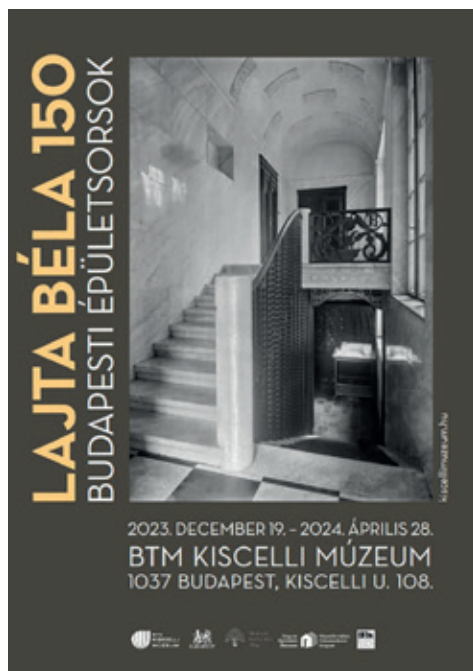
Kurátor: Virágvolgyi István; Társkurátor: Török András; Élménytervező: Bodóczy Antal; Grafikai tervező: Flanek Péter; Kiállítás-szervező: Rajkai Magdolna; Installáció gyártás: Benkóczy Péter

JEGYZETEK

1. A Hét 14 (1903) 34:552-553.

LAJTA BÉLA 150 – BUDAPESTI ÉPÜLETSORSOK

BTM Kiscelli Múzeum 2023. december 19. – 2024. április 28.

1. kép A Lajta Béla 150 – budapesti épületsorok kiállítás plakátja. (Tervezte: Molnár Icsu István)

A Kiscelli Múzeum két évfordulós kiállítással emlékezik meg a főváros egyesítésének másfélszáz éves évfordulójáról. Az egykori trinitárius kolostor Templomterében bemutatott nagyszabású Divat & Város kiállítás mintegy 250 tárgy révén idézi fel, miként fonódott össze Budapesten a divat és a nagyvárosi élet az 1873-tól 2023-ig terjedő időszakban. Nemcsak a város fejlődésének állomásait jeleníti meg, hanem azt is, hogyan alakította és tükrözte a divat az egyes korok társadalmi és kulturális változásait, milyen szerepet játszott a város identitásának formálásában. A múzeum másik évfordulós kiállítása nem vállalkozott ilyen széles áttekintésre. Egyetlen alkotó, a városeyesítés évében Pesten, *Leitersdorfer Béla* néven született, majd *Lajta Bélaként* (1873–1920) az első világháború előtti évtized egyik meghatározó fővárosi építészévé váló, a főváros

arculatát igen karakteres művekkel alakító tervező pályáját mutatja be. (2. kép) Az életmű forrásainak, főbb csomópontjainak bemutatása mellett néhány fontos fővárosi Lajta-épület, műegyüttes keletkezését és átalakulásait tárja a látogatók elé tervek, fotók, épületelemek, valamint képanimációk és videók segítségével. Azzal a nem titkolt szándékkal, hogy az üzletház, a mulató, a szeretetház, az iskolaépület, s a temetői emlékek sorsában egyaránt felmutatható legyen a város története is.

A kiállítás rendezése során számos kihívással néztünk szembe. Amint azzal már a 2010-ben a Fővárosi Levéltárban rendezett, kisebb Lajta-kiállítás kapcsán szembesültem, az építész tervezői hagyatéka részben megsemmisült, részben szétszóródott, kevés építészeti és még kevesebb személyes dokumentum maradt utána, ezek jelentős része viszont már szerepelt a korábbi kiállításban, Lajta-kötetekben. Tárgyak vagy digitális másolatok kölcsönzése révén több, mint kéttucat közgyűjtemény és magángyűjtő volt segítségünkre a kiállítás megrendezésében. A Lajta-épületekben ma működő intézményekkel is jó kapcsolatot tudunk kialakítani, így kerülhetett például kiállításra (és restaurálásra) a Vas utcai iskola számos eredeti berendezési tárgya. A sokszor méltatlan állapotban lévő vagy erősen átalakított műveinek dokumentálása is sok nehézséggel járt. Olyan jelentős alkotások, mint a Szervita téri Lajta-üzletbánház vagy a Népszínház utcai Harsányi-ház eredeti megjelenése is csak sajtófotókról ismert, nem volt könnyű tehát bemutatni, milyenek is voltak valójában a tervezői intencióknak megfelelően megvalósult épületek. Úgy kellett egy átfogó, az életmű értékeit érvényre juttató képet adni az építész pályájáról, hogy a szakmai közönség számára is szolgáljunk újdonságokkal, s meg kellett találni a módot a sokszor összetett tervezés- és építéstörténetek, valamint az alkotások átváltozásainak együttes, de jól elkülönülő bemutatására is. A Kiscelli Múzeum önmagukban is vonzó, de nem könnyen berendezhető emeleti kiállítási és közlekedőtereit egy követhető látogatói útvonalra kellett ehhez felülni, ami szintén kihívást jelentett.

A múzeum emeleti folyosóján érkező látogatók számára a kiállítás kezdetét egy jellegzetes

Lajta-motívummal, a parabolaívvel kiképzett leszűkítés érzékelteti. A beköszöntő szöveggel szemben nyíló kisebb helyiség intim terében Lajta rejtőzködő személyiségére igyekeztünk fényt vetni két tárgyegyüttes segítségével. (3. kép) A Lajta apja és bátyja által vezetett cég, a *Leitersdorfer Dávid és Fia* férfisabóság céges dokumentumai és a munkáik közül fennmaradt egyetlen ruhadarab mellett már itt felvillantottuk azokat a kisebb-nagyobb műveket, amelyeket Lajta Béla – és az irodájában dolgozó *Kozma Lajos* – a Leitersdorfer-rokonság számára terveztek. Mindezzel érzékeltetni kívántuk, hogy Lajta kiterjedt és vagyonos családja megrendelőként milyen fontos szerepet játszott pályájának alakításában, illetve, hogy az építész számos művének radikálisan újító jellege valószínűleg nem volt független a megbízások családi eredetétől. Inkább kontrasztként, mint párhuzamként ugyanitt a Leitersdorfer család másik művésszé lett tagjának, a zeneszerző, zenetudós *Lajtha Lászlónak* (1892–1963) a pályakezdését is felidéztük.

A terem nagy részét az egykor Lajta által birtokolt műtárgyak foglalják el, amelyek változa-

2. kép Lajta Béla portréja, 1914 körül.
(Magyar Építészeti Múzeum, ltsz.: 71.291)

3. kép A kiállítás első terme Lajta dolgozószobájának felnagyított fényképével, 2023.
(Fotó: Fáryné Szalatnyay Judit)

4. kép A kiállítás részlete, előtérben a szeretetházi ápolónővérek főnöknőjének bútoraival, 2023.
(Fotó: Fáryné Szalatnyay Judit)

tossága kiválóan érzékelteti az építész széles művészeti érdeklődését. A kollekció legjelentősebb darabjainak kiállítására nem volt módunk, azok jelenleg a Magyar Zsidó Múzeum, illetve a Néprajzi Múzeum (épülő) állandó kiállításának meghatározó darabjai. Bemutatásukra tehát csak reprodukciók révén nyílt mód, amelyeket a látogatói interakciót felkeltő módon beillesztettünk a Lajta által 1905-től 1912-ig a Zichy Géza utcai *László Fülöp*-villában általa bérelt műtermes lakás „dolgozószobáját” ábrázoló, fal méretűre felnagyított fényképbe. A fotón látható műtárgyak közül eredetiben látható az a magántulajdonban őrzött – és korábban még soha be nem mutatott – angol Arts and Crafts szekreter, amely vélhetően a Kiscelli-kastély egykori urának, *Schmidt Miksának* (1861–1935) a mintagyűjteményéből került az építészhöz. A terem közepén lévő nagy vitrinben a *Zsolnay Miklós* (1857–1922) 1885-ös keleti gyűjtéséből származó, s általa Lajtának ajándékozott középkori egyiptomi és szíriai mázas kerámiatöredékek egy részét állítottuk ki. Mellettük a *Malonyay Dezső*-féle kalotaszegi

gyűjtésből származó ékrovásos díszű népi fatárgyak láthatók – ezek minden bizonnyal a Malonyay-villa 1905–1906-os tervezése kapcsán kerültek Lajta tulajdonába. Azt, hogy Lajtának az ezeken megfigyelhető egyszerű, geometrikus ornamentika iránti érdeklődése jóval korábban kezdődött, egy általa 1901-ben Marokkóban gyűjtött löportartóval, illetve az általa 1898-ban a Harz-hegység kisvárosainak homlokzati díszeiről készítettett fotókkal érzékeltettük.

E fotók vezetnek át a kiállítás következő tematikus egységébe, amelyben a Lajta Béla 1896–1901 közötti nyugat- és dél-európai tanulmányútjain gyűjtött, illetve készítettett sokszáz fényképfelvétel közül mutatunk be tizenötöt. Ezeket a többségében a Magyar Építészeti Múzeumban őrzött fotókat a Lajta által utazásai során egykori középiskolai osztályfőnökének, az irodalomtörténész *Riedl Frigyesnek* (1856–1921), valamint az ő baráti köréhez tartozó, s a fiatal építész sorsát szintén szívükön viselő értelmiségieknek, pl. *Goldziher Ignác*nak (1850–1921) küldött levelek részleteivel állítottuk párba. E képek és szövegek segítségével igyekeztünk rávilágítani Lajta művészi eszmélkedésének néhány forrásokkal is megragadható momentumára, s érzékeltetni azt is, milyen szerepe lehetett ebben az ún. Bristol-kör öt pártfogásába vevő jeles tudósainak.

A következő kiállítási egységben, a kiscelli templom oldala mentén húzódó, egy oldalról ablakosorral megvilágított hosszú folyosón nagyjából kronologikus rendben vonultattuk fel Lajta rövid életpályájának művészi dokumentumait, a lipótvárosi zsinagóga 1898–1899-es tervpályázatára beküldött tervek egykorú reprodukcióitól az Operaház Sába királynője-előadása számára 1915-ben alkotott – megvalósulatlan – díszlettervekig. A falakon és az előttük álló vitrinekben sorakozó tervrajzokat, egykorú fotókat, kiadványokat végig böngészve a látogatók számára érzékelhetővé válhat e másfél évtizedes életút rendkívüli íve, Lajta soha meg nem állapodó formai kísérletezőkedve, ugyanakkor az életmű darbjait összefűző belső koherencia is. A négy nagy kronológiai–stilisztikus egységre bontott kiállításrészt – lechneri szecesszió, nemzeti romantika, proto-modernizmus, új historizálás – nemcsak a molinókon az ablakok elé függesztett kiállítási feliratok és képösszeállítások tagolják, hanem azok az aedicular-formájú keretekbe foglalt képernyők is, amelyeken az egyes korszakokhoz tartozó Lajta-alkotások nemzetközi és hazai párhuzamai, az építészt inspiráló és az ő művei által inspirált épületek, tervek képsorozatai futnak. A látogatók figyelmét különösen lekötik, s

együttal a nagy mennyiségű dokumentumanyag tagolását is segítik az ablakközökben emelt parabolaíves posztamensekre állított bútorok. A lechneri korszakot a Bárd-zeneműbolt, a nemzeti romantikát a Wechseltmann-féle Vakok Intézete, a proto-modern korszakot a Vas utcai iskola bútorai képviselik. Közöttük kapott helyet az Amerikai úti Szeretetházak működtető nővérek főnöknőjének egykori szolgálati lakásából származó bútorok együttese, amely mindenképp a kiállítás egyik újdonságát jelenti. (4. kép) Külön tárlót szenteltünk Lajta Béla és Kozma Lajos sok kérdést felvető munkakapcsolatának: Kozma 1909-1914 között alkotott alkalmazott grafikai alkotásainak egy, a Lajta-művekkel való rokonságot és eltéréseket is érzékeltetni törekvő válogatásával.

Lajta 1910 utáni alkotásai ugyan sok vitát váltottak ki, jelentőségüket mindazonáltal már kortársai felismerték, és azok az 1920-as évek végére a magyar művészettörténeti kánon részévé váltak. A kanonizálódás azonban nem jelentette azt, hogy ezeket az épületeket a maguk fizikai valójában is megbecsülte, jó karban tartotta volna az utókor. Sorsuk változatosan alakult: a Parisiana mulató első kialakítását használói annyira idegennek érezték funkciójától, hogy már az építés évében kezdetét vette átalakításainak hosszú folyamata. A Wechseltmann-féle Vakok Intézete vagy a Pesti Chevra Kadisa Szeretetháza rendeltetésüket mintaszerűen kielégítették, a megrendelőkhöz elégedettséget, a közönségben csodálatot keltettek. Az első világháború és következményei azonban megrendítették az épületek fenntartásának anyagi alapjait; az 1950 körüli államosítás révén azok kikerültek az építető közösség, a holokausztban egyébként is megrendült pesti neológ zsidóságtól, az elkövetkező évtizedek pedig a kívül-belül rendkívül igényesen kimunkált művek értékeinek részleges pusztulásához vezettek. Ez lett a sorsa a Lajta tervei alapján a pesti zsidó temetőben emelt síremlékek, mauzóleumok többségének is. Üzletportáljai egyikéről – a Hercegprímás utcai Schmidl-portálról – megfeledezett a kutatás, a Szent István téri Hecht-portált ellenben a műemlékvédelem felügyelete alatt az 1960-as és az 1990-es években is helyreállították, mára azonban mindkettő a kontroll nélküli ingatlanfejlesztés áldozatává vált. S van szerencsére olyan épület is, a Vas utcai egykori felső kereskedelmi iskola, a mai Széchenyi István Kereskedelmi Technikum, amely máig eredeti funkcióját szolgálja, így értékeinek jelentős része, megkopva bár, de ránk maradt. A múzeum ún. Oratóriumá-

5. kép A Vas utcai iskola berendezési tárgyai a kiállításban, 2023.

(Fotó: Fárnyé Szalatnyay Judit)

ban és annak előterében ezeket az épületsorokat mutatjuk be, az eredeti tervek, fotók és bútorok mellett sok egyéb műtárgyat is felhasználva. A Lajta egyéni díszítményeit inspiráló himzett népi textíliákon kívül kerámia- és fém épületelemek – például a Szervita téri ház múzeummunkban őrzött eredeti Zsolnay-pirogránit főpárkányelemei –, valamint a Vas utcai iskolából származó, az előbbiekhöz hasonlóan a kiállításra restaurált, egyedileg tervezett világítótestek is helyet kaptak ezekben a terekben. (5. kép) Az épületek átalakulásait gazdag dokumentumanyag mutatja be: néhány kiemelt tárgy – mint a romos Szervita téri házát ábrázoló *Zádor István-grafika* vagy a Parisiana újjáépítéséhez készített homlokzati makett – kivételével ezek épületenként egy-egy képanimációba illetve, képernyőkön vagy vetítésként tekinthetők meg. Ugyanezek az eszközökön futnak az épületek mai használóival készített videóinterjúk is. A Vas utcai iskola díszkúterveinek motívumai- ból kialakított, eredetileg a kiállításlátogató gyerekek szórakoztatására szánt óriás méretű pausz

6. kép Kiállítási részlet a Vas utcai iskola világítótesteinek terveivel.
(Fotó: Fáryné Szalatnyay Judit)

színezőt a felnőtt közönség is nagyra értékeli. (6. kép) A kiállításához gazdagon illusztrált magyar-angol nyelvű katalógus készült, amelyben a kiállítóterben olvasható és hallható szövegeken, valamint a részletes tárgyleírásokon kívül néhány különösen fontos, újonnan restaurált tárgycsoport restaurátori bemutatása is helyet kapott. A kiállításnak elkészült a 3D virtuális változata is, amely a Kiscelli Múzeum honlapján lesz megtalálható, bejárható.

Kurátor: Csáki Tamás

A kurátor munkatársai: Magyaróvári Fanni, Rostás Péter

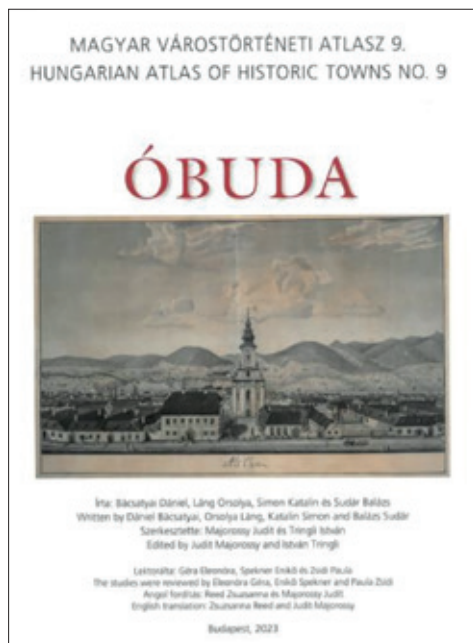
Látványterv, kivitelezés: Rácz Lőrinc (árté);

Grafika: Icsu Molnár István

Animációk: Fatér Anna, Hertelendy Amanda;

Videók: Fellegi Dénes

Együttműködő partnerek: Budapest Főváros Levéltára, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ

Óbuda. *Magyar Várostartörténeti Atlasz 9.*
Írta: Bácsatyai Dániel, Láng Orsolya, Simon Katalin és Sudár Balázs
Szerkesztette: Majorossy Judit, Tringli István
Budapest, 2023. 107 p. 13 fol.
(ISBN 978-963-416-387-9)

és

Buda I. kötet, 1686-ig. *Magyar Várostartörténeti Atlasz 4.*
Írta és összeállította: Végh András
Budapest, 2015. 63 p., 11 fol.
(ISBN 978-615-5341-22-9)

Buda II. kötet (1686-1848). *Magyar Várostartörténeti Atlasz 5.*
Írta és összeállította: Simon Katalin
Szerkesztette: Szilágyi Magdolna
Budapest, 2017. 127 p., 15 fol.
(ISBN 978-615-5635-07-6)

Az Európai Történeti Városatlász sorozat, egyben a hozzá illeszkedő Magyar Várostartörténeti Atlasz célja, hogy történeti és szerkesztett térképek, képi források, valamint az ismert szakirodalom és le-

véltári dokumentumok alapján bemutassa egy-egy település fejlődését, a településszerkezet változásait, kijelölje a mindenkor vagy éppen koronként változó, a város karakterét adó részleteket és egy-más mellé illessze ezek átalakulását. Mindezt átfogó történeti-topográfiai tanulmány és jelentős tudományos apparátus mellékelésével teszi.

A második világháború sokkja, az azt követő számvetés, a károk és megmaradt vagy éppen váratlanul előbukkant értékek felmérése, az újjáépítés ezernyi kérdése számtalan kulturális, tudományos kezdeményezést generált, melyek az 1950-es években váltak aztán nemzetközi szintű programokká. Ide sorolható az európai városatlász projekt is, amely 1955-ben a Nemzetközi Várostartörténeti Bizottság létrejöttével és ösztönzésére indult. Az irányelveket 1968-ban fogalmazták meg, majd az 1995-ös ún. münsteri szerződésben pontosították. A volt szocialista országok közül több már az 1990-es évek fordulatát követően, Magyarország – kicsit megkésve – a 2000-es évek elején, *Kubinyi András* (1929–2007) történész, régész, a Nemzetközi Várostartörténeti Bizottság tagja vezetésével csatlakozott a programhoz.

A magyar várostartörténeti kutatás nem volt előzmény nélküli, elég szempontunkból megemlíteni az 1950-es években új lendületet nyert topográfiai kutatásokat, vagy az ezzel párhuzamosan folyó városképi és műemléki vizsgálatokat. Az MTA Történettudományi Bizottsága által 1966. január 10-én megtartott várostartörténeti vitán *Mályusz Elemér* (1898–1989), *Szűcs Jenő* (1928–1988) és *Ruzsás Lajos* (1914–1981) történészek foglalták össze az addigi eredményeket, számtalan, máig aktuális kérdést tettek fel és igyekeztek kijelölni a további irányokat. Többek között felvetették a történeti városfejlődés térképen való bemutatását, az egyes részeredmények összegző ábrázolását. „Hosszú idő óta hangoztatott elemi igénye a magyar várostartörténeti kutatásnak, egy városalaprajz-atlasz elkészítése, amely több tudományág (régészet, történeti földrajz, településföldrajz) eredményeinek beolvasztása, városaink legrégebbi térképeinek feltárása, az ásatási eredmények felhasználása s az okleveles adatok értékesítése útján, kritikai alapon tisztán és ábrázolná a középkori városok topográfiai fejlődését.”¹

A magyar szakemberek részéről megfogalmazott felvetés gyakorlatilag komplexebb volt, mint a nemzetközi sorozat kezdeti, ma már kissé

naivnak tűnő elképzelései, azaz a rendelkezésre álló térképek – különös tekintettel a 18. század végén, 19. század elején keletkezett kataszteri térképek – alapján a korai település, a kezdeti városszerkezet rekonstrukciója, morfológiai megjelenítése.² Valóban a projekttel párhuzamosan fejlődő városregészeti kutatások és ezek eredményei, amelyek sok esetben ellentmondtak az elméleti rekonstrukciónak, valamint a történeti térképekkel szemben kialakuló forráskritika a kezdeményezés céljának módosítását eredményezte. Így lett a cél a város különböző történeti korszakainak megragadása, a városfejlődés, tehát a változás bemutatása. 2013 óta nemzetközi elvárás a 20. századi városterület beemelése, megjelenítése, és nyilván a vizsgált időhatárok, az igények, lehetőségek és szempontok az idő előrehaladtával, a digitális világ bővülésével mindig is módosulni fognak.

A nemzetközi előírás szerint az atlasznak vannak kötelező és ajánlott elemei. Kötelező elem, kiindulási alap a 18. század végének, 19. század első felének – tehát még az iparosítás előtt felvett – kataszteri térképe 1:2500 léptékben;³ a város környezeti térkép; 1:50000 méretarányú, szintén történeti térkép; modern várostérkép; a város fejlődési periódusait bemutató térkép vagy térképsorozat; egyéb kapcsolódó ábrázolások (veduta, képeslap, részfelmerések stb.) reprodukciói; a település történetét és az egyes fejlődési szakaszokat leíró és értékelő szöveges összefoglaló, valamint kommentár a térképekhez, képi megjelenésekhez. Az egységes méretarány a hazai és nemzetközi összehasonlító elemzések megkönnyítésére szolgál.

Ennek megfelelően épül fel a magyar kiadvány is, amely egységesen három részből, három sorozatból tevődik össze.

Az A sorozat része a történeti kataszteri térkép átrajzolt, 1:2500 méretarányú változata, az ún. alaptérkép; a város határának térképe az első vagy második katonai felmérés megfelelő kivágata 1:50000 méretarányban; a 20. század elejének állapotát bemutató térkép és egy modern változat (általában műholdfelvétellel). Ide kapcsolódik a fejlődési fázisokat, az egyes történeti periódusokat szemléltető – térképsorozat – eltérően a nemzetközi gyakorlatban elfogadott egyetlen térképen való ábrázolástól.

A B sorozatban a különböző szempontú kutatási eredményeket feldolgozó tematikus térképek kaptak helyet, mint például a város épületeinek kora; a különböző korok épületmagassági mutatói; a városban működő szakmák területi elkülö-

nülése; nyelvi, etnikai, felekezeti tagolódás; egyházi és világi tulajdonok stb. Ebben a sorozatban nincs egységesen kötelező tartalom, a rendelkezésre álló forrásanyag, annak feldolgozottsága, a helyi adottságok alakítják a megjeleníthető eredményeket. Ezzel ugyanakkor részben elvész az atlaszok másik hangsúlyos célja, a települések közötti párhuzamok vizsgálatának, az összehasonlító elemzésnek, így a regionális fejlődés megragadásának lehetősége. Pedig ez különösen izgalmas lehetne Budapest viszonylatában a három település, Buda, Óbuda és a még megjelenés előtt álló Pest történeti fejlődésének értékelésénél.

A C sorozat tartalmazza a képi ábrázolásokat, és itt kaptak helyet a szöveges munkarészek, a részletes topográfiai tanulmány és a különböző ábrázolásokhoz készült kommentárok, valamint a történeti-topográfiai adattár.

A kezdeti atlaszokhoz CD melléklet is társult, amely a teljes nyomtatott anyagot tartalmazza, ugyanakkor további feldolgozásra, saját szempontú lekérdezésre csak korlátozottan alkalmas. A most megjelent Óbuda atlaszban már nincs CD-melléklet, hiszen mára túlhaladottá vált. Reméljük, hogy a Nemzetközi Várostörténeti Bizottság erre is kidolgozza majd ajánlását.⁴

A munka végül 2004-ben OTKA-projekt keretében indulhatott el, a 2004–2010 között, elsőként kiválasztott városok – Buda, Sopron, Kecskemét, Sátoraljaújhely – a magyarországi városfejlődés történeti, alaktani, földrajzi, jogi keresztszomszédait adták, tehát szabad királyi város és mezőváros, hegyvidéki, síkvidéki és folyóparti, valamint kereskedő és katonai jelentőségű települések kerültek az első merítésbe.⁵ Buda központi elhelyezkedésénél és jelentőségénél fogva először csak 1686-ig való feldolgozása szerepelt a programban. Olyan nagyvárosok esetében, mint Budapest, teljesen természetes és elfogadott, hogy önálló sorozatként, azaz több részletben jelennek meg.

A *Végh András* régész-történész által jegyzett, 2015-ben publikált, Buda középkori és korai újkorai topográfiáját feldolgozó atlasz a szerző több évtizedes kutatását összegző doktori disszertációján, illetve az abból készült, megkerülhetetlen kétkötetes munkán alapult.⁶

Az atlasz követi az ismertetett tematikát.

Az A sorozatban az alaptérkép Buda 1873-as kataszteri térképének átrajzolt változata. Sajnálatos, hogy az azonos lépték megtartása, ugyanakkor a város köré szerveződő települések, külvárosok (Víziváros, Tabán, Krisztinaváros) bemutatása érdekében a térkép két darabból áll, és azt éppen a budai polgárvárosnál vágják ketté. Természetesen

a két darab összeilleszthető, de mérete miatt nem könnyű a használata. A környéket az első katonai felmérés reprodukciója illusztrálja, ami informatív, de ma már elektronikusan is hozzáférhető, tetszőlegesen nagyítható, így ebben a formában nem túl izgalmas. A város meghatározó történeti korszakait négy fázistérkép mutatja be: római kor; az 1241-1242 utáni városalapítás; 16. század eleje, a török kort közvetlen megelőző időszak; végül, az 1686-os visszafoglalás előtti állapot. Talán a legszemléletesebb része az atlasznak. Az egyes korszakok jól követhetők, mégis a fázistérképeket egymás mellé rakva és a változást elemezve felmerül a kérdés, hogy melyik megjelenési forma segíti jobban a felhasználót? A nemzetközi ajánlásnak megfelelően a rétegek egyszerre, egy lapon való bemutatása, vagy az önálló fázistérképek? Mindkettőnek van előnye és hátránya, napjainkban már nem elérhetetlen a digitális, georeferált felület, ahol a rétegek tetszőlegesen ki- és bekapcsolhatók.

A B sorozat tematikus térképei a város lakóinak az egyes korszakokban való etnikai elhelyezkedését (német város, olasz kereskedők, magyar város), illetve a tulajdonviszonyok megoszlását mutatják. E tematikus térképek témaválasztása a várostörténeti összefoglalóval nyer igazán értelmet, annak illusztrációiként kezelendők.

A C sorozat reprodukciói között a legismertebb ábrázolások kaptak helyet, úgy, mint *Hartmann Schedel* (1493), *Johann Siebmacher* (16. század vége), *Joseph Hauy* (1687) és így tovább. A szerencsére nagyméretű reprodukciók nem csak ismertségük miatt érdekesek, de a város fejlődéstörténetének egy-egy szakaszát is képviselik, jó ezeket egy csokorba összeszedve böngészni. Természetesen az előírt tartalmi részek mellett szövegközi ábrák is segítik az áttekintést. A Buda korai fejlődését évtizedek óta kutató Végh András értő módon, jól követhetően vezeti végig az olvasót a város fejlődési szakaszain, a földrajzi elhelyezkedés változásain, az ehhez fűződő elnevezéseken, a városszerkezet létrejöttén át egészen korai fővárossá válásáig, majd a török időszakban bekövetkezett leromlásig.⁷ A bőséges jegyzetapparátussal ellátott topográfiai összefoglalót az okmánytárakat, szövegkiadásokat is felsorakoztató irodalomjegyzék, majd a történeti-topográfiai adattár követi.

2010 és 2014 között további hat város feldolgozása került be a projektbe. Egyrészt bővítve a várostipológiát egyházi központ, püspöki székhely is helyet kapott a kiválasztottak között, másrészt folytatódott Buda 1848-ig való feldolgozá-

sa. Ez utóbbi *Simon Katalin* történész, levéltáros, Budapest Főváros Levéltárának munkatársa összeállításában 2017-ben jelent meg.

Az atlasz legnagyobb értéke a történeti-topográfiai áttekintés, illetve a hozzá kapcsolódó adattár. Simon Katalin nemcsak a bevezetőben röviden ismertette, az egyes témákat feldolgozó alapirodalmat tekintette át, hanem levéltári alaputatást végzett. Mind a szövegközi, mind az adattári adatsorai – koronként a lakosság száma, szakmáknkénti megoszlása, felekezeti tagozódás, állatállomány változása, az 1838-as nagyárvíz nyomán keletkezett károk stb. – ámulatba ejtik az olvasót. Ezek az adatsorok jelennek meg a B sorozat tematikus térképein. Történeti összefoglaló, adattár és B térképsorozat egybeolvad, és különösen informatív egységet alkot.

Ami az illusztrációs anyagot illeti, további pozitívumnak tartom, hogy nemcsak műholdfelvétel, de topográfiai térkép is illusztrálja a modern várost. A képanyag – a nemzetközi standardok és az eddig megjelent atlaszok figyelembevételével – lehetőséget ad némi szubjektivitásra. Buda ábrázolásai között válogatni hálás feladat, mindenkinek vannak kedvencei. Az atlasz talán legszebb illusztrációja *Petrich András* Buda 1814 októberi kivilágítását megörökítő munkája.⁸ Ugyanakkor feleslegesnek érzem *Joseph Hauy*, vagy *Nicolas Marcel de La Vigne* a török ostrom után készült és a Végh András által összeállított első részben már közölt vedutáinak rosszabb minőségű ismétlését. Helyettük hasznosabb lett volna, ha a szerző a fővárosi levéltár anyagából válogat még eddig közöletlen ábrázolásokat.

A kiadvány „Az Év Levéltári Kiadványa 2017” pályázaton a Monográfiák kategóriában méltán ért el első helyezést. A díj több szempontból pozicionálja magát az atlaszt és a kezdeményezést, a vele szemben támasztott elvárásokat.

A projekt harmadik szakaszának (2016–2019) városai közé a sorozatszerkesztők, *Szende Katalin* és *Tringli István* Óbudát is beválasztották, vélhetően nem véletlenül. A település történeti változásait, morfológiai fejlődését – Budával párhuzamosan – 1848-ig nyomon követő atlasz megjelenését éppen a városegyesítés 150. évfordulójára időzítették.

A szép megjelenésű kötet borítójáról hiányzik a feldolgozás időhatára, ugyanakkor talán Óbuda egyik legszebb ábrázolása⁹ díszíti. A település egyes periódusait mind térképen, mind szövegesen bemutató részek szerzői – és tegyük hozzá, lektorai – a korszak kiváló ismerői, tudó-

sai. A mai városrész elődjét, az i. sz. 1. és 4. század közötti Aquincum kialakulását, részeinek (katonaváros, polgárváros és légiótábor) működését, egymáshoz való viszonyát *Láng Orsolya*, az Aquincumi Múzeum római koros régésze, a középkori település formálódását *Bácsatyai Dániel* történész, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont munkatársa, a török időszakot a már a többi kötetben is közreműködő *Sudár Balázs* történész-turkológus, végül, némi átfedéssel, a kora újkori – a reformációtól a modern korig tartó – városfejlődést a budai második kötetet jegyző Simon Katalin foglalta össze.

Az A sorozat alaptérképe immár négy darab-ból áll, amire mondhatjuk, hogy nem kell egyszerűen használni a lapokat, de nem is lehet. A település környezetét bemutató első katonai térkép kétféle méretarányban is szerepel a mappában, illetve bekerült mellé Pest-Pilis-Solt megye 1793-as felmérése. Óbudáról – főként a 18–19. században – számtalan részlet vagy teljes térkép készült, ezek közül jónéhányat beválogattak a szerkesztők, ugyanakkor szinte hiányzik a C sorozathoz tartozó művészi ábrázolás. Sajnos, a nyomtatási minősége nem lett tökéletes, a színek elcsúsztak, így az ábrák jelentős része szellemképes lett. Amik igazán hasznosak, azok a szerzők útmutatása alapján készült fázistérképek: római kor; 14–15. századi állapot; a 18. század első felének, a Zichy család birtoklásának időszaka; reformkor. Ide sorolható még a város 1212-es és 1355-ös határának rekonstrukciója.

A mappában nincs a B sorozathoz tartozó tematikus térkép, ami szintén nagyon hiányzik, különösen a budai mappák kitűnő anyagának ismeretében. Az alig illusztrált szöveges részek adatmennyisége, hivatkozásai megkívánnák a térképi alátámasztást. Különösen a Simon Katalin által végtelen odafigyeléssel és precizitással összegyűjtött adatok – a középületek, uradalmi épületek, vendéglátóhelyek, piacok elhelyezkedése, nyelvi, felekezeti elrendeződés stb. – mindegyike megérdemelt volna legalább egy szöveges ábrát. Hiába igyekszik a szerző támpontokat adni, a város(rész)t nem ismerő olvasó minden erőfeszítése és gyakorlata, valamint a térkép-használat ellenére könnyen beleegabalyodik a változó utcanevek hálójába.

Szemben a történeti-topográfiai összefoglalóval, az adattár bőségesen illusztrált, jónéhány eddig nem ismert épületábrázolás, veduta színesíti a precízen összeállított adatsorokat. A táblázatba rendezett adatok további elemzésre, szakdolgozat szintű feldolgozásra adnak lehetőséget.

A kiadvány a Magyar Levéltárosok Egyesülete által alapított, „Az év levéltári kiadványa 2023” ismeretterjesztő kiadványok, kiállítási katalógusok, albumok kategóriában megosztott I. díjat nyert.¹⁰

Végül, a 2020–2023 közötti időszak tervei között szerepel Pest várostörténeti atlasza, feltehetőleg 1848-ig, így illeszkedve az eddig megjelent városrészek sorozatába. Egymás mellé téve a budai oldal három kötetét, az elvégzett munka iránti tisztelet mellett az önző olvasóban hiányérzet támad. Lesz-e folytatás? Kell-e a ki egyezést követő időszaknak még egy atlasz? A városok 1867 utáni, és különösen az egyesített követő robbanásszerű fejlődése mindenképpen megkívánná az önálló feldolgozást. Az iparosodás, a külvárosok, ipari körzetek létrejötte, a város szövetébe való integrálása, a változás nyomán következő mindegyik település – 1873-tól településrész – esetében jelentős átalakulást eredményezett. Hogyan dolgozható fel, mutatható be mindez? Egyesített fővárosként egy kötetben, vagy továbbra is városrészenként önállóan? Kíváncsiaként és használóként – tekintve az információmennyiség robbanásszerű növekedését – az utóbbit tartanám kedvezőbbnek, és lehet, hogy nem nyomtatott formában, hanem digitálisan.

A sorozat új lendületet ad a várostörténeti, topográfiai kutatásnak, új forrásokat tár fel, új összefüggéseket fogalmaz meg, különösen hasznos az építészek és várostervezők számára, műemléki kutatásokhoz történeti kontextusba helyezi az adott épületet, ezzel is hangsúlyozva a városszerkezetben és fejlődésben betöltött helyét, valamint az épület jelentőségét. Nélkülözhetetlen műemléki hatástanulmány és a helyi építési szabályzat műemlékes munkarészeinek összeállításához. És nem utolsó sorban kitűnően alkalmazható az oktatásban.

A magyar sorozat részleteiről, a már megjelent további atlaszokról a projekt honlapján értesülhetünk: www.varosatlasz.hu

Velladics Márta

HIVATKOZÁSOK

- BTM
Budapesti Történeti Múzeum
Holl 2011
Holl Balázs: Sopron - Magyar várostörténeti atlasz 1. CD melléklet. *Archaeologiai Értesítő* 136 (2011) 330-331.

MNM TK

Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Képcsarnok

Ruzsás – Szűcs 1966-67

Ruzsás Lajos – Szűcs Jenő: A magyarországi várostörténeti kutatások helyzete és feladatai. *Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei* 15 (1966-67) 1-2:5-69.

Szende 2013

Szende Katalin: Az eltűnt tér nyomában. Kataszteri térképek és várostopográfiai kutatások. In: *Pécs város topográfiája a kezdetektől a 20. század elejéig*. Szerk.: Fedeles Tamás. Pécs, 2013. 11-40.

Végh 2006 és 2008

Végh András: *Buda város középkori helyrajza* 1-2. Budapest, 2006. és 2008.

JEGYZETEK

1. Ruzsás – Szűcs 1966-67 27.

2. Szende 2013 11.

3. Magyarország második kataszteri felmérése az 1848–1849-es szabadságharc után vette kezdetét. 1856-ban a nyugati részek felmérésével kezdődött a munka, 1861-ben Horvátországgal folytatódott, majd 1865-től a Felvidék következett. A főváros felmérése 1869 és 1872 között folyt, közvetlenül az egyesítést megelőzően. Az ország középső részét csak az 1870-es, 1880-as években mérték fel. Szende 2013 13.

4. Lásd Holl 2011 331.

5. Az itt ismertetett atlaszokon kívül a sorozatban eddig megjelent: Sopron (2010), Sátoraljaújhely (2011), Szeged (2014), Kőszeg (2018), Kecskemét (2018), Pécs (2021).

6. Végh 2006 és 2008 - Buda város középkori helyrajza 1. (Monumenta Historica Budapestinensia 15. kötet Budapest, 1983) (oszk.hu) és Buda város középkori helyrajza 2. Végh András (Monumenta Historica Budapestinensia 16. kötet Budapest, 2008) (oszk.hu) (utolsó letöltés 2024. augusztus 9.)

7. Buda, I. rész, 1686-ig / Buda, Part I to 1686. Írta és összeállította / by András Végh. (Magyar Várostörténeti Atlasz 4. / Hungarian Atlas of Historic Towns No. 4.) Budapest, 2015. | Végh András - Academia.edu (utolsó letöltés: 2024. augusztus 16.)

8. Petrich András: Buda ünnepi kivilágítása a bécsi kongresszuson részt vett uralkodók pest-budai látogatása alkalmából 1814. október 26-28. MNM TK Grafikai Gyűjtemény ltsz.: T.118 - Petrich András, 1765-1842: Buda ünnepi kivilágítása a Bécsi kongresszuson résztvett uralkodók pest-budai látogatása alkalmából 1814. október 26-28-án | MNM online katalógus

9. Kollár István: Óbuda, 1812. BTM Kiscelli Múzeum, Grafikai Gyűjtemény, ltsz.: 73.27 M 199

10. A másik díjazott: Jankovics Norbert: Veszprém város templomai. Veszprém, 2023.

Bechtold Ágnes PhD

Művészettörténész, okleveles tájépítésmérnök, műemléki szakértő történeti kertek szakterületen. 2008-ban az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerzett művészettörténész, a Budapesti Corvinus Egyetemen (jelenleg MATE) tájépítésmérnöki diplomát kertépítészeti műemlékvédelem szakirányon, 2021-ben a Szent István Egyetem Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskolában doktori címet. 2016-tól a Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ és jogutód intézményeinek, jelenleg az Építési és Közlekedési Minisztérium Műemlékvédelemért Felelős Helyettes Államtitkárságán a Műemlékfejlesztési Főosztály munkatársa. Történeti kertek, műemléki környezetek kutatásával foglalkozik.

E-mail: agnes.bechtold@nofnkft.hu

Fülöp András

Régész, falkutató. 1995-ben diplomázott az ELTE Bölcsészettudományi Karán, középkori régészet szakirányon. 1997 nyarán kezdett dolgozni az Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központban régészként, majd falkutatóként is. Azóta is a jogutód intézmények munkatársa, jelenleg a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ főmuzeológusa; ebbéli minőségében különféle korú műemléképületek tudományos kutatásával foglalkozik.

E-mail: fulop.andras@mma-mem.hu

Horogszegi Tamás

Művészettörténész.

Koppány András

Régész, műemléki és régészeti szakértő, falkutató. 1996-óta dolgozik tudományos kutatóként jogutód örökségvédelmi intézményekben. Kutatóként elsősorban fal kutatással, építészettörténeti kutatással, 2014-ig ezekhez kapcsolódó régészeti feltárással és az elmúlt évtizedben történeti kertek régészeti módszerrel is végzett kutatásával foglalkozik. Óraadó tanár a BME Műemlékes Szakmérnöki képzésén.

Jelenleg a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Kutatási Osztályának osztályvezetője.

Az elmúlt évtizedben több történeti kert régészeti módszerrel történő feltárását irányította vagy vett a kutatásokban részt konzulensként: Fertőd, Körmen, Dég, Füzesrád, Iszka, Szabadszék, Benczföld, Nagycenk, Anarcs kastélyainak történeti kertjeinél.

Sárossy Péter

Művészettörténész. (ELTE, 2001) 1998 óta dolgozik a műemlékvédelem intézményeiben, még egyetemistaként az Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központban, ezt követően pedig a Műemlékek Nemzeti Gondnokságán és ennek utód szerveinél. Kiállítási kurátorként, 2010 és 2021 között részt vett a majki kamaduli remeteség helyreállításának mindkét ütemében. Jelenleg az Építési és Közlekedési Minisztérium Műemlékvédelemért Felelős Helyettes Államtitkárságának Műemlékfejlesztési Főosztályán dolgozik művészettörténész kutatóként.

MŰEMLÉKVÉDELEM

A MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEM KIADVÁNYA

LXVII. évf.

2023

4-5. szám

Főszerkesztő: Velladics Márta
Szerkesztőség: 1055 Budapest, Bihari János utca 5.

REZÜMÉ

Velladics Márta: **Előszó**181

TANULMÁNYOK

Horogszegi Tamás: Művészettörténeti kiegészítések a pesti Új Városháza építéséhez, átalakításaihoz és közgyűlési termének díszítéséhez

Amikor a Budapestet alkotó városrészeket 1873-ban egyesítették, már épülőfélben volt a Steindl Imre (1839–1902) által tervezett és vezetésével kivitelezett pesti Új Városháza palotája a Lipót (ma Váci) utcában. A tanulmány Sisa József 1978-ban megkezdett kutatásából kiindulva – azok eredményeit tömören összefoglalva –, az ő nyomdokain haladva, újabb vizsgálatok eredményeivel igyekszik kiegészíteni eddigi ismereteinket.

Steindl 1868 és 1870 között négy alaprajzi tervsorozatot készített az épülethez, rendre neogótikus és neoreneszánsz tervalternatívákat is kínálva annak megjelenéséhez (1–7. kép). A tervek átdolgozását kezdetben a tervezett palota funkciójának a városi közgyűlés általi változtatásai tették szükségessé. Először ugyanis törvényszéki épületet kívántak emelni, majd a tervezési program redukálásával, végül megváltozásával döntöttek új városház tervezetése és építése mellett. Bár az építkezés 1870-ben neogótikus terv szerint indult meg (5–6. kép), ezt a közgyűlés később mégis neoreneszánszra módosította a tervezővel (7. kép). Az építkezés nagy lendülettel folyt: 1873-ban már hivatali egységek költözhettek új irodáikba, az első közgyűlést 1875 márciusában tartották itt, ami az építési munkák befejezését is jelöli. Vakolatlan téglahomlokzatával a főváros ilyen megjelenésű épületei közül az elsők között szerepel; ugyan jellegében neoreneszánsz, mégis felfedezhetők rajta neogótikus jegyek (előcsarnok, díslépcsőházak, fő- és belső udvari homlokzatok nyílásai).

A 20. században sok kisebb átalakítást hajtották végre az épületen, amely a második világháborúban károkat is szenvedett. Ezek elhárítása után csak az 1980-as években került sor teljeskörű helyreállítására. A rendkívül értékes és impozáns középület sajnos jelenleg – 2022 óta – nagyrészt üresen, használaton kívül áll.

Az Új Városháza legdiszesebb helyisége a kétszintes belmagasságú közgyűlési tanácssterem. Erről a 19. századból két fényképet ismerünk (9–10. kép). Ezeket egymással és a terem jelenlegi állapotával (11–12. kép) összehasonlítva számos érdekes különbség figyelhető meg, rengeteg kutatási kérdés vetődik fel. Így például a korábbi, Klösz György (1844–1913) által készített fotón (9. kép) még nem láthatók a galériaszint falfülkéibe Lotz Károly (1833–1904) által 1881–1882-ben temperával festett falképek. Ezek elkészítésének anyagi fedezete 1880-ig hiányzott. Ekkor még várostörténeti tárgyú festményeket kívántak a fülkébe festetni, a program Lotz első vázlatának elkészítése után módosult allegorikus témára (13. kép). A sztálinista Rákosi-korszakban, 1951-ben Medveczky Jenővel (1902–1969) festettek a dualizmus állameszményét szimbolizáló Lotz *Közszelem* falképét (hátsó borító képe) 1991-ig eltakaró, azzal azonos kompozíciójú vászonképet (15. kép): erről a magyar Szent Korona, a koronázási jog, valamint a Kossuth-címer hiányzik, illetve került helyettesítésre.

A két archív fényképen látható mellszobrok ma már nincsenek a teremben. A város szempontjából fontos, érdemes férfiak főként márvány (17–18. kép), később bronz büsztjeivel 1883-tól kezdték gazdagítani a termet; összesen nyolc ilyen helyezték el benne piederstálra állítva. A rövidebb oldalfalak szoborfülkéiben mitológiai alakok mellszobrai kaptak helyet. Ezekről egyelőre nagyon keveset tudunk. Lehetséges, hogy gipszből voltak és bizonyára Marchenke Vilmos (1842–1915) készítette ezeket.

A közgyűlési terem festett neoreneszánsz üvegablakait Kratzmann Ede (1847–1922) készítette 1884 és 1887 között. Ezek a második világháború pusztításában megsemmisültek. A jelenlegi neobarokk ablakokat Palka József (1860–1952) festette 1945-ben (16. kép).

A tanulmány arra is fel kívánja hívni a figyelmet, hogy a műemléki tárgyú és célú kutatások során milyen jelentősége van és milyen gyümölcsöző eredményre vezethet, ha azt művészettörténeti módszerekkel végezzük és kiterjesztjük a számitásba vehető közgyűjteményekre is.184

Sárossy Péter: A pesti Új Városháza reprezentatív igényű terei a források tükrében

A pesti Új Városháza építéstörténeti kutatási dokumentációjának összeállításához Dr. Velladics Márta, Horogszegi Tamás és a tanulmány szerzője 2023–2024-ben közösen végezték el az építéstörténet már publikált forrásainak rendszerezését.

E közös munka olyan forrásokat is feltárt, amelyek lehetővé tették egyes, eddig kevesebb figyelmet kapott építési részlet pontosabb értelmezését is.

Jelen tanulmány elsősorban a városháza reprezentatív igényű tereit – a két kapualjat, a díszlépcsőházakat, a közgyűlési termet és a tanácsstermet (az úgynevezett Deák-termet) – vizsgálja, különös tekintettel azok egyes díszjeinek bemutatására. E terek a korabeli leírások alapján is „*oly szoros összefüggésben*” álltak egymással, „*hogy egyik a másik nélkül*” nem volt „*képzeltető*”. A közlekedőterek, tehát a kapualjak, illetve az északnyugati díszlépcsőház az előcsarnokával művészi kialakításukban is előlegezték a funkcióját és berendezését tekintve is legfontosabb városházi helyiség, a közgyűlési terem pazar megjelenését. Ma is meglévő díszítésük – a kapualjak és a nagyobb lépcsőház esetében a díszítőfestés, a közgyűlési teremben pedig többek között a különböző fajtákból készített „*márványművek*” – összevetése a forrásadatokkal a kutatás során rávilágított arra, hogy Steindl Imre tervezői „*tapintata*”, azaz építési érzékenysége milyen finoman hangolta össze e részleteket, hogy azok a városháza méltóságának megfelelően jelenjenek meg. Hasonlóképpen, az utcai szárny első emeletén kialakított főpolgármesteri terem sorban helyet kapó tanács terem művészi részletei is nagyfokú igényességről tanúskodnak. Az épület városháza funkciójának megjelenésétől Steindl tervein mindig szereplő nagyobb terembe 1874 és 1887 között, több, mint egy évtized alatt készült el a ma is látható belső díszítés, köztük az összképet leginkább meghatározó két festmény, Deák Ferenc és Csengerly Antal egész alakos portréi. A forrásadatok alapján az átgondolt képi program az 1867. évi kiegyezés emlékeztető volt hivatott a születő főváros „*közönségének*” egyik legfontosabb és szimbolikus épületében, a városházán megjeleníteni „*a felső művészet kivételében*”. A tanulmány az említett terek dekorációjának mestereiről is közöl adatokat. Mindezek kiegészíthetők a pesti Új Városháza, azaz „*a főváros egyik ékessége*” művészettörténeti kutatás által eddig feltárt építéstörténetét.205

Fülöp András: Egy építésziroda a századforduló Budapestjén. Petschacher Gusztáv tevékenysége az Árvaszéki iratok tükrében

Petschacher Gusztáv, a magyarországi neoreneszánsz építészet kiemelkedő alakja 1890. január 7-én hunyt el Budapesten. A fiatal, mindössze 45 éves műépítész Bécsben született, és bár megtanult magyarul, a nyelvet élete végéig akcentussal beszélte. Halála után Petschacher családjának ügyét az Árvaszék tárgyalta, mivel gyermekei kiskorúak voltak. Az iratokat Budapest Főváros Levéltára őrzi, és belőlük képet kapunk Petschacher Gusztávnak függőben lévő építési vállalásairól, melyek nagyrészt budapesti bérházak és villaépületek voltak. E munkákkal kapcsolatos elszámolások anyagi terhért az építésözvegye, Weninger Irma viselte, amiben Kreutzer Károly építész, néhai férje irodavezetője volt a segítségére. A hagyatéki leltárból megismerhetjük irodájának berendezését vagy a könyvtárát, melynek tételes felsorolását is közli a tanulmány. Együttal betekintést nyerhetünk a városeyesítés utáni Budapest építési konjunktúrájába, annak mindennapjaiba is.234

Bechtold Ágnes – Koppány András: Újabb eredmények a szabadkígyósi Wenckheim-kastély parkjának kutatásában

A szabadkígyósi kastélypark hazánk egyik legszebb és szerkezetileg egyik legépebben megmaradt parkja, amelyet Wenckheim Frigyes (1842–1912) és Wenckheim Krisztina (1849–1924) alakítottat ki valamikor 1875 és 1883 között, historizáló stílusban. Bár a parkkal korábban többen foglalkoztak, átfogó történeti kutatását nem végezték el. A kastély és közvetlen környezetének legutóbbi műemléki helyreállítására 2019 és 2022 között került sor a Nemzeti Kastélyprogram keretében. Ennek a munkának előkészítéseként történt meg a park kerttörténeti és kertrégészeti kutatása, 2022-ben pedig kiegészítő kertrégészeti kutatást végeztünk. Tanulmányunk e kutatások eredményeit ismerteti. Két eddig ismeretlen, valószínűleg az 1930–1940-es évekből származó családi fényképgyűjtemény fotói alapján számos kerti részletet (tó, hidak, fa pavilon, játszóház, szobor a szigeten, állatház) sikerült azonosítani és képet kapni egykori megjelenésükről. Klósz Györgynek a kastélyt délről ábrázoló fotója alapján lehetővé vált a pleasure ground parterjének elvi és a szökőkút fizikai rekonstrukciója. A helyszíni kutatások során vizsgáltuk a tó eredeti kiterjedését, a medencéket, támfal és lépcső, valamint a gázfejlesztő szerkezetét, szobortalapzat alapozását, utak nyomvonalát és szerkezetét, lovaspótló pálya és teniszpálya szerkezetét, kerti pavilon helyét. Megtörtént az egykori játszóház teljes felületű feltárása, kertrégészeti módszerekkel meghatároztuk az egykori üvegház helyét.246

KIÁLLÍTÁSOK

Török András: Budapest: Az első aranykor sztereoképek és képeslapfotók a Fortepan és a Deutsche Fotothek gyűjteményéből (1913-1912)

Magyar Nemzeti Galéria 2023. november 14. – 2024. április 7.259

Csáki Tamás: Lajta Béla 150 – Budapesti épületsorok

BTM Kiscelli Múzeum 2023. december 19. – 2024. április 28.262

KÖNYVISMERETÉS

Velladics Márta: **Óbuda. Magyar Várostörténeti Atlasz** sorozat267

ABSTRACT

Márta Velladics: Preface181

STUDIES

Tamás Horogszegi: Art Historical Additions to the Construction and Conversions of the New Town Hall in Pest and the Decoration of its Assembly Hall

When the districts of Budapest were united in 1873, the palace of the New Town Hall in Pest, designed by and built under the supervision of Imre Steindl (1839–1902), was already under construction in Lipót (today Váci) utca. Based on (and concisely summarizing the results of) József Sisa's research started in 1978, following in his footsteps, the paper tries to supplement our existing knowledge with the results of recent studies.

Between 1868 and 1870, Steindl created four series of floor plans for the building, consistently offering both neo-Gothic and neo-Renaissance design alternatives for its appearance (*Images 1–7*). The revision of the plans was initially necessitated by changes to the function of the planned palace required by the City Council. First, they wanted to build a court building, then the Council decided to design and build a new town hall by reducing and finally changing the whole planning program. Although the construction started according to a neo-Gothic plan (*Images 5–6*) in 1870, the general assembly later made the architect change the design to a neo-Renaissance plan (*Image 7*). The construction proceeded with great momentum: in 1873, administrative units were able to move into their new offices, and the first general assembly was held here in March 1875, which date also marks the completion of the construction work. With its unplastered brick façade, the town hall is one of the first buildings in the capital to have such an appearance. Although the building is neo-Renaissance in character, neo-Gothic features (foyer, grand staircases, fenestration of the main and inner courtyard façades) can also be discovered.

In the 20th century, several minor alterations were made to the building, which was damaged in the Second World War. After these damages were repaired, the full restoration of the building was carried out only in the 1980s. Unfortunately, the extremely valuable and imposing public building is currently mostly empty and unused since 2022.

The most decorated room of the New Town Hall is the two-story assembly hall. Two photographs of this room are known from the 19th century (*Images 9–10*). Comparing these with each other and with the current state of the hall (*Images 11–12*), a number of interesting differences can be observed, and many research questions arise. Thus, for example, in the photo taken by György Klösz (1844–1913) (*Image 9*), the wall paintings painted with tempera in 1881–1882 by Károly Lotz (1833–1904) in the wall niches on the gallery level cannot yet be seen. The financial support for their preparation was missing until 1880. At that time, the City Council wanted to have paintings in the niches with the theme of urban history, which program was changed to an allegorical theme after the preparation of Lotz's first sketches (*Image 13*). During the Stalinist Rákosi era, in 1951, Jenő Medveczky (1902–1969) was commissioned to paint a canvas, which covered Lotz's mural *Közszelem* (back cover image) until 1991. The new painting (*Image 15*) was designed to symbolize the state ideal of dualism, with the same composition as the original: on this, the Hungarian Holy Crown, the coronation scepter, and the Kossuth coat of arms are missing or have been replaced.

The busts shown in the two archival photographs are no longer in the hall. Busts of men prominent and honorable from the city's point of view began to enrich the hall from 1883, created mainly in marble (*Image 17–18*) later in bronze. In the room, a total of eight of these were placed on a pedestal. Busts of mythological figures were placed in the sculpture niches of the shorter side walls, but we know very little about them so far. It is possible that they were made of plaster, and their sculptor was certainly Vilmos Marchenke (1842–1915).

The neo-Renaissance stained-glass windows of the assembly hall were made by Ede Kratzmann (1847–1922) between 1884 and 1887. These were destroyed during the ravages of the Second World War. The current neo-Baroque windows were painted by József Palka (1860–1952) in 1945 (*Image 16*).

The study also aims to draw attention to the importance and fruitful results of conducting the research of historical monuments using art historical methods and extending them to relevant public collections too.184

Péter Sárossy: Spaces with Representative Function in the New Town Hall in Pest in the Light of the Sources
In 2023-2024, Dr. Márta Velladics, Tamás Horogszegi and the author of this study jointly organized the already published sources to compile the architectural history research documentation of the New Town Hall in Pest. This joint work also uncovered sources that enabled a more accurate interpretation of certain construction details that had received less attention until now.

This study primarily examines the representative spaces of the town hall – the two gateways, the grand staircases, the assembly hall and the board room (the so-called Deák Hall) – with special attention to the presentation of their ornamentation. Based on descriptions of the time, these spaces were “*so closely related*” to each other, “*that one could not be imagined without the other*”. The artistic formation of the circulation areas, i.e. the gateways, and the northwest grand staircase with its lobby, also anticipated the sumptuous appearance of the town hall room which was the most important in terms of its function and furnishings, namely the assembly hall. In the course of the research, their decorations that still exist today (i.e. the decorative painting in the case of the gateways and the grand staircase, or in the assembly hall, among other things, the “*marble works*” made of different types) were compared with the source data. This comparison highlighted how finely Imre Steindl’s designer “discretion”, i.e. his architectural sensibility, harmonized these details so that they appeared worthy of the town hall’s dignity. Similarly, the artistic details of the board room that was placed in the row of the mayor’s halls on the first floor of the street wing, also testify to a high degree of sophistication. In the larger hall, which has always been part of Steindl’s plans since the emergence of the building’s town hall function, the interior decoration that can still be seen today was completed between 1874 and 1887, in more than a decade. Among others, this included the two paintings that most define the overall picture: the full-length portraits of Ferenc Deák and Antal Csengery. Based on the source data, the elaborated visual program was meant to display the memory of the Compromise of 1867 “*in the form of high art*” for the public of the nascent capital in one of the most important and symbolic buildings, that is the town hall. The study also provides data on the masters creating the decoration of the mentioned rooms. All these findings can complement the architectural history of the New Town Hall in Pest, i.e. “*one of the gems of the capital*” revealed so far by art historical research.205

András Fülöp: An Architectural Office in Budapest at the Turn of the Century. The Professional Activity of Gusztáv Petschacher in the Light of the Chancery Documents

Gusztáv Petschacher, an outstanding figure of Hungarian Neo-Renaissance architecture, died on January 7, 1890, in Budapest. The young, only 45-year-old architect was born in Vienna, and although he learned Hungarian, he spoke the language with an accent until the end of his life. After his death, Petschacher’s family’s case was heard by the Board of Guardians, as his children were minors. These documents are kept by the Archives of Budapest Capital, from them we get an idea of Gusztáv Petschacher’s pending construction commitments, which were mostly apartment buildings and villa buildings in Budapest. The burden of the financial settlements related to these works was borne by the architect’s widow, Irma Weninger, in which the architect Károly Kreutzer, her late husband’s office manager, helped her. The legacy inventory provides an image of the furnishings of Petschacher’s office or his library, the itemized list of which is also published in the study. At the same time, the paper gives an insight into the construction boom and everyday life of Budapest after the unification of the city.234

Ágnes Bechtold – András Koppány: New results in the research of the park of the Wenckheim Castle, Szabadkígyós

The castle park in Szabadkígyós is one of the most beautiful and structurally best-preserved parks in Hungary. It was commissioned by Frigyes Wenckheim (1842–1912) and Krisztina Wenckheim (1849–1924), developed sometime between 1875 and 1883 in a historicizing style. Although several experts have dealt with the park in the past, no comprehensive historical research was carried out. The most recent historic restoration of the castle and its immediate surroundings took place between 2019 and 2022 within the framework of the National Palace Program. In preparation for this work, the park’s garden history and garden archeology research were carried out as part of the project, and in 2022 we conducted additional garden archeology research. Our study presents the results of these researches. Based on the photos of two previously unknown family photo collections, probably dated from the 1930s and 1940s, many garden details (lake, bridges, wooden pavilion, playhouse, statue on the island, animal house) were identified and an image of their former appearance was also drawn. On the basis of György Klösz’s photo depicting the palace from the south, the conceptual reconstruction of the parterre of the pleasure ground and the physical reconstruction of the fountain became possible. During the on-site research, we investigated the original extent of the lake, the structure of the pools, the retaining wall and stairs, as well as the gas generator, the foundation of the statue pedestal, the route and structure of the roads, the structure of the polo field and the tennis court, and the location of the garden pavilion. The full-surface survey of the former playhouse was done, and the exact place of the former greenhouse was determined using garden archeology methods.246

EXHIBITIONS

András Török: Budapest: The First Golden Age. Stereograms and Postcard Images from the Collections of Fortepan and Deutsche Fotothek (1913-1912)

Hungarian National Gallery, November 14, 2023 – April 7, 2024259

Tamás Csáki: Béla Lajta 150 – Building Fates in Budapest

BTM Kiscell Museum, December 19, 2023 - April 28, 2024262

BOOK REVIEW

Márta Velladics: Hungarian Urban History Atlas. Óbuda series267

AUS DEM INHALT

Márta Velladics: Vorwort	181
---------------------------------------	-----

ABHANDLUNGEN

Tamás Horogszegi: Kunsthistorische Ergänzungen zum Bau und Umbau des neuen Pester Rathauses sowie zur Dekoration seines Tagungsraums

Als die Bezirke von Budapest 1873 vereinigt wurden, befand sich der von Imre Steindl (1839–1902) entworfene und erbaute Palast „Új Városháza“ in Pest in der Lipót-Straße (heute Váci-Straße) bereits im Bau. Ausgehend von den 1978 begonnenen Erforschungen von József Sisa – deren Ergebnisse kurz zusammengefasst werden – versucht die Abhandlung, in seine Fußstapfen tretend, unser vorhandenes Wissen durch die Ergebnisse neuerer Untersuchungen zu ergänzen.

Zwischen 1868 und 1870 entwarf Steindl für das Gebäude vier Serien von Grundrissen, die für das Erscheinungsbild jeweils neogotische und neorenaissance Gestaltungsalternativen boten (*Bild 1–7*). Die Überarbeitung der Entwürfe machten am Anfang die Änderungen der Funktion des geplanten Schlosses durch die städtische Hauptversammlung notwendig. Zuerst wurde die Errichtung ein Gerichtsgebäude beabsichtigt, danach durch Reduzierung und schließlich Änderung des Planungsprogramms für den Entwurf und Bau eines neuen Rathauses entschieden. Obwohl der Bau im Jahr 1870 nach einem neugotischen Entwurf begann (*Bild 5–6*), wurde er später von der Hauptversammlung zusammen mit dem Architekten in einen Neorenaissance-Plan geändert (*Bild 7*). Der Bau ging mit großem Schwung voran: 1873 konnten die Verwaltungseinheiten in ihre neuen Büroräume ziehen, im März 1875 fand hier die erste Hauptversammlung statt, die auch den Abschluss der Bauarbeiten markierte. Mit seiner unverputzten Ziegelfassade ist es eines der ersten Gebäude mit solcher Erscheinung in der Hauptstadt; Obwohl es im Neorenaissance-Stil gebaut wurde, können wir dennoch neugotische Elemente entdecken (Flur, Ziertreppen, Öffnungen in den Fassaden des Haupt- und Innenhofs).

Im 20. Jahrhundert wurden viele kleinere Umbauten an dem Gebäude, das auch im Zweiten Weltkrieg beschädigt wurde, vorgenommen. Nach der Beseitigung dieser Schäden wurde es erst in den 1980er Jahren vollständig restauriert. Leider steht das äußerst wertvolle und imposante öffentliche Gebäude derzeit – seit 2022 – weitgehend leer und ungenutzt.

Der prachtvollste Raum im „Új Városháza“ ist der zweistöckige Ratssaal der Hauptversammlung. Wir kennen zwei Fotografien von diesem aus dem 19. Jahrhundert (*Bild 9–10*). Vergleicht man diese miteinander und mit dem aktuellen Zustand des Raumes (*Bilder 11–12*), lassen sich viele interessante Unterschiede beobachten und zahllose Forschungsfragen aufwerfen. So sind beispielsweise auf dem früheren Foto von György Klösz (1844–1913) (*Bild 9*) die 1881–1882 von Károly Lotz (1833–1904) mit Tempera gemalten Wandgemälde in den Nischen auf der Galerieebene noch nicht sichtbar. Bis 1880 mangelte es an finanzieller Unterstützung für die Anfertigung dieser. Damals wollte man noch Bilder von stadtgeschichtlichen Themen in den Nischen malen, das Programm wurde nach den ersten Skizzen von Lotz zu einem allegorischen Thema geändert (*Bild 13*). Während der stalinistischen Rákosi-Ära im Jahr 1951 malte Jenő Medveczky (1902–1969) das Wandgemälde „Közzszellem“ von Lotz, das das Staatsideal des Dualismus symbolisiert (*Bild* auf der Rückseite), und bedeckte eine Leinwand mit derselben Komposition bis 1991 (*Bild 15*): Darauf fehlten die Ungarische Heilige Krone, das Krönungszepter und das Kossuth-Wappen bzw. sie wurden ersetzt.

Die auf den beiden Archivfotos gezeigten Büsten befinden sich nicht mehr im Saal. Die Büste der für die Stadt bedeutenden und würdigen Männer hauptsächlich aus Marmor, später aus Bronze bereicherten den Raum von 1883 an (*Bilder 17–18*); insgesamt acht davon wurden auf einem Podest platziert. In den Skulpturenischen der kürzeren Seitenwände wurden Büsten mythologischer Figuren aufgestellt. Bisher wissen wir sehr wenig über sie. Möglicherweise waren sie aus Gips und müssen von Vilmos Marchenke (1842–1915) angefertigt worden sein.

Die bemalten Glasfenster des neorenaissance Tagungssaals wurden zwischen 1884 und 1887 von Ede Kratzmann (1847–1922) angefertigt. Diese wurden bei den Zerstörungen des Zweiten Weltkriegs vernichtet. Die heutigen neobarocken Fenster wurden 1945 von József Palka (1860–1952) bemalt (*Bild 16*).

Ziel der Abhandlung ist es auch, auf die Bedeutung und fruchtbaren Ergebnisse der Erforschungen von historischen Objekten und Zwecken aufmerksam zu machen, wenn diese mit kunsthistorischen Methoden durchgeführt und auf öffentliche Sammlungen

Péter Sárossy: Die repräsentativen Räume im neuen Pester Rathaus im Licht der Quellen

Zur Zusammenstellung der architekturgeschichtlichen Forschungsdokumentation des „Új Városháza“ (Neuen Rathaus) in Pest organisierten Dr. Márta Velladics, Tamás Horogszegi und der Autor dieser Abhandlung in den Jahren 2023–2024 gemeinsam die bereits veröffentlichten Quellen zur Baugeschichte. Durch diese gemeinsame Arbeit wurden auch Quellen enttarnt, die eine genauere Interpretation einiger Baudetails ermöglichten, welche bisher weniger Beachtung bekamen.

Die vorliegende Abhandlung untersucht vor allem die repräsentativen Räume des Rathauses – die beiden Torbögen, die Ziertreppen, den Tagungssaal und den Ratssaal (den sogenannten Deák-Saal) – mit besonderem Augenmerk auf die Präsentation ihrer individuellen Zierelemente. Anhand zeitgenössischer Beschreibungen waren diese Räume „so eng miteinander verbunden, dass der eine ohne den anderen unvorstellbar“ war. Die künstlerische Gestaltung der öffentlichen Räume, d. h. der Torbögen sowie der Ziertreppen im Nordwesten mit ihrem Vestibül nahm das prunkvolle Erscheinungsbild des in Funktion und Ausstattung bedeutendsten Rathausraumes, des Tagungssaals, vorweg. Ein Vergleich ihrer vorhandenen Zierelemente – im Fall der Torbögen und des größeren Treppenhauses die dekorative Malerei und im Tagungssaal unter anderem die „Marmorarbeiten“ unterschiedlicher Art mit den Quelldaten, beleuchtete wie Imre Steindls gestalterischer „Touch“, also architektonisches Gespür, diese Details fein abstimmte, sodass sie im Einklang mit der Würde des Rathauses erscheinen. Die künstlerischen Elemente des Ratssaals, der sich im Bürgermeistersaal im ersten Stock des Straßenflügels befindet, zeugen ähnlicherweise von einem hohen Maß an Raffinesse. Zwischen 1874 und 1887, vom Erscheinen der Funktion des Gebäudes als Rathaus bis hin zum größeren Saal, der in Steindls Plänen stets vorgesehen war, wurde die noch heute sichtbare Innenausstattung in mehr als einem Jahrzehnt fertiggestellt. Unter diesen prägen das Gesamtbild die Ganzkörperporträts von Ferenc Deák und Antal Csengery am meisten. Anhand den Quelldaten sollte das durchdachte visuelle Programm die Erinnerung an den Ausgleich von 1867 in einem der wichtigsten und symbolträchtigsten Gebäude der „Öffentlichkeit“ der entstehenden Hauptstadt, dem Rathaus, „in Form von hoher Kunst“. Die Abhandlung liefert auch Daten zu den Meistern der Zierelemente der genannten Räume. All dies kann die bisher offenbarte architektonische Geschichte des Neuen Rathauses in Pest, d. h. „eines der Juwelen der Hauptstadt“ ergänzen.205

András Fülöp: Ein Architekturbüro in Budapest um die Jahrhundertwende. Die Tätigkeit von Gusztáv Petschacher im Lichte der Dokumente von Árvaszék

Gusztáv Petschacher, die herausragende Persönlichkeit der ungarischen Architektur in der Neorenaissance, starb am 7. Januar 1890 in Budapest. Der junge, erst 45-jährige Architekt wurde in Wien geboren und, obwohl er die ungarische Sprache erlernte, sprach er diese lebenslang mit einem Akzent. Nach seinem Tod wurde der Fall der Familie Petschachers vor dem Gericht von Árvaszék verhandelt, da seine Kinder minderjährig waren. Die Unterlagen werden im Budapester Stadtarchiv aufbewahrt, und sie geben uns einen Einblick in die ausstehenden Bauaufträge von Gusztáv Petschacher, bei denen es sich vor allem um Wohnhäuser und Villengebäude in Budapest handelte. Die finanzielle Last der mit diesen Arbeiten verbundenen Rechnungen trug die Witwe des Architekten, Irma Weninger, wobei ihr der Architekt und Büroleiter ihres verstorbenen Mannes, Károly Kreutzer half. Aus dem Nachlassinventar können wir die Ausstattung seines Büros oder seine Bibliothek kennenlernen, deren detaillierte Auflistung die Abhandlung beinhaltet. Gleichzeitig gewinnen wir den Einblick in den Bauboom und in dessen Alltag in Budapest nach der Stadtvereinigung.234

Ágnes Bechtold – András Koppány: Die neuesten Ereignisse der Erforschung des Schlossparkes Wenckheim in Szabadkígyós

Der Schlosspark in Szabadkígyós ist einer der schönsten und im besten strukturellen Zustand erhaltenen Parks, der zwischen 1875 und 1883 von Frigyes Wenckheim (1842–1912) und Krisztina Wenckheim (1849–1924) im historisierenden Stil gestaltet wurde. Früher befassten sich zwar mehrere Forscher mit dem Park, wurde keine umfangreiche historische Erforschung durchgeführt. Die letzte denkmalpflegerische Restaurierung des Schlosses und seiner unmittelbaren Umgebung erfolgte im Rahmen des Nationalen Burgenprogramms zwischen 2019 und 2022. Zur Vorbereitung dieser Arbeiten wurden die gartengeschichtlichen und gartenarchäologischen Untersuchungen des Parks, im Jahr 2022 die zusätzliche gartenarchäologische Erforschung durchgeführt. Unsere Abhandlung präsentiert die Ergebnisse dieser Erforschungen. Anhand der Fotos zwei bisher unbekannter Familienfotosammlungen vermutlich aus den 1930er und 1940er Jahren konnten viele Gartendetails (See, Brücken, Holzpavillon, Spielhaus, Skulptur auf der Insel, Tierhaus) identifiziert und ein Bild von deren ehemaligem Aussehen gewonnen werden. Anhand des Fotos von György Klösz, welches das Schloss von Süden zeigt, wurde die konzeptionelle Rekonstruktion des Parterres „pleasure ground“ sowie die physische Rekonstruktion der Fontäne möglich. Bei den Untersuchungen vor Ort erforschten wir die ursprüngliche Ausdehnung des Sees, die Struktur der Becken, der Stützwand und der Treppen sowie des Gasgenerators, das Fundament des Statuensockels, den Verlauf und die Struktur der Straßen, des Reitpolo- und Tennisplatzes sowie die Lage des Gartenpavillons. Die gesamtflächige Erkundung des einstigen Spielhauses wurde durchgeführt, und wir ermittelten mit gartenarchäologischen Methoden den Platz des damaligen Glashauses.246

AUSSTELLUNGEN

András Török: Budapest: Die ersten Stereobilder und Postkarten aus der ersten Glanzzeit, aus den Sammlungen von Fortepan und der Deutschen Fotothek (1913-1912)

Ungarische Nationalgalerie, 14. November 2023 – 7. April 2024259

Tamás Csáki: Lajta Béla 150 – Budapester Gebäudereihen

BTM Museum von Kiscell, 19. Dezember 2023 – 28. April 2024262

BUCHREZENSION

Márta Velladics: Ungarischer Stadthistorischer Atlas. Óbuda Serie267